APARIŢIA SERIEI
„BIBLIOTHECA ORIENTALEI"
ESTE SPRIJINITĂ DE
ASOCIAŢIA DE STUDII ORIENTALE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA
SERIE ÎNGRIJITĂ DE IDEL SEGALL
Supracoperta şi coperta: V. Socoliuc

CULTELE ORIENTALE
ÎN
DACIA ROMANĂ
1
Cultele siriene
si

paîmiriene
SILVIU SANIE

Editura ştiinţifică şi enciclopedică Bucureşti, 1981

SUMAR

SUMAR

cuvânt înainte

Relaţiile populaţiilor Orientului cu lumea din spaţiul sud-est european au un trecut multimilenar ale cărui începuturi pot fi situate încă în neolitic.

De la istoriografia antică la cea contemporană s-a perpetuat ca preocupare constantă cercetarea istoriei celor care, datorită unor condiţii specifice, au ajuns mai timpuriu la forme de organizare statală, au cunoscut o civilizaţie cu performanţe în cultura spirituală (în primul rînd scrierea) şi materială (construcţiile monumentale), — o permanentă zonă de referinţă.

Consideraţiile asupra influenţelor care au putut fi exercitate de Orient asupra altor popoare aflate în diverse stadii ale evoluţiei lor, a căror amploare a fost uneori exagerată *(Ex Oriente lux),* alteori apropiată de limite verosimile au în vedere treptat interferenţele culturale şi nu influenţe cu caracter unidirecţional. . .

Cele descrise în paginile următoare pot constitui şi o secvenţă din tabloul acestor relaţii reduse îndeosebi la sfera religiei dintr-un Orient postelenistic inclus în graniţele Imperiului roman.

Sub raportul conţinutului religios, mystagogic, prin elemente proprii ale religiei dacice (ocultaţia şi epiphania lui Zalmoxis; elemente de filiaţie orphică) sau prin cele cunoscute datorită influenţei greceşti (pythagoreică posibil şi eleusină) populaţia Daciei preromane a cunoscut şi rituri şi ritualuri caracteristice îndeosebi unor religii orientale; Menţionarea Egiptului ca loc de peregrinare a lui Zalmoxis poate

fi pusă şi pe seama ideilor evhemeriste ca şi a tendinţei unor istorici antici de a exclude posibilitatea existenţei unor elemente originale ale religiei dacice, mai ales cele privind postexistenţa. Amulete egiptene au fost descoperite în cîteva cetăţi şi aşezări dacice (Poiana, Răcătău, Hărman etc).
Relaţiile neintermediate ale geto-dacilor cu alte popoare ale Orientului Apropiat, cu lumea iraniană sau din zona microasiatică sînt reflectate şi în toreutica geto-dacică.
Dealtfel, mulţi din cei veniţi pe meleagurile de la Carpaţi şi Dunăre „ex toto Orbe romano" au adus cu ci zeii patriei lor de origine, contribuind astfel la diversitatea neegalată a cultelor şi credinţelor Daciei. Monumentele şi inscripţiile cultuale, sursă de cunoaştere a unor multiple aspecte din viaţa populaţiei ultimei provincii create de romani, continuă să concentreze de cîteva secole efortul şi sagacitatea generaţiilor de cercetători care încearcă să descifreze şi să înţeleagă semnificaţiile textelor gravate sau a scenelor ilustrate. Pe măsura amplificării materialelor şi cunoştinţelor, cercetarea cultelor s-a divizat progresiv, îmbrăţişînd doar divinităţi din diferite zone ale Imperiului, singulare sau grupate.
Apelativul *culte orientale,* denumire în care sînt înglobate culte egiptene, siriene şi palmiriene, africano-semite, microasiatice şi iraniene, va continua să fie utilizat încă multa vreme dar el are în vedere tot mai mult spaţiul de formare, deosebirile fiind adeseori profunde. O sinteză asupra cultelor orientale necesită studii separate înainte de a fi alăturată religiei Daciei.
Spre deosebire de volumele precedente ale seriei „Bibliotheca orientalis", lucrarea de faţă inaugurează un ciclu care-şi propune analiza răspîndirii cultelor orientale pe teritoriul Daciei. Epoca şi fenomenele care încercăm să le surprindem ar putea fi mai bine acoperite de termenii „Qassica et Orientalia", economia lucrării nepermiţînd prezentări ample asupra fiecărei divinităţi în spaţiul din care-i originară.
Lucrarea de faţă, prima parte dintr-o monografie care va încerca să. cuprindă cultele orientale din Dacia, a fost începută la îndemnul regretatului acad. prof. Constantin Daicoviciu. închinăm memoriei Profesorului Constantin Daicoviciu acest studiu, alăturîndu-l gîndului pios de recunoştinţă pentru învăţătură şi omenie.

La definitivarea cărţii în structura ei actuală am beneficiat de sugestiile: acad. prof. Em. Condurachi, prof. dr. doc. D. M. Pippidi, prof. dr. doc. D. Tudor, prof. dr. A. Bodor. în diferite faze ale pregătirii lucrării (cunoaşterea inscripţiilor şi reprezentărilor cultuale, alcătuirea catalogului inscripţiilor, procurarea bibliografiei) am primit un ajutor preţios din partea unor cadre didactice, cercetători de la: Universitatea „Al. I. Cuza", Iaşi (prof. dr. N. Gostar); Universitatea „Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca (prof. dr. doc. N. Lascu, prof. dr. H. Daicoviciu; lectorii I. Piso şi D. Isac) ; Institutul de istorie şi arheologie din acelaşi oraş (prof. dr. doc. I. I. Russu, dr. I. Glodariu, dr. V. Wollmann, dr. N. Gudea şi M. Bărbulescu); Muzeul de istorie al Transilvaniei (dr. N. Vlassa, C. Pop şi D. Alicu); Institutul de arheologie Bucureşti (dr. E. Doruţiu-Boilă, dr. C. C. Petolescu, dr. Al. Ştefan, dr. Al. Suceveanu); Muzeul de istorie a R. S. România (dr. FI. Georgescu, dr. L. Marinescu, L. Mărghitan) ; Muzeul de istorie a Olteniei (dr. Gh. Popilian, C. Mi Tătulea); Muzeul de istorie a Banatului (dr. M. Moga, dr. D. Bene, FI. Medeleţ); Muzeul de istorie Alba Iulia (dr. Gh. Anghel, C. Băluţă, I. Berciu, dr. Al. Popa); Muzeul de istorie Deva (dr. L. Valea, I. Andriţoiu); Muzeul de istorie Drobeta-Turnu Severin (dr. M. Davidescu); Muzeul de istorie Caracal (N. Chifu); Muzeul de istorie Bistriţa-Năsăud (G. Marinescu) ; Muzeul de istorie Zalău (V. Lucăcel); Muzeul de ..istorie Sarmizegetusa (E. Nemeş).

Tuturor le adresăm mulţumiri şi pe această cale.

ABREVIERI ŞI BIBLIOGRAFIE

ACMIT
ActaAnt
ActaArch
ActaMN
ActivMuz
ACUSD
AEM
AIIC
AI SC
AJA
AnB
Annlîp
„Apulum"
Archfirt

= „Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secţia pentru Transilvania"
= „Acta Antiqua Acadcmiae Scientiarum Hungaricae", Budapesta
= „Acta Archaeologica Academiae-Scientiarum Hungaricae", Budapesta.
=- „Acta Musci Napocensis", Cluj-Napoca
= „Activitatea muzeelor", Cluj
= „Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecensis", Debreţin
= „Archaeologisch-epigraplusche Mitteilungen aus Osterreich-Ungarn", Viena
— „Anuarul Institutului de Istorie", Cluj
«= „Anuarul Institutului de Studii Clasice", Cluj
— „American Journal of Archaeology",. Baltimore
— „Analele Banatului", Timişoara
= „L'Anne"e Epigraphique" (La Kevue Archdologique), Paris
= „Apulum". Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia
== „Archaeol6giai Ertesitâ", Budapesta.

„Arheologija"
ArhMold
ARMSI
ARW
AŞUI
„Banatica"
J. Beaujeu, *La religion romaine*
I. Berciu şi C. C. Petolescu, *Les cultes*
„Berytus"
R. du Buisson, *Les tesseres*
CIL
CIS
F. Cmnont, *J&tSyr*
—, *Les rcligions orient ales*
—, *Lux perpetua*
CRAI
„Dacia"
C. Daicoviciu, *TransAnt*
—, *Dacica*
.DA

= „Arheologija". Organ na Aixheologiceskaja Instituti Muzej pri Bulgar - skata Akademija na Naukita, Sofia
= „Arheologia Moldovei", Iaşi
= Academia Română. Memoriile secţiunii istorice, Bucureşti
= „Archiv fur Religionswissenschaft"
= „Analele ştiinţifice ale Universităţii", Iaşi
= „Banatica". Muzeul judeţean Reşiţa
= J. Beaujeu, *La religion romaine a l'apogâe de l'Empire,* Paris, 1955
= I. Berciu, C. C. Fetolcscu, *Les cultes orientaux dans la Dacie Meridionale,* Leiden, 1976
= „Berytus". Archacological Sludies, Beirut
= R. du Mcsnil du Buisson, *Les tesseres ci les monnaics de Palmyrc,* Paris, 1962
= Corpus Inscriptionum Latiuarum
= Corpus Inscriptionum Semiticarum
= F. Cmnont, *Btudes syrienncs,* Paris, 1917
= F. Cumont, *Les rcligions orientales dans le paganisme romain,* Paris, 1929
= F. Cumont, *Lux perpetua,* Paris, 1949
= Cornptes Rendus des Sc'ances de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris
= „Dacia", recherches et decouvertes archeologiques en Roumanie, Bucureşti
=s C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquite,* Bucureşti, 1945
= C. Daicoviciu, *Dacica,* Cluj, 1969
= *Dictionnaire des antiquites grecque et romaine,* Ch. Daremberg-Edm. Saglio, Paris, 1877

„Danubius" =
DissPann =
Diz. ep. =
Dolg.
DolgSzeged =
A. v. Domaszewski, *Abhandlungen* =
—, *Die Rangordnung* —
R. Dussaud, *Les religions* =
ED =
O. Eissfeldt, *Tempel und Kulte*
EmlKel
Enc. Jud.
Epigraphica
EPRO
EpSt
ErdMi'iz
J. G. Fe vrier, *La religion*
„ Gallia"
„Germania"
St. Gsell, Histoire ancienne
„Historia"
HTR
HTRTE

„Danubius". Muz-eul judeţean Galaţi
„Dissertationes Fannonicae", Budapesta
E. de Ruggiero, *Dizionario epigrafico di anlichiiă romane,* Spoleto
„Dolgozatok"-Travaux, Cluj
„Dolgozatok". Travaux de l'Universitd Fr. Joscph, Szeged
A. von Domaszewski, *Abhandlungen zur romischen Religion,* Eeipzig» Berlin, 1909
= A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des romischen llecres,* Bonn, 1908
= R. Dussaud, *Les religions des Hittites et des Hourrites, des Pheniciens el des Syriens,* Paris, 1949
= „Ephemeris Dacoromâna". Anuuario della Scuola Romena di Roma
= O. Eissfeldt, *Tempel und Kulte syrischer Stadie in hcllenistisch-r omischer Zeii,* Leipzig, 1941
= *Emlehhonyv Kehmen Lajos,* , Jîucu» reşti, 1957
--■ *Enciclopedia Judaica*
- *Epigraphica.* Travaux de'dies au Vile Congres International d'Epigraphie grecque et latine, Bucureşti, 1977
i Etudes prdliminaires aux religions orientales dans VEmpire romain
---■ *Epigraphische Studien.* Bonn-Diisseldorf
I „Erdelyi Muzeum", Cluj
= J. G. Fevrier, *La religion des Palmyriniens,* "Paris, 1931
= „Gallia", Paris
- „Germania", Frankfurt am Main ■
= St. Gsell, *Histoire ancienne del'Afrique du Nord,* Paris
= „Historia". Wiesbaden
= „Harvard Theological Review"
• *A Hunyad megyei lorte'nelmi e's regi— szeii tdrsulat evhonyve,* Deva.

IEJ
IGB
XGL Syrie
ILS
„Izvestiia"
JDAI
L. W. Jones, *The Cults*
JOAI
J. Jung, Fasten
Z. Kâdâr, *KlasyrK*
A. H. Kan, JupDol
A. Kerenyi, *Die Pcrsonennamen*
IC. Kraft, Zw *Rekrulierung*
M. J. Lagrange, *litudes*
„Latomus"
M. Leglay, *Sat. afr.*
M. Lidzbarski, *Ephemcris*
—, *Handbuch*
= „Israel Exploration Journal", Ierusalim
= G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria reperiae,* I —IV, Sofia
= Inscriptions grecques et latines de la Syrie, Paris, 1939
= Inscriptiones Latinae Selcctae, Berlin
—= „Izvestiia". Sofia
= ;, Jahrbuch des Dcutschen Archăologischen Instituts", Berlin
= L. Webber Jones, *The Cults of Dacia,* în University of California Publications Classical Philology, IX, 8, 1929, pp. 245-730,$
= „ Jahreslief te des Osterreichische archacologischen Instituts", Viena
= J. Jung, *Fasten ăer Provinz Dacien,* Innsbruck, 1894
= Z. Kâdâr, *Die Kleinasialisch-syri-Scher Kulte zur Romerzeit in Ungar n,* Leiden, 1962
= A. H. Kan, *Jupiter Dolichenus,* II, Leiden, 1943
— A. Kerc"nyi, *A ăâciai szemelynevek* (Die Pcrsonennamen von Dazien), în DissPann, I, 9, Budapesta, 1941
= K. Kraft, *Zur Rekrulierung ăer Alen und Kohorten am Rhein und Donau,* Berna, 1951
= M. J. Lagrange, *jîtudes sur Ies religions scmitiques,* Paris, 1905
— „Latomus", Bruxelles
= M. Leglay, *Saturne africaine.* Histoire, Paris, 1966
= M. Lidzbarsld, *Ephemeris fur senii, tischen Epigraphik,* III, 1909 - 1915, Giessen, 1915
= M. Lidzbarski, *Handbuch der nordsemitische Epigraphih nebst ausgewăhlten Inschriften,* Weimar, 1898

„Lybica"
M. Macrea, *Viaţa*
MAH
„Materiale"
MEFR
P. Merlat, *Re'p.*
—, Essai
M. Moga, I. Ii Russu, *Lapidarul*
MVAG
ORL
PIR
RA
RE
REA
RESEE
RHR
S. Reinach, *Rep. reliefs*
RevPhil
„ Sargetia"
SCIV
SCIVA
SPFFBU

= „Lybica", Alger
= M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană,* Bucureşti, 1969
— Mdlanges d'archdologie et d'Histoire. Ecole Franşaiso do Rome
= „Materiale şi cercetări arheologice", Bucureşti
= Mdlanges de l'Ecole Francaise de Rome
== P, Merlat, *Repertoire des Inscripţiona et Monuments figuris du culte de Jupiter Dolichenus,* Renncs, 1951
= P. Merlat, *Jupiter Dolichenus.* Essai d'interprdtation ct de synthese, Paris, 1960
i= M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului.* Timişoara, 1974
= Mitteilungen der Vorderasiatisch aegyptischen (jesellschaft
= „Orientalistische Eiteratnrzeitung"
= *Prosopographia Imperii Romani saec. I, II, III* (E. Groag, A. Stein), Berlin-Leipzig
= „Revue archdologique", Paris
= Pauly-Wissowa, *Heal-encyclopădie der Klassischen A Itertumswissenschaft,* Stuttgart
= „Revue des Etudes ancieunes"
= „Revue des Etudes Sud-Est européennes", Bucureşti
==' „Revue de l'Histoire des Religions"
= S. Reinach, *Repertoire des reliefs grecs et romains,* Paris, 1909—1912
= „Revue de Philologie", Paris
~ „Sargetia", Deva
= „Studii şi cercetări de istorie veche", Bucureşti
= „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie", Bucureşti
= „Sbornik praci filosoficke fakulty brnevskd university", Brno

SHA
A. Stein, *Die Reichsbeamten*
—, *Dacien*
stei
StCom
„ Syria"
„Tibiscus"
TGL
TIX
J. Toutain, *Les cultes paiens*
D. Tudor, *IstScl*
-, *OltIP*
—, *Oraşe*
M. J. Vermaseren, CIMRM
„Vestigia"
L. Vidman, SIRIS
W. Wagner, *Die Disloltalion*
E. Will, *Le Relief cultuelgreco-romain*
= *Scriptores Historiae Aug*
= A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien,* Budapesta, 1944
= A. Stein, *Dacien nach dem Bruder-krieg im Hause des Severus,* Cluj, **1942 (ACMIT,** V)
= „Studii clasice", Bucureşti
= „Studii şi comunicări", Sibiu
= „Syria". Revue d'art et d'archeologie publie'e par l'Institut francais d'ar-chdologie de Bcyrouth, Paris
= „Tibiscus", Timişoara
= *Thcssaurus graecae linguae*
'— Thcssaurus linguae Laiinae
= J. Toutain, *Les cultes païens dans VEmpire romain,* II. Les cultes oricn-taux, Paris, 1911
= D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană,* Bucureşti, 1957
= D. Tudor, *Oltenia romană,* ed. 3, Bucureşti, 1968
= D. Tudor, *Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia romană,* Bucureşti, 1968
= M. J. Vermaseren, *Corpus Inscrip-tionum ct Monumentorum Religionis Mithriacae,* Haga, 1960
m „Vcstigia", Mtmchen
= L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae,* în Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten
= W. Wagner, *Die Disloliation der ro-mischen Auxiliar formationen in den Provinzen' Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus,* Berlin, 1938
= E. Will, *Le Relief cultuel gre~co-ro-main.* Contribution a l'liistoire de l'art de l'Empire romain, Paris, 1955

ABREVIERI Şt BIBLIOGRAFIE

H. Wutluiott-, *Die scmilischcn Mcnsclicnnamcn unii Pctpyri cler vorderen Orients,* Leipzi'g,. 1)930 — Ti. A\'iithnoiv-, *T)ie semilischen Menschauiamen in griechischcn Insohriften*

IVZgUŞta, jDî'e *P(sr$.{'gr. $f}* -- TJ, Zgusta, *JHe Personennamen griechiioh'er Sliidte dur nordlichen Schivarzmccrkuslc,* Paris, 1955

-.-. L, Zgtista, *Kleiuasititische Personennamcn,* I'raga, 1964 -, *KlAPN*

Semne în transcrierea inscripţiilor

['] — litere sau cir/iute dispărute .înainte do descoperirea şi publicarea piesei;

( ) — pentru întregiri la cuvinte scrise prescurtat în inscripţie;

< > — adaosuri sau greşeli de lăpicid;

— litere necitibile ori rînduri presupuse;

//// — niartelări şi lacune în text.

Transcrierea literelor nalmiriene

b g d li w z li t y 1< „1 ni *n* s c p ş ᶜl r s S t

***5 ^ % V >**

INTRODUCERE

1. Consideraţii asupra religiei Daciei romane; 2. Cultele orientale — factorii care au facilitat răspîndirea lor în Imperiu şi în Dacia; 3. Sincretismul; *4.* Siria, Palmira şi cultele lor; *5.* Baza etnică a propagării cultelor siriene şi palmiriene; *6.* Menţiuni din istoriografia cercetării cultelor siriene şi palmiriene; 7. Metoda investigării.

1. Cele două războaie daco-romane care s-au încheiat cu înfrmgerea forţelor militare ale statului dac, cucerirea romană şi formarea provinciei Dacia sînt evenimentele care, la începutul secolului al II-lea al e.n., au determinat schimbări fundamentale pe plan politic, economic, social, etnic şi cultural pe o mare parte a teritoriului ţării noastre. în timpul celor aproape 17 decenii în care Dacia a fost neîntrerupt parte integrantă a Imperiului roman, s-a desfăşurat simbioza, coabitarea daco-romană, sinteza etnică, lingvistică şi culturală care a stat la temelia formării limbii şi a poporului român.

încercările de reconstituire a tuturor aspectelor istoriei Daciei romane, efortul pentru o cunoaştere mai profundă şi nuanţată a romanităţii provinciei au un trecut de cîteva secole, cu perioade de acumulări şi progrese inegale. Cele mai însemnate sinteze istorice sau studiile ample asupra unui singur domeniu din viaţa provinciei au îmbinat exegeza izvoarelor literare antice cu cercetarea surselor epigrafice, arheologice, numismatice, a monumentelor de artă şi arhitectură [1].

[1] C. Daicoviciu, *TransAnt;* M. Macrea şi D. Tudor, în *Istoria României,* I, Bucureşti, 19C0, pp. *345-459;* D. Tudor/CWi[3]; M. Macrea, *Viaţa;* *** *RSmer in Rumănien,* Koln, 1969; Em. Condurachi, C. Daicoviciu, *Rotnania(col.* Archaeologia muticii); Geneva, 1971, p. 125 şi urm.; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană,* Cluj, 1972; I. I. Russu, *Inscripţiile Daciei romane,* I, Bucureşti, 1975, pp. 9 —32; I. H. Crişan, *Burebista şi epoca sa,* Bucureşti, 1975.

Religia Daciei, aşa cum poate fi cunoscută prin însemnările de pe o treime din epigrafele provinciei, temple, monumente sculpturale, modeste statuete de bronz sau ceramică, medalioane, geme etc, este de o diversitate neatestată în alte provincii ale Imperiului roman. Punctul de plecare pentru explicarea diferitelor produse teoretice şi forme de conştiinţă, ca religia, morala, filosofia etc, îl constituie, desigur, producţia materială[2], deoarece „sentimentul religios" este el însuşi un *produs social,* iar indivizii aparţin unor formaţii sociale determinate [3]. Religia este deci inseparabilă de faptele economice, sociale şi politice ale epocii şi ca parte componentă a suprastructurii va influenţa la rîndu-i unele compartimente ale societăţii romane din Dacia. Mozaicul de culte constatat în viaţa religioasă a provinciei ar putea fi corelat următorilor factori principali: a) situaţia economică, politică şi socială a Daciei imediat după cucerire şi în epoca ulterioară ; b) continuitatea populaţiei autohtone dacice şi a unor forme cultuale originare sau puternic influenţate de noile credinţe; c) curentele filosofice şi tendinţele religioase dominante în Imperiul roman în secolele II—III c.n.; d) componenţa eterogenă a populaţiei, rod al unei colonizări sistematice; e) politica religioasă a împăraţilor romani din epoca existenţei provinciei Dacia. Ponderea acestor factori este evident inegală şi consemnarea în acest context relevă mai ales multitudinea şi varietatea lor [i].

Din ansamblul religiei Daciei romane lucrarea de faţă îşi propune să descrie şi să explice propagarea cultelor *siro-palmiriene,* culte înglobate obişnuit alături de cele *egiptene, microasiatice* şi *iraniene* în grupul **cultelor orientale.**

2. Propagarea cultelor orientale este considerată un fenomen particular în cadrul multiplelor domenii în care se constată

[3] K. Marx, F. Engels, *Despre religie,* ed.[3], Bucureşti, 19(53, p. 66.
[3] *Ibidem,* p. *69.*
[4] Aproape fiecare dintre factorii menţionaţi au constituit obiectul analizei unor studii şi monografii: V. Christescu, *Viaţa economică a Daciei romane,* Piteşti, 1929; idem, *Istoria militară a Daciei romane,* Bucureşti, 1937; C. Daicoviciu, AISC; III (1936- 1940), pp. 200-270; idem, „Apulum", VIII, 1968, pp. 26l-271 *(=, Dacica,* pp. 427-437); D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii,* Bucureşti, 1966; Em. Condurachi, în *Colloguio Italo-Romeno sulla tema România-Romana,* Roma, 1974, pp. 63 — 78; J. Reville, *La religion ă Rome sous Ies Severes,* Paris, 1886; J. Beaujeu, *La religion romaine.*

o puternică pătrundere a Orientului la Roma şi în celelalte provincii ale Imperiului. Adoptarea unor culte orientale a contribuit, alături de cauzele interne, de influenţele exercitate în drept, ştiinţe, literatură la metamorfozarea instituţiilor politice romane, care de la Augustus la Diocletianus evoluează spre sistemul oriental. Cultele orientale sînt atestate în mediu roman încă de la sfîrşitul secolului al III-lea î.e.n., dar răspîndirea lor a fost la început lentă, redusă la cîteva divinităţi microasiatice, siriene sau egiptene. De la sfîrşitul secolului I e.n. pînă la începutul secolului al IV-lea, afirmarea şi ascensiunea cultelor orientale în general este continuă, cu amplitudini diferite pentru fiecare cult.
în paginile scriitorilor şi istoricilor din perioada amintită întîlnim mărturii ale reacţiei romane faţă de amploarea răspîndirii divinităţilor orientale la Roma; descrieri detaliate ale unor temple şi zei orientali, momente din viaţa social-politică şi acţiuni militare în care sînt invocate credinţe şi divinităţi orientale. Cercetarea răspîndirii cultelor orientale a beneficiat deja de întinse şi documentate analize în lucrările istoricilor şi mai ales ale istoricilor religiei Imperiului roman. Unele studii, scrise la sfîrşitul secolului al XlX-lea şi primele decenii ale secolului nostru, cuprind analize care ating forme şi esenţe considerate în prezent „clasice"[5]. în decursul a peste cinci decenii, savantul belgian Franz Cumont a adus în domeniul cercetării religiilor orientale contribuţii comparabile cu aportul lui Mendeleev în chimie.
Cauzele generale ale propagării cultelor orientale şi elementele care le-au creat, uneori, un ascendent faţă de păgînismul greco-roman, sînt numeroase şi diverse, dar se impun a fi menţionate următoarele: a) preponderenţa economică şi socială a Orientului. Egiptul şi Siria găseau mijloacele opulenţei prin pacea romană. Alături de activitatea economică a marilor manufacturi, la Alexandria, Antiochia şi în alte oraşe ale Orientului exista şi o intensă viaţă intelectuală şi religioasă; b) relaţiile comerciale se înmulţesc, o uriaşă piaţă de desfacere şi drumurile romane înlesnesc schimburile de mărfuri, odată cu ele şi cele de idei şi credinţe; c) comercianţi, meseriaşi sau sclavi din Orient se stabilesc la Roma

[5] F. Cumont, *Les religions orientales,* p. 2 şi urm.; J. Toutain, *Les cultes paiens,* II.

sau în alte provincii ale Imperiului, răspîndind şi cultele din zonele originare; d) militarii recrutaţi din Orient au ajuns şi la frontierele de la Rin şi Dunăre; e) prin staţionarea legiunilor şi trupelor auxiliare în Orient, militarii romani erau expuşi unui contact direct şi prelungit cu populaţia, cu cultele şi credinţele ei. S-ar mai putea adăuga sprijinul direct, începînd de la sfîrşitul secolului al II-lea e.n. cînd ajung împăraţi de origine orientală (Septimius Severus, Elagabalus, Philippus Arabs ş.a.).

Dar, cauzele care au contribuit la adoptarea noilor culte rezidă atît în „deficienţele" religiei romane cît şi în. „calităţile", mai exact *dementele noi* oferite de noile credinţe. Cultele orientale răspund unor aspiraţii religioase noi pe care păgînismul clasic, grec şi roman, nu le satisfăcea; cultele orientale impuneau o devoţiune personală nu una civica; erau *culte cu mistehi* care stîrneau pasiuni şi entuziasm. Cultele orientale atrăgeau îndeosebi păturile cu situaţii modeste şi pentru că ele susţineau că oferă adepţilor protecţie în lumea aceasta, dar mai ales perspectivele unei vieţi mai bune în „lumea viitoare". Prin aceasta axa de moralitate se deplasează, binele urmînd a fi suveran nu pe pămînt, ci după moarte. Salvarea sufletelor impunea însă un anumit regim de viaţă, purificarea interioară devenind pentru adepţi sensul principal al existenţei terestre [6]. Aceste culte cu misterii pretindeau că asigură salvarea fidelilor prin ceremonii oculte, pe care iniţiatul se angaja prin jurămînt că nu le va revela. Ceremoniile fastuoase, sensuale, lugubre' şi triumfătoare impresionau pături largi ale populaţiei. Cultele orientale aveau *clerul* propriu a cărui funcţie unică era slujirea zeilor; sacerdoţiul nefiind o magistratură era accesibil oamenilor de orice condiţie socială. Accesul femeilor la cele mai multe ceremonii şi la funcţiile sacerdotale constituie unul din elementele care au asigurat succesul acestor divinităţi. Majoritatea cultelor orientale.cereau adepţilor doar să acorde *prioritate* zeului în al cărui, cult erau iniţiaţi, fără a fi exclusiviste. Cultele orientale nu erau în situaţia religiei iudaice sau a creştinismului care, neadmitînd *Cultul împăratului* erau adeseori ţinta persecuţiilor. De asemenea, deplasînd direcţia luptei, a eforturilor spre aşteptarea îndeplinirii speranţelor ideale, negli-

[6] F. Cumont, *op. cit.,* p. XXII; idem, *Lux perpetua,* p. 235.

jînd realităţile tangibile, răspîndirea cultelor orientale nu constituia un pericol pentru rînduielile existente în Imperiul roman. Din această cauză *politica religioasă* a împăraţilor din secolele II—III e.n. faţă de cultele orientale este schimbătoare dar nu ostilă. Ea merge de la indiferenţă şi largă toleranţă pînă la bunăvoinţă şi sprijin direct pentru propagarea noilor zei. Persecuţiile sistematice, lupta împotriva cultelor orientale, în cadrul acţiunii generale pentru distrugerea păgînismului, au început abia odată cu victoria creştinismului, cu toate că cultele orientale au netezit drumul creştinismului, au facilitat înţelegerea dogmelor sale.

3. Sincretismul a dominat viaţa religioasă a Imperiului în primele trei secole ale erei noastre. Accentuînd asupra uneia din principalele surse ale acestui fenomen, Jean Re viile, unul din istoricii valoroşi ai religiei romane, considera sincretismul drept religie naturală a societăţii romane cosmopolite a secolului al III-lea[7]. Receptivitatea Romei şi relativa toleranţă religioasă, unirea politică şi economică a unor imense teritorii cu multe popoare, marile mişcări de populaţii au avut ca rezultat întîlnirea unor religii, fuziuni generatoare de forme religioase compozite. Divinităţile erau numeroase, de o mare diversitate şi nu pot fi totdeauna descifrate realităţile complexe mascate de sincretism sau alteori de *interpretatio romana* [8]. Vasta mişcare de combinare, de asimilare a unor divinităţi asemănătoare adorate sub felurite nume, în diferite regiuni, de fuzionare a unor zei, se desfăşoară într-o primă fază în mod inconştient înainte de a fi ridicată la rang de sistem. Sincretismul era şi soluţia cea mai eficace în cadrul efortului general pentru clarificarea funcţiilor, ierarhizarea şi reducerea numărului divinităţilor. A fost adeseori subliniată necesitatea studierii sincretismului religios pentru înţelegerea religiei romane din secolele II—III e.n. Analiza cauzelor care au generat sincretismul, diferenţierea lor pentru fiecare provincie şi pentru perioade cronologice mai restrînse a beneficiat abia recent de atenţia cuvenită. Alături de unele teze substanţiale asupra sincretismului, J. Reville afirma totuşi că un sincretism complex şi aşa confuz

[7] J. Reville, *op. cit.,* p. 22.

[8] J. Beaujeu, *La religion romaine,* p. 34 si urm.; R. Turcaa, RHR, CLXXIII, 1968, p. 206.

se sustrage de la orice analiză completă şi că ar fi o denaturare a-l analiza pe fiecare faţetă, pentru că originalitatea sa consistă tocmai în confuzia elementelor sale[9]. Cercetările recente, admiţînd complexitatea fenomenului, nu sînt dominate de această viziune agnostică, ci recomandă suplimentarea mijloacelor şi domeniilor de investigaţie care să cuprindă şi studiul condiţiilor economice, sociale etc, precum şi a experienţei, inadecvarea la sistemul tradiţiilor religioase prezentate într-un context cultual nou [10]. Se impune aşadar a reaminti unele elemente despre aspectul geografic şi istoric al zonei de origine a cultelor siriene şi a unora din factorii care au contribuit la răspîndirea lor în Dacia.

Principalele oraşe ale Siriei din epoca romană (după H. Klengel *Syric, antiqua)*

[9] J- Reville, *op. cit.,* p. 23.

[10] S. S. Hartajan, *OUL,* 70, 1, 1975, p. 3g.

4. Leagăn al unor civilizaţii multimilenare, parte integrantă a ţinuturilor în care s-au plămădit trei din principalele religii ale omenirii (iudaică, creştină şi mahomedană), Siria ca şi întreaga zonă a beneficiat de vaste cercetări istorice şi arheologice.
Siria era o parte din marele cadrilater al Peninsulei Arabe limitat la sud de Oceanul Indian, la est şi vest de Marea Roşie şi Golful Persic, iar în nord de munţii nu prea înalţi din care izvorăsc cunoscutele ape Iordan, Oronte, Eufrat, Tigru, pe malurile cărora sînt fîşii fertile. între zona de coastă şi fluvii se întindeau teritorii în parte irigate şi *vastul deşert.* Poziţia geografică favorabilă comerţului maritim şi caravanier şi clima, cele două anotimpuri cu caracteristici diametral opuse, au influenţat într-o măsură însemnată numeroase aspecte ale istoriei acestei regiuni, inclusiv condiţiile care au generat miturile, cultele şi credinţele siriene.
în a doua jumătate a mileniului al III-lea, perioadă în care sursele istorice permit deja unele precizări asupra etnicului populaţiei Siriei şi apoi a Siriei-Palestina, se constată că aceste teritorii au fost dominate de o populaţie denumită semitică după limba pe care o vorbea. Din cadrul acestei populaţii se detaşează două grupuri mai importante: *amorreenii* şi *cananeenii,* primii localizaţi în Siria, ceilalţi în Palestina pînă la marginile Mării Roşii. Către sfîrşitul mileniului al II-lea pătrund pe teritoriul sirian triburi semitice mai îndepărtate, între acestea şi *arameenii.* Ultima mare migraţie semitică în zonă a fost cea *arabă* la mijlocul mileniului I î.e.n. Alături de populaţia semitică dominantă şi majoritară au locuit pe teritoriul Siriei, din epoci mai îndepărtate, hurriţi, egipteni, microasiatici etc.[11].
Au fost considerate ca siriene acele culte care s-au dezvoltat pe teritoriul Siriei după venirea arameenilor, triburi care au însoţit ultima înaintare asiriană spre vest. A avut loc o interferenţă între zeii arameeni şi cei cananeeni existenţi în teritoriile ocupate. Informaţiile privitoare la unele divi-

[11] M. J. Lagrange, *Etudes,* p. 40 şi urm.; E. Honigmann, art. *Syria,* în RE, IV, A_2, col. 1574; E. Dhorme, *Les religions de Babylonie et d'Assyrie,* Paris, 1949, p. 5; R. Dussaud, *Les religions,* p. 389 şi urm.; A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastem Roman Provinces,* ed.[2], Oxford, 1971, p. 246 şi urm.; H. Klengel, *Syria antiqua,* Leipzig, 1971, p. 15.

nităţi coboară pînă în mileniile III-II, la altele pot fi constatate puternice influenţe egiptene, microasiatice sau iraniene.
Stăpînirea romană în Siria succede procesului complex şi contradictoriu de interacţiune între elementele greco-macedonene şi locale, determinat de situaţia care a existat în statele constituite după destrămarea Imperiului lui Alexandru cel Mare. Romanii nu vor găsi acolo „nici despotia orientală dar nici polisul grecesc", căci elenismul n-a fost doar „un simplu amestec al Orientului cu Occidentul"[12]. începînd cu Pompeius, din anul 64 î.e.n., romanii se consideră succesori ai statelor elenistice, dar negustorii romani au ajuns în Siria cu multe decenii înaintea oştirilor lui Pompeius. Istoricii religiilor orientale subliniază faptul că aceste culte siriene n-au avut niciodată în Occident coeziunea cultelor egiptene şi microasiatice şi că au venit în valuri succesive [13]. Izolarea sau menţinerea persistentă a riturilor de către fideli este o consecinţă a fărămiţării Siriei însăşi, unde diferite triburi şi zone rămîn cu diferenţieri mai distincte decît în alte regiuni, îşi apără zeii şi dialectele locale. între elementele comune religiei siriene pe teritorii mai întinse ar putea fi totuşi amintite: existenţa unor zei ai universului şi ai astrelor; cultul naturii; antropomorfismul; divinităţile locale; atributele solare ale principalelor divinităţi; triadele familiale; faptul că marele zeu al regiunilor siriene *Hadad* era bine atestat împreună cu paredra sa şi în epoca romană. Unele aspecte ale dogmelor semitice asupra destinului în lumea viitoare despre care se spunea că este tristă, ternă, desperată nu erau printre elementele care să-i favorizeze răspîndirea. Metamorfozarea şi în această direcţie a devenit evidentă după influenţele exercitate de astrologia caldecană.
Consemnarea în titlu a *cultelor palmiriene* în situaţia în care cercetăm şi prezentăm răspîndirea în Dacia a cultelor venite din spaţiul Siriei necesită a fi justificată.
S-a amintit între caracteristicile cultelor siriene [u] şi lipsa lor de coeziune, prezenţa în cele mai importante oraşe siriene

[12] A. B. Ranovici, *Elenismul şi rolul său istoric.* Bucureşti, 1953, p. 381; A. H. M. Jones, *op. cit.,* p. 295 şi urm.
[13] F.Cuniont, *Les religions orientales,* p. 153.
[14] A fost preferată scrierea *Siria; Palmira; culte siriene* şi *palmiriene; sirian, palmirian,* în loc de *Syria, Palmyra* ş.a.m.d. pentru a li mai aproape de uzul actual al limbii române.

a unor *Baalim* locali care, în majoritatea cazurilor, sînt în fruntea unor *triade familiale.* De asemenea, fiecare divinitate originară din Heliopolis, Hierapolis, Emesa, Damasc etc, a avut o propagare diferită în Dacia şi în celelalte provincii ale Imperiului roman.

Spre deosebire de zeii din alte oraşe ale Siriei, principalii zei ai panteonului Palmirei formează *triade cosmice* nu familiale. Zeilor pe care i-au acceptat şi pe carc-i venerau triburile palmiriene capătă un *facies local* şi o grupare fără analogii în alte părţi[15]. Palmira, „oraşul deşertului" situat la aproximativ jumătatea drumului între Eufrat şi coasta ţărilor mediteraneene, centru de încrucişare a căilor comerciale, a cunoscut perioada celei mai însemnate dezvoltări în secolele II—III e.n., mai ales începînd cu epoca împăratului Hadrian. Palmira a avut un rol deosebit în relaţiile Romei cu Imperiul part, în politica romană în această zonă. Palmira n-a fost doar un important centru al comerţului caravanier, cu toate că acesta a fost principalul său atribut, ci şi un înfloritor centru al meşteşugarilor, o metropolă care şi-a extins culturile în oazele vecine, a acordat o atenţie sporită creşterii oilor, cailor, cămilelor şi a pregătit trupe capabile să apere caravanele de piraţii deşertului. Importanţa sa ca centru religios este tot mai mult relevată de incomparabilele ruine ale Palmirei şi ale celui mai însemnat oraş din orbita sa, Dura Europos [16].

Ambiţiile şi tendinţele centrifuge, intenţia Palmirei de a fonda un Imperiu oriental în deceniul 7 al secolului al III-lea sînt momentele de maximă ascensiune şi începutul marelui declin al metropolei. Alături de divinităţile palmiriene Belus, Malachbelus, Iarhibolus au fost prezentate şi cele răspîndite de palmirieni dar de origini sau cu influenţe în primul rînd arabe, africane sau posibil iudaice.

5. O contribuţie însemnată la răspîndirea, dar mai ales la accelerarea şi amplificarea propagării cultelor siriene în Dacia ca şi în alte provincii ale Imperiului se poate presupune că au avut-o sirienii a căror prezenţă este cunoscută mai ales

[15] R. Dussaud, *Les religions,* p. 403.

[16] M. Rostovtzeff, *Città carovaniere* (trad. din engleză de Ch. Cortese de Bosis), Bari, 1934, p. 84 şi urm.; B. Spulber, art. *Palmyra,* în RE, XVIII_3, col. 262; H. Klengel, *op. cit.,* p. 121 şi urm. şi p. 109.

->•• *»$
Damascus
j
Palmyra, oraşul de raspîntie al deşertului sirian (după H. Klengel, *Syria antiqua)*

din sursele epigrafice. Analiza antroponimelor din inscripţiile şi diplomele militare a constituit desigur materialul de bază în încercarea de a stabili grupurile etnice care au intrat în componenţa populaţiei eterogene a Daciei, inclusiv cel sirian. Alături de antroponimele orientale „profane" au fost remarcate şi explicate cîteva antroponime teonime sau teoforice *(Abedallatus, Athenatan, Barhadades, Barsemia, Bolhas, Borajas, Gaddes, Ragysbel, Zabdibol* ş.a.) care, ţinînd seama de climatul religios al epocii, pot fi considerate eventual şi palide mărturii ale răspîndirii şi pentru unii zei necunoscuţi încă în epigrafele Daciei [17]. Persoane sau grupuri originare din

[17] S. Sanie, „Dacia", XIV, 1970, pp. 233, 241; idem, ActaMN, X, 1973, pp. 151-170; *injm,* pp. *206,* 2«.

Orientul Apropiat sînt atestate în sfera comerţului, a meşteşugurilor, între sclavi şi liberţi şi printre militarii provinciei.
Rolul **comerţului** ca mijloc de propagare a unor credinţe în vehicularea diferitelor culte a fost relevat în repetate rînduri[18]. El este la fel de evident şi în cazul negustorilor sirieni foarte activi în Dacia şi în alte provincii ale Imperiului [19], unii cu nume elenizate sau romanizate dar care nu omit să-şi precizeze originea prin apelativul *suri negotiaiores* [20].
Sclavii şi **liberţii** cu antroponime orientale sînt relativ puţini sau numele primite permit în puţine cazuri stabilirea cu exactitate a originii, adeseori fiind posibilă doar înglobarea într-o categorie mai largă de persoane cu nume greco-orientale[21].
Militarii şi familiile lor au constituit principalii promotori ai cultelor siriene, cîţiva zei sirieni devenind *Mi militares.* Unele trupe originare din Orientul Mijlociu au fost prezente întreaga perioadă a existenţei Daciei, pe cînd durata staţionării altora se reduce la perioada războaielor dintre daci şi romani şi "primii ani de existenţă ai provinciei. Istoria militară a Daciei ca şi a Imperiului este domeniul în care progresele sînt mai evidente, materialele acumulate fiind frecvent sistematizate, incluse în numeroase lucrări. în Dacia sînt cunoscute trupe de commagenieni, itureeni, palmirieni şi sirieni.
Commagemenii, promotorii virtuali ai celei mai răspîndite •divinităţi siriene în Dacia, *Baal din Doliche* sincretizat cu *Iuppiter,* sînt prezenţi prin două unităţi: *cohors I Flavia Commagenorum* şi *cohors II Flavia Commagenonim* [22].
Itureenii (Ituraei), a căror prezenţă în Dacia a fost de scurtă durată, sînt atestaţi prin următoarele unităţi: *ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum; cohors I Ititraeorum*

[18] R. Cagnat, *Le commerce et la propagation des religions dans le monde romain,* Paris, 1909, p. 4 şi urm.
[19] V. Pârvan, *Die Nationalitât der Kaufleute im romischer Kaiserreiche,* Breslau, 1909, pp. 93, 116, 123; F. Heichelheim, *W irtschaftsgeschichte des Alterlums,* Leyden, 1938, p. 699.
[20] CIL, III, 7761 si 7915.
[21] D. Tudor, *IstScl.'p.* 79 şi 199.
[22] V. Christescu, *Istoria militară,* p. 185; W. Wagner, *Die Dislokation,* pp. 123-l24; K. Kraft, *Zur Rekrutienmg,* p. 173; I.I. Russu, ActaMN, VI, 1959, pp. 17l-l72; J. Benes, SPFFBU E15 (1970), p. 175; I.I. Russu, SCIV, 22, 1, 1972, p. 70; L. Mărghitan, SCIV, 25, 1,1974, p. 147.

sagiltariorum equitala (?) *milliaria (?); cohors I Augusta Ituraeorum sagiltariorum* [2S].

Palmirienii sînt cei mai numeroşi între militarii Orientului Apropiat. Denumirea globală, numele şi organizarea iniţială a unităţilor palmiriene au fost modificate pe parcursul staţionării lor în Dacia. Sînt cunoscute următoarele trupe: *Palmyreni sagittarii ex Syria; numerus Palmyrenorum 0 (ptatianensium); numerus Palmyrenorum Porolissensium* şi *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* [M].

Sirienii, mai exact singura unitate în denumirea căreia intră acest etnonim, sînt cunoscuţi prin *numerus Surorum sagiltariorum.* Tot din oraşe ale Siriei romane au venit în Dacia şi au staţionat o scurtă perioadă de timp *cohors 1 Antiochiensium, cohors I Tyriorum sagiltariorum,* posibil şi *cohors I Sagitlariorum milliaria equiiala*[25].

Despre repartizarea acestor trupe pe teritoriul provinciei şi influenţa exercitată de ele în problemele cultuale vom reveni adeseori pe parcursul lucrării.

6. Alcătuirea unui repertoriu care să cuprindă toate inscripţiile şi reprezentările cultuale închinate zeilor sirieni în. întreg Imperiul continuă să ramură un deziderat datorită numărului mare al divinităţilor siriene, a sincretizării lor cu ceilalţi zei romani sau orientali, a varietăţii reprezentărilor cultuale. Fără a avea în această privinţă situaţia mithraismului sau a cultelor egiptene cu solide repertorii, periodic îmbogăţite, trebuie remarcat totuşi că vestigiile referitoare la *Iuppiter Dolichenus* au fost strînse de cîteva ori în repertorii, iar despre acest zeu sînt deja 5 lucrări monografice. De asemenea pentru fiecare zeu sirian din cei cunoscuţi în

[23] V. Christescu, *Istoria militară,* p. 180; W. Wagner, *Die Dislokation,.* pp. 52-54; K. Kraft, *Zur Rekrutierung,* pp. 153, 179; LI. Russu. ActaMN, VI, 1969, p. 171; J. BeneS, SPFFBU E15 (1970), pp. *165,* 180-l81; LI. Russu, SCIV, 22, 1, 1972, pp. 67, 72; N. Gostar, AŞUI, t. XX, S. III,. /. 2, 1974, p. 70.

[24] V. Christescu, *Istoria militară,* p. 199; W. Wagner, *Die Dislokation,* p. 182; J. Beneă, SPFFBU E 15, p. 191; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, pp. 173- 175; idem, SCIV, 22, 1, 1972, p. 76; M. Moga, I.I. Russu, *Lapidarul,* Indice, p. 102; C. C. Petolescu, „Latomus", XXXIV, 1975, pp. 102O -l023.

[23] V. Christescu, *Istoria militară,* p. 199; W. Wagner, *Die Dislokation,* pp. *86,* 195, 214; J. Beneă, SPFFBU E15, pp. 169, 186, 192; I. I. Russu,. ActaMN, VI, 1969, pp. 175-l76; idem, SCIV, 22, 1, 1972, p. 76.

Dacia există studii, mici monografii sau importante referiri în cadrul mai general al cercetării religiilor semitice. Contribuţiile savanţilor Franz Cumont, Rene" Dussaud, Otto Eissfeldt, Henry Seyrig, în prezent aflaţi toţi în împărăţia umbrelor, continuă să rămînă fundamentale şi vor fi adeseori citate în lucrarea de faţă. Bibliografia esenţială a cultelor siriene şi palmiriene întocmită în urmă cu trei decenii de R. Dussaud a sporit considerabil[2(i].
între lucrările mai noi se impun a fi menţionate în primul rînd repertoriul cu monumentele şl inscripţiile dolicheniene şi monografia aceluiaşi Pierre Merlat despre Iuppiter Dolichenus subintitulată cu modestie *Essai d'interprelalion et de synthese* [27]. Aportul lucrărilor apărute în colecţia „Etudes preliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain", dirijată de prof. M. J. Vermaseren, la cunoaşterea cultelor orientale este fără precedent în istoria cercetării religiei Imperiului roman. în ceea ce priveşte cultele siriene, de menţionat monografia despre *Sol Invicius* [2S], primele două părţi cu izvoarele literare antice despre *Dea Syria* [w] şi cîteva volume care cuprind şi răspînclirea cultelor siriene în diferite provincii ale Imperiului roman (Britannia[30], Hispania [31], Pannonia [32], Moesia Superior [33] ctc).
Alte cărţi cum ar fi de exemplu: *Mithraic iconography and ideology* [u] sau *Satume africaine* [35], depăşesc cu mult proble-

[20] R. Dussaud, *Les religions,* pp. 40l-402, 412-413.
[2?] P. Merlat, *Essai.*
[28] G. H. Halsberghe, *The Sol Invicius* (EPRO, XXIII), Leiden, 1972.
[29] în *Corpus Oultus Deae Syriae* (CCDS) a apărut dejaP. Lyan van Berg, *Etude critique des sowces mythographiques grecques et latines,* Leiden, 1972.
[30] E. and J. Harris, *The Oriental Cults in Roman Britain* (EPRO, VI), Leiden, 1965.
[31] A. Garcia y Bellido, *Les religions orientales dans l'Espagne romaine* (EPRO, V), Leiden, 1967.
[32] Z. Kâdâr, *KlasyrK.*
[33] L. Zotovid, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Misie Superieure* (EPRO, VII), Leiden, 1966.
[34] L. A. Campbell, *Mithraic Iconography and Ideology* (E.PRO, II), Leiden, 1968.
[35] M. Leglay, *Sat. ajr.*

matica sugerată de titlu şi prezintă un interes deosebit şi pentru cultele siriene.

Săpăturile arheologice de la Dura Europos şi Palmira au stimulat şi cercetările despre divinităţile din panteonul Palmirei. Apariţia istoriei religiei palmirienilor semnată de J. G. Fevrier [M], după publicarea rezultatelor cîtorva campanii arheologice, ilustrează tocmai acest lucru. Cartea sa, cu toate rezervele justificate ale lui H. Seyrig [S7], a rămas cîteva decenii lucrarea de referinţă în acest domeniu. Publicînd tesserele (mici discuri de lut cu inscripţii sau reprezentări) de la Palmira, contele R. Mesnil du Buisson scrie de fapt şi o nouă istorie a divinităţilor marii metropole [38]. Studiile apărute mai ales în revistele „Syria" şi „Bcrytus" au îmbogăţit permanent informaţiile anterioare, cele mai multe integrate în cărţile amintite.

Dar „cărţile sfinte" ale divinităţilor siro-palmiriene sînt pierdute, distruse de timp în perioadele de afirmare ale altor religii. Materialele de caie dispunem nu permit decît arareori reconstituirea integrală a acelor acte sau a complexelor de acte prin care se exprimă omagiul sau veneraţia către divinitate. Dacă în religie cultul succede credinţa şi acceptarea preceptelor, *prin cult* se exprimă credinţa şi sînt recunoscute preceptele[8i)]. Sacrificiile, rugăciunile, sărbătorile, organizarea sacerdotală a divinităţilor siriene şi palmiriene din Dacia pot fi cunoscute doar parţial cu ajutorul ruinelor unor temple, a reliefurilor cultuale, a ofrandelor şi obiectelor de cult lucrate din piatră sau metal şi mai ales pe baza inscripţiilor în piatră. Textul acestor epigrafe, stilul lor a fost demult considerat ca o expresie a maximei abrevieri, a esenţializării.

Relevarea cu precădere a aspectului social al cultului [m] se înscrie între intenţiile principale ale lucrării şi pentru cunoaşterea acestui aspect izvoarele amintite păstrează suficiente elemente.

[36] J. G. Fevrier, *La religion.*

[37] H. Seyrig, „Syria", XIV, 1933, p. 238 şi urm.

[38] Buisson, *Les tesseres.*

[39] G. Di Napoli, art. *Culto,* în *Enciclopedia filosofica,* I, Veneţia-Roma, 1957, col. 1368.

[40] R. Will, *Le Culte. Etudes ă'Histoire et de ■ Philosophie religieuse,* II, Paris, 1929, p. 1 şi 3.

Realizarea unei imagini globale a religiei Daciei romane şi gruparea divinităţilor pe origini a devenit posibilă odată cu descoperirea, cercetarea şi publicarea inscripţiilor, a monumentelor sau complexelor de cult. Semnificaţia principalelor monumente cultuale scrise sau anepigrafe din Dacia a fost adeseori menţionată în cadrul mai larg al cercetării cultelor orientale [4l] sau a răspîndirii păgînismului în Imperiul roman [42]. în marile sinteze asupra istoriei României datorate lui A. D. Xenopol [43], N. Iorga [M],*C.* C. Giurescu[45], în spaţiul consacrat înfăţişării religiei Daciei romane sînt menţionate unele consideraţii asupra surselor, căilor şi consecinţelor propagării cultelor orientale. în ultimele cinci decenii au apărut deja numeroase studii care au ca obiect în exclusivitate aspecte din religia Daciei romane. în acest context vom aminti doar acele lucrări, care, prin materialele publicate, sistematizare şi interpretare, constituie contribuţii de bază la cunoaşterea religiei Daciei în general şi în special a cultelor siriene şi palmiriene.

L. Webber Jones are meritul de a fi publicat în anul 1929, într-o limbă de circulaţie, prima lucrare monografică asupra cultelor Daciei romane, cu clasificarea divinităţilor şi stabilirea unor raporturi statistice între diferitele culte ale provinciei[m]. Valoarea dar mai ales limitele lucrării lui L. W. Jones au mai fost relevate în cele 5 decenii de la apariţie, în lucrarea lui L. W. Jones sincretismul este scos în evidenţă prin gruparea inscripţiilor care conţin divinităţi sincretizate, stabilind în final un procent de 9,7% pentru aceste asocieri sincretizate. Dar prezentarea acestui fenomen complex nu poate fi redusă la aspectul statistic, chiar dacă am admite că cifra rezultată din calculele lui L. W. Jones este exactă.

[41] F. Cumont, *Les religions orientales,* passim.
[43] J. Toutain, *Les cultes païens,* passim.
[43] A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană,* I, ed. a III-a, Bucureşti, 1922, pp. 126-l27.
[44] N. Iorga, *Istoria românilor,* I, partea a Ii-a (Sigiliul Romei), Bucureşti, 1936, pp. 199-211.
[45] C. C. Giurescu, *Istoria românilor,* ed. a IV-a, Bucureşti, 1942, pp. 123-l25, 162 etc.
[46] L. W. Jones, *The Cults,* pp. 245-305.

într-un studiu al regretatului acad. C. Daicoviciu despre sincretismul religios la Sarmizegetusa, apărut cîţiva ani după lucrarea lui L. W. Jones, alături de prezentarea curentelor şi tendinţelor religioase în secolele II—III e.n. în Imperiu, sînt menţionate condiţiile specifice care au generat diferite aspecte în viaţa religioasă a capitalei Daciei, aşa cum pot fi ele reconstituite cu ajutorul inscripţiilor şi monumentelor cultuale[47]. Se subliniază că răspîndirii însemnate a unor culte orientale nu trebuie să-i corespundă implicit o prezenţă etnică orientală egală. Prin valoarea materialului publicat şi a interpretării ce i s-a dat, lucrarea amintită a contribuit la progresul substanţial al cercetării religiei Daciei romane.
în anul 1935 a apărut „I Culţi orientali nella Dacia", studiu în care O. Floca îşi propusese să ofere o imagine a cultelor orientale pe baza menţiunilor epigrafice şi a vestigiilor principalelor lăcaşuri de cult ale zeilor orientali[48].
Subliniind meritele celui care a întocmit prima sinteză despre cultele orientale din Dacia, personalitate ale cărei contribuţii în acest domeniu au fost şi sînt periodic amplificate prin publicarea unor însemnate descoperiri de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi Micia, trebuie remarcat totuşi că structura studiului din 1935 n-a putut servi în măsura cuvenită ţelul lucrării. Locul fiecărui cult: egiptean, microasiatic, sirian sau iranian, în ansamblul cultelor orientale în Dacia, este dificil de stabilit, căci zeii nu sînt grupaţi în funcţie de această apartenenţă. Apar alternativ zei sirieni şi microasiatici, dogmele sau chiar originea altora (ex. I. Bussumarus) rămîn neexplicate[49]; lipsesc menţiuni despre *Baltis, Deus Aetemus, Theos Hypsistos* etc. De asemenea sincretismul, cel mai clar ilustrat la cultele orientale, merita o atenţie specială.
în *La Transyivanie dans VAntiquiU,* lucrare unanim considerată drept prima sinteză ştiinţifică asupra Daciei romane, aspectele esenţiale ale religiei sînt clar precizate [60]. în măsura în care spaţiul acordat religiei corespundea echilibrului general al lucrării, acad. C. Daicoviciu a menţionat aportul oriental în viaţa religioasă a provinciei. Datele din lucrarea lui

" C. Daicoviciu, AISC, I, 1928-l932, pp. 8l-88.
[48] O. Floca, ED, VI, 1935, pp. 204-239.
4'> *Ibidem,* p. 213.
[50] C. Daicoviciu, *TransAnt,* pp. 149- 157.

L. W. Joncs, conform cărora zeilor orientali le sînt închinate 21,3% din inscripţiile cultuale descoperite în Dacia, sînt explicate în conformitate cu principiile expuse încă în studiul despre sincretismul religios la Sarmizegetusa, pentru a nu constitui baza unor interpretări neconforme cu realităţile provinciei.
în anul 1936, D. Tudor a publicat / *Cavalieri Danubiani,* în care sînt descrise şi interpretate reliefurile cultuale şi alte vestigii ale cultului Cavalerilor danubieni, una dintre posibilele divinităţi locale, a cărei iconografie oglindeşte tocmai marea mişcare sincretistică ce a antrenat şi cultele orientale [51]. în paginile *Olteniei romane*^ sînt reunite şi principalele contribuţii datorate lui D. Tuclor la cunoaşterea dogmelor şi a răspîndirii cultelor orientale în Dacia Inferioară. Aserţiuni interesante, diverse informaţii despre orientali sau asupra cultelor orientale în Dacia, pot fi întîlnitc şi în lucrări care nu sînt consacrate în mod special acestei teme. Vasile Pârvan[63] pentru Dacia, apoi Em. Condurachi[54] pentru un spaţiu mai vast, evidenţiază rolul orientalilor în vehicularea creştinismului, faptul că răspîndirea unor culte orientale a facilitat apoi şi înţelegerea dogmelor creştine. Lucrarea lui J. Dobias [B5] care încearcă să surprindă aportul sirienilor în viaţa provinciilor romane de la Dunărea de Jos îşi păstrează încă utilitatea la fel ca şi studiul lui G. Cantacuzîno [5fi], asemănător ca titlu dar diferit ca structură. Ultima lucrare de proporţii asupra Daciei romane datorată lui M. Macrea [57] conţine şi o prezentare a cultelor şi credinţelor provinciei. Un valoros studiu a fost consacrat de regretatul profesor clujan răspîndirii lui *Sabazios* [58]. în *Viaţa Daciei* a fost relevată răspîndirea zeilor orientali, cei mai numeroşi între cultele neromane. O atenţi [e] sporită sistematizării prin

[31] D. Tudor, ED, VII, 1937, pp. 189-356.
[52] Idem, *OltRZ,* pp. 373-402.
[53] V. Pârvan, *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-român,* Bucureşti, 1911, p. 79 si urm.
[54] Em. Condurachi, ED, IX, 1940, p. 2 şi urm.
[55] J. Dobiai, *Sbornik venovany Jarotlavu Bidlovi,* Praga, 1928, pp. 15 — 46 (rez. fr., p. 45).
[50] G. Cantacuzino, ARMSI, S. III, t. VIII, mem. 16, 1928, pp. 389-456.
[57] M. Macrea, *Viaţa.*
[58] Idem, „Apulum", IV, 1961, p. 67 şi urm. = „Dacia", NS, III, 1939, p. 333 şi urm.

gruparea corectă a zeilor după origini ar fi dat consideraţiilor un plus de claritate şi ar fi permis evaluarea contribuţiei fiecărui cult la viaţa religioasă a provinciei.
în sfîrşit, o scurtă trecere în revistă a religiei în Dacia romană poate fi găsită şi în tratatul de *Istorie a României* [59].
în afara consideraţiilor prilejuite de publicarea a numeroase epigrafe, într-un studiu relativ recent, I. I. Russu [m] menţionează succint şi sistematic toate domeniile în care pot fi constatate prezenţa şi manifestările sirienilor în Dacia. Studiul reprezintă o contribuţie pozitivă, o documentată bază de plecare pentru abordarea oricărui aspect al aportului sirian, inclusiv a manifestărilor cultuale.
Prezentarea sincretismului în Dacia a format obiectul comunicării acad. £m. Condurachi[ni] la un recent Colocviu Internaţional asupra sincretismului. în acest prim studiu consacrat în exclusivitate sincretismului la scara întregii provincii, sînt menţionate elementele specifice şi factorii generali care au favorizat dezvoltarea sincretismului în Dacia. Pentru ilustrarea sincretismului unor divinităţi romane cu divinităţi de diferite origini au fost selectate cîteva din cele mai sugestive texte epigrafice, iar influenţa sincretismului asupra credinţelor locale este argumentată prin referirile la zona de răspîndire şi iconografia Cavalerilor danubieni.
în afara cercetărilor amintite, în ultimele trei decenii, la elucidarea diferitelor aspecte ale cultelor siriene şi palmiriene în Dacia şi-au adus contribuţia prin studii, note sau materiale publicate următorii profesori universitari, cercetători sau muzeografi: A. Bodor, H. Daicoviciu, N. Gostar, Al. Bărcăcilă, I. Berciu, E. Bujor, I. Glodariu, D. Isac, N. Lupu, L. Marghitan, M. Moga, C. C. Petolescu, I. Piso, Al. Popa, C. Pop, Gh. Popilian, D. Radu, S. Sanie, E. Zefleanu, M. Bărbulescu, V. Wollmann şi alţii. Pe parcursul lucrării nu am omis intenţionat menţionarea oricărei contribuţii, începînd cu cele îndepărtate, datorate lui Gr. Tocilescu,

[59] D. Tudor, *Istoria României,* I, 1960, pp. 438-442.
[60] I. I. Rnssu, ActaMN", VI, 1969, pp. 167-l82.
[61] Em. Condurachi, în *Le syncre'tisme dans Ies religions de l'antiquite* (ed. Fr. Dunand et P. Leveque), Leiden, 1975, pp. 186-l99.

G. Teglâs, P. Kirâly, G. Kuun ş.a., pînă la notele apărute în anul 1975 [62], cele ulterioare fiind adăugate selectiv fără a mai fi incluse în structura lucrării (v. *Addenda,* pp. 291 — 293).

7. Aşa cum se poate vedea din succesiunea prezentării, din planul lucrării noastre: 1) divinităţi siriene sincretizate cu prima divinitate a panteonului roman Iuppiter; 2) divinităţi siriene răspîndite cu numele originar dar şi în *inter pretatio romana;* 3) divinităţi a căror asociere oglindeşte sincretismul interoriental (interior), în afara menţionării separate, a unor sublinieri, întreaga lucrare este structurată astfel pentru a surprinde şi reliefa sincretismul, fenomen esenţial în viaţa religioasă a Daciei romane. De asemenea, am apreciat că prezentarea răspîndirii fiecărei divinităţi în întreaga provincie şi nu a tuturor zeilor sirieni şi palmirieni în diferite oraşe ale Daciei este mai indicată în cazul zeilor Siriei caracterizaţi prin lipsa lor de coerenţă în dogme şi pătrunderea pe etape. Dealtfel, hărţile vor ilustra, iar rîndurile de concluzii, vor consemna aspectele răspmdirii diferitelor divinităţi pe întinderea provinciei. Gruparea izvoarelor materiale ale răspîndirii în cazul fiecărei divinităţi are în vedere numărul, stereotipia sau varietatea lor. Lucrarea se bazează, în primul rînd, pe analiza atestărilor epigrafice; textul integral al inscripţiilor fiecărei divinităţi apare în Catalogul inscripţiilor de la sfîrşitul lucrării. însemnările asupra fiecărui zeu capătă o structură proprie dependentă de: factorii care au determinat prezenţa şi răspîndirea zeului în Dacia; aspectele referitoare la cult dar mai ales la originea etnică şi situaţia socială a dedicanţilor; organizarea sacerdotală etc. Raportările permanente la ceilalţi zei, elementele comune cultelor siriene şi mai evident celor palmiriene se alătură introducerii şi concluziilor alcătuind împreună liantul acestei lucrări

[62] După elaborarea acestei lucrări a apărut la colecţia ÎÎPRO: I. Berciu •(.i C. C. Petolescu, *Les cultei orientaux dans la Dacie Meridionale,* Leiden, 1976,

IUPPITER DOLICHENUS

.1. Răspîndirea lui luppiter Dolichenu.s în Dacia.
A. Atestări epigrafice: 1. Apulum; 2. Atnpelum; 3. Samom; *4.* Potaissa; 5. Buciumi; *6.* Certiae; 7. Sîncrai; 8. Mişcov; 9. Domneşti; 10. Napoca; 11. Micia; 12. Ulpia Traiana; 13. Tibiscum; 14. Pojejena de Sus; 13. Blaj (Ulpia Traiana?); 16. Sibiu (Apulum?); 17. Sacadate; 18. Sucidava; 19. Alte inscripţii cu apartenenţă dolicheniană incertă.
B. Reprezentări şi ofrande dolicheniene.
Statuete — a) Ilişua; b) Desa.
Plachete triunghiulare — 4. Potaissa; c) Răcari.
Miini votive — 8. Mişcov; d) Cătunele.
Reliefuri — e) Amarăştii de Sus; 12. Ulpia Traiana.
Statui — f) Probcta.
11. Alte reprezentări cu apartenenţă dolicheniană incertă.
III. a) Răspîndirea monumentelor dolicheniene pe teritoriul Daciei ; ti) Cronologia; c) Consideraţii generale asupra dedicauţilor şi preoţilor: 1) profesiunea; 2) originea etnică.

I. Ascensiunea în secolele II—III e.n. a unuia din numeroşii Baalim ai Siriei, Baal din Dolichc, sincretizat cu luppiter, însemnătatea zeului în viaţa religioasă a Imperiului .şi mai ales a militarilor, n-au fost egalate ca durată şi amploare de nici o altă divinitate siriană.

Dolichc se afla situată la încrucişarea drumurilor din Germanicia, Nicopolis şi Cyrrhus către Edesa prin Samosata sau Zeugma. Era în acelaşi timp loc de trecere obligator pentru legiunile care mergeau la război împotriva părţilor ca şi pentru comercianţii care transportau mărfuri de la Marea Mediterană la Eufrat, la Pontul Euxin sau pe ruta inversă. Neobişnuitul succes în propagarea lui luppiter Dolichenus a fost explicat şi prin poziţia geografică a modestei localităţi din Commagene. luppiter Dolichenus, la origine zeu al furtunii şi al înălţimilor, ca orice Baal sirian, datorează mult atît ca aspect cît şi ca doctrină divinităţii hitite Teshub. Acestui fond vechi i se adaugă permanent influenţa mithraismului. înainte de a fi ajuns între *dii militar es* Baal din Dolichc căpătase treptat şi atributele unei divinităţi binefăcătoare, care aduce victoria, salvarea morală a fidelilor săi şi-i vindecă de boli.

Originea zeului din Doliche, metamorfozarea aspectului exterior şi a doctrinei sale în epoca romană, răspîndirea cultului său au format încă din secolul trecut obiectul unor temeinice studii şi sinteze, iar inscripţiile şi reprezentările au fost reunite periodic în repertorii.

A. Descoperirile dolicheniene din Dacia reprezintă aproximativ o zecime din numărul total al monumentelor zeului cunoscute în întreg Imperiul. Deci, un număr însemnat de documente arheologice şi epigrafice, răspînditc în toate zonele provinciei, permit reconstituirea drumului parcurs de luppiter Dolichenus în Dacia, facilitează cunoaşterea factorilor specifici care au contribuit la difuziunea cultului său. Materiale şi complexe arheologice de o mare diversitate: plăci triunghiulare de bronz; mîini votive; figurine; reliefuri cultuale cu inscripţii sau anepigrafe; altare cu inscripţii; vestigiile unor temple, îşi aduc o contribuţie, evident inegală, nu numai la rezolvarea problemelor referitoare la propagarea zeului sirian, a manifestărilor cultuale ce-i erau corelate, ci şi îa cunoaşterea doctrinei sale. Lipsa unor menţiuni în legătură cu Iuppiter Dolichenus în izvoarele literare antice amplifică importanţa ştirilor conţinute de monumentele votive care-i sînt dedicate.

Inscripţiile prezintă o importanţă particulară datorită complexităţii şi diversităţii datelor cuprinse privitoare la zeu, la organizarea sacerdotală, la originea etnică şi poziţia socială a dedicanţilor. Pentru a reliefa, în primul rînd, propagarea zeului în aşezările provinciei, am considerat preferabilă gruparea inscripţiilor pe localităţi în funcţie de numărul şi însemnătatea menţiunilor şi de la nord către sud.

1. Prezenţa trupelor, intensa viaţă economică, aparatul birocratic aferent capitalei *de fado* a Daciei romane, au favorizat propagarea la Apulum a unor culte şi credinţe de o mare diversitate. între inscripţiile cultuale descoperite, cele dolicheniene ocupă un loc deosebit nu atît prin număr cît prin varietatea informaţiilor furnizate. Dacă pentru inscripţiile care conţin ştiri privitoare la construirea sau refacerea de temple, profesiunea dedicanţilor, rangul în ierarhia sacerdotală etc, este posibilă o prezentare succintă, alte epigrafe, cu lecturi controversate, cu implicaţii în interpretarea dogmelor zeului sirian pătruns în panteonul roman, impun o tratare mai amplă.

a) Una din cele mai cunoscute inscripţii dolicheniene din Dacia este o epigrafâ apulensă fragmentară [1]. întregirea şi interpretarea inscripţiei au suscitat interesante consideraţii,

[1] CIL, III, U2S.

provocate îndeosebi de lipsa menţiunii lui Iuppiter Dolichenus în textul păstrat, precum şi de incertitudinea privind accepţiunea ce urma a fi dată expresiei „nato ubi ferrum exoritur".

între cei care şi-au adus contribuţia la rezolvarea unor aspecte esenţiale ale textului, un loc de seamă îl ocupă Franz Cumont″. Savantul belgian presupunea că formula *ubi ferrum nascitur* sau *exoritur* prezentă în alte trei inscripţii dolicheniene din Imperiu [3] provine din ritualul cultului commagenian, Baal din Doliche fiind pentru fidelii săi „născut unde se formează fierul"[4]. Ipoteza lui se fundamentează pe ştirile literare antice privitoare la existenţa unei populaţii care avea credinţa că naşterea unui zeu este corelată naşterii unui metal. Cunoscuta influenţă a mazdeismului în teologia doricii emană ar veni în sprijinul aserţiunii că divinitatea care preceda formula „nato ubi ferrum exoritur" nu era doar geniul tutelar al unei surse, ci o replică a mithraicului „rupe natus". Expresia se referă aşadar nu la locul de descoperire a inscripţiei sau la minele de fier aflate în localitatea menţionată, ci la „ţara natală a fierului"[5]. La Doliche expresia

[2] F. Cumont, RevPhil, XXVI, 1902, p. 6 şi urm.; idem; *litSyr,* pi 196 şi urm.

[3] CIL, III, 11927 = Merlat, *Re'p.,* nr. 170: r|| *I(ovi) o(ptimo) m (aximo)[Duliceno\ubi fer (r)umj[nascit]urWE* sau *F,* inscripţie descoperită în *Dolichcmim-vX* de la Pftiiiz (Statio Vetonianis — din Raetia); CIL, VI? 423 = 30947 -= Merlat, i?<ty>., nr.241/: *Iovi optimo maximojDolicheno ubi ferrum nascitur jC(aius) Sempronius Rector/< (centuria)> frumentarius, d (e)d(icavit)* descoperită la Roma; CIL, XIII, 7342b = Merlat, *Re'p.,* ur. 315: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Dolicheno ujbi ferrum vascitjur, Elavius Eidelis/et Q(uinius) Iulius Posstimjus, ex imperio ipsij us, pro ie et suos,* inscripţie pe o plachetă de argint provenită de la Heddernlieim (?), Germania superior.

[4] F. Cumont, *EtSyr.,* p. 197, verbele *nascitur* sau *exoritur* ar explica credinţa că acest metal se formează din nou în sinul pămîntului pe măsură ce este extras.

[5] Autorii antici întrebuinţau referitor la Chalybes aceeaşi formulă pe care dedicaţiile menţionate o alătură lui Iuppiter Dolichenus: XâXupec, eOvog SKuGîaţ ăvOev 6 ot5r|poc; xÎKTEtai; Servius in commento Vergilii, *Georg.,* I, 58: *Chalybes populi sunt, apud quos. nascitur ferruri\.* Menţiunile din. *Scholia ad ApoUonium Rhodium,* Hesycliius, Suidas, *Etymologicum magnum* şi încercările de a localiza acei *Chalybes* an făcut obiectul a numeroase studii şi sînt pe larg comentate în lucrările consacrate lui Iuppiter Dolichenus de către F. Cumont, A. H. Kan, *JupDol,* II, p. 11; Merlat, *Essai,* p. 72.

„nato ubi ferrum nascitur" sub forma primitivă nu era de origine locală, ea fiind probabil aplicată unei divinităţi hitito-hurrite de tipul lui *Teshub* [6]. Concepţia commageniană a unui zeu care să fie în acelaşi timp al furtunii şi al muntelui, cristalizată mai tîrziu în formula amintită, putea să existe la o populaţie supusă influenţei arameene sau rămase fidele culturii hitite. Oricum., formula fiind aplicată în exclusivitate lui Iuppiter Dolichenus, caracterul clolichcnian al inscripţiei este indubitabil. Cu toate acestea, Th. Mominsen, fără a dispune în momentul în care-şi expune opţiunea de toate inscripţiile dolicheniene cu formula „ubi ferrum nascitur", a preferat să completeze inscripţia: *„[Genio Iod] j nato ubi ferrum exo [ritur ...",* căruia „îi este adăugat şi naşterea zeului rezultatelor fericite". Conform aprecierilor marelui istoric, dedicaţia ar fi fost prilejuită de deschiderea minelor de fier din preajma Apulum-ului, în vremea lui Antoninus Pius.
în ultima sa lucrare asupra lui Iuppiter Dolichenus, A. H. Kan a revenit[7] la lectura lui Th. Mommsen îndeosebi din cauza lipsei, altor inscripţii dolicheniene care să înceapă cu *Numirii et Virtulibus* sau în care zeul să fie asociat cu *Bonus Eventus.* Textul inscripţiei, aşa cum a fost completat de Fr. Cumont, reluat cu modificări minime şi de către P. Merlat, conţine elemente interesante pentru stabilirea originii şi reconsti-tuirea teologiei zeului[8]. Bazîndu-se pe epigrafa de la Apulum *Virtulib(us) dei Aeterni",* în r. 1 la *Numdni et Virtulibus* este alăturat *deus Aetemus.* în Dacia sînt cunoscute numeroase inscripţii care consemnează *numina* unor zei: *Aesculapius* singur sau cu *Hygeia* [10], *Apollo* [u], *Caelestis* [12]*, Sarapis* [13] sau ale unor împăraţi [u]. Nu este atestată însă nici o inscripţie

[6] R. Dussaud, *Les rcligions,* p. 393; Merlat, *Essai,* p. 96.
[7] A. H. Kan, *JupDol,* pp. 43 — 44. în prima sa lucrare corela *ferrum* de *aquaferrea* pentru a-i atribui lui Baal din Doliche şi valoare de vindecător.
[8] Merlat, *Rep., m.* 24: *Numini et Virtutibu[s Aeterni, I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Dolicheno], jnato ubi ferrum exo [ritur, Junoni Reginae Augus-tae [?)]fNalurae Boni Even[tus pro salute imp(eratoris) Caes(aris) T(iti) Aelii Hadri\\ani Antonini A[ug(usti) Fii ...~\jTerentiu[s Gentianus v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)].*
[9] CIL, Iţi, 988.
[w] CIL, III: 972, 974, 978, 985, 1417.
[11] CIL, III, 989.
[12] CIL, III, 992.
[13] CIL, III, 973.
» De ex. CIL, III, 1127.

în care să fie alăturate cele două vocabule, ale căror semnificaţii sînt în secolul al II-lca de o mare diversitate [1S]. Această întregire considerăm că nu-i strict justificată şi nu reprezintă soluţia unică, aşa cum arată de exemplu inscripţia *Virtuţi et n(umini) Aug(usti)* [1(l]. Ceea ce pare mai greu de admis este însă aşezarea lui *Deus Aetemus* înaintea lui luppiter Dolichenus, situaţie care vine în conflict cu ierarhia cunoscută şi respectată atît în inscripţiile dolicheniene cît şi în cele consacrate lui *Deus Aetemus*[11]. în r. 1 al inscripţiei considerăm aşadar mai verosimilă juxtapunerea epitetului *aetemus* şi nu a divinităţii *Deus Aeiernus. De* asemenea în spaţiul necompletat din r. 4 ar putea fi adăugat numele lui Marcus Aurelius [18]. Un text din Augustin [19], i-a relevat lui F. Cumont faptul că în viziunea epocii, *Virtuies* erau considerate manifestări particulare ale unui *numen* unic. După. Cumont, *Virtuies* ar corespunde aproximativ cu Sov&ueic; din teologia philoniană, esenţe intermediare între Zeu şi lume [a"]. Singulară între inscripţiile dolicheniene din Dacia, dar şi din Imperiu,, rămîne prezenţa lui *Bonus Evenius, zeu* de,veche origine romană, cunoscut în general ca divinitate a desfăşurărilor norocoase[21]. Atributele în această perioadă ale zeului

[15] Fr. Pfister, art. *Numen,* în RE, XVII.,, col. 1273-l291. Mai als's col. 1289-l291.

. [1(l] Menţionarea lui Dolichenus clupă formula sincretică este justificată de F. Cumont prin aceea că teologia orientală concepe zeul suprem reunind în el toate calităţile sau substanţele, sau, din contra, dînd diverselor sale atribute o personalitate proprie, cf. şi Merlat, *Rep.,* p. 27. Observaţiile se referă în .special la *Deus Aetemus* a cărui prezentă rămîne totuşi ipotetică

[17] CIL, VII, 45. ■ ,

[18] Completarea pe care o propunem este următoarea: *Numini et Virtutibufs Iovis aet (e)r (ni) Dolielieni] j nato ubi ferruin exofritur Iunoni Sanctaeet]/Naturile Boni Even [tus pro sal(ute) Imp (eratoris) T (iii) A'el(ii) Hadri] jani Antonini Aufgfusti) Pii P (ater) P (atriae) etM(arci) Aurel(i) Caesaris]jTerentiu[s Gentianus V(otum) S(olvit) L(ibens) M(et'ito)■]'.* O inscripţie din dolichenum-ul de pe Aventin (Merlat, *Rep.,* nr. 177) este dedicată de asemenea lui Antoninus Pius şi Marcus Aurelius.

[19'] *Civ'. Dei,* IV, II:' *Si omnes dii deaque sit unus luppiter, sive sint, ut quidam volunt, omnia ista partes eius sive virtuies eius, sicut eius videtur quibus eum placet esse mundi animum.*

[20] F. Cumont, *EtSyr.,* p. 197; H. I.eisegang, art. *Philon,* în RE, XX, 1 , col. 16.

[21] Aust., art. *Bonus Eventus,* în RE, V, col. 715 — 716; Keune, art. *Evenius,* în RE, Suppl. bd, III, col. -l-46 — 447.

atestat între *dii militares* [23], dar mai ales formula *Naturae Boni Eventus* sînt mai puţin clare. Sensul ce i-a fost atribuit termenului *natura* este cel de „naştere" *(ysvemq),* fiind în spiritul general al dedicaţiei. Se consideră că în secolele II—III e.n. *Bonus Eventus* şi-a adăugat noi semnificaţii celor originare. Conform unei ipoteze, lipsită de argumentare, Bonus Eventus ar fi devenit un substitut al unor divinităţi locale absorbite de teologia romană [23]. A fost de asemenea echivalat cu ay&Ooc, 8aiu.G)V de la greci şi comparat prin funcţiile sale cu To%T| ©aiuelog de la Palmira. De remarcat între atributele constante ale lui Bonus Eventus cele care-i conferă calităţile ele aducător de prosperitate şi succes în diverse domenii ale vieţii şi activităţii umane. Do aceea ni se pare excesivă prudenţa lui P Mcrlat, intenţia de a-i atribui funcţii cît mai generale, pentru a nu-l transforma şi într-un simbol al succesului, calitate prin excelenţă dolicleniană [24].

în sfîrşit lucrurile nu sînt atît de clare, cum apăreau editorului şi unor comentatori ai inscripţiei, nici în privinţa dedicantului. Gcntiliciul *Terentius,* singurul cert din cele presupuse *tria nomina* ale dedicantului, este atestat în alte 6 inscripţii clin Dacia [2S]. Cel mai celebru este D. Terentius Gentianus. Cunoaşterea întregului *cursus honorum* al lui D. Terentius Gentianus, fiul lui D. Terentius Scaurianus, este facilitată de cîteva inscripţii[2]" şi de menţiunea din *Historia Augusta* [27]. Pentru J. Jung şi P. Merlat[2S], dedicantul din inscripţia apulensă pare a fi D. Terentius Gentianus.

O inscripţie din Egipt, datată înaintea anului 130 e.n., epigrafă în care sora sa îi deplînge moartea, arată că D. Terentius Gentianus nu putea fi autorul dedicaţiei. Dintre descendenţi, omonimii lui D. Terentius Gentianus apar într-o perioadă ulterioară celei din care datează inscripţia, domnia lui Antoninus Pius, astfel că numele şi situaţia dedicantului rămîn necunoscute [29].

22 A.v. Domaszcwski, *Die Religion desromisehen Heeres,* Trier, 1895[r]p.44.
23 Merlat, *Rep.,* p. 28.
24 *Ibidem.*
25 CIL, HI: 956, 1053, 1167, 1260.3, 1.534; 1463.
26 J. Jung, *Fasten,* p. 3 si urm.
27 SHA, *Vita Hadr.,* 23, '5.
28 Merlat, *Rep.,* p. 28, nr. 8.
29 Groag, art. *Terentius Gentianus,* RE, V, Aţ, col. 657 — 662.

b) O lespede cu inscripţie, provenită din Apulum, a fost văzută de A. von Domaszewski şi O. Hirschfeld în satul Coşlar [30]. Din textul inscripţiei aflăm că Aelius Valentinus, veteran şi preot al lui Iuppiter Dolichenus, a refăcut pe cheltuiala sa templul zeului. Nu putem cunoaşte în sănătatea cărui împărat, din secolul al III-lea după O. Hirschfeld, a făcut dedicaţia veteranul apulens. Oricum, inscripţia aceasta este singura care menţionează existenţa unui templu al zeului commagenian la Apulum (PI. XVI/2).
c) O coloană găsită în cartierul Partoş din Alba lulia are gravată o altă dedicaţie apulensă către Iuppiter Dolichenus, datorată negustorilor sirieni Aurelius Alexarider şi Aurelius Flavs [31]. Rolul sirienilor în viaţa comercială a Imperiului roman a fost relevat în repetate rînduri[32]. Ei au fost şi misionari ai credinţelor siriene, activitatea desfăşurată în această direcţie fiind clar ilustrată şi de epigrafele descoperite în provinciile dunărene [33].
d) în sfîrşit o deosebită importanţă prezintă altarul cu inscripţie dolicheniană relativ recent descoperit în preajma castrului de la Apulum [34]. Textul inscripţiei este bine păstrat şi nu conţine abrevieri cu dificultăţi de lectură pînă în r. 7. Semnele de despărţire nu sînt puse consecvent, lipsind în cîteva cazuri şi nu pot avea deci o valoare absolută [:15]. Elementele deosebite din noua inscripţie apulensă sînt următoarele: a) Pentru prima dată lui Iuppiter Dolichenus îi este alăturată *Dea Syria* contopită cu *Dea Magna Caelestis;*

[30] CIL III, 7660.
[31] CIL III, 7661. Se consideră în general că cei cu *genlilicia* Aurelius au primit cetăţenia sub Marcus Aurelius, Commodus sau Caracalla, adică între 161—212 e.n. Un omonim, posibil identic cu cel din inscripţia de la Apulum, Aurelius Flavus, de asemenea negustor sirian, a murit la Sirmium, dar nici epigrafa pannonică (CIL, III, 2006) nu conţine indicii cronologice suplimentare.
[32] V. Pîrvan, *Die Nationalität der Kaufleute im romischen Kaiserreiche,* Breslau, 1909, p. 111; R. Cagnat, *Le commerce et la propagation des religions dans le monde romain,* Paris, 1909, p. 4.
[33] J. DobiaS, *Sbornik venovany Jaroslava Bidlovi,* Praga, 1928, p. 29; L. Balla, ACUSD, XII, 1976, pp. 6l-68; I. Toth, *Jupiter Dolichenua-Tanulmânyok,* Budapesta, 1976; idem, ActaArch, 25, 1973, 109—116; M. Tatscheva-Hitova, „Klio", 58/1, 1976, pp. 25-40.
[34] I. Berciu, Al. Popa, „Apulum", V, 1964, pp. 172- 179 (= „Latomus", XXIII,_3, 1964, pp. 473-482).
[35] în r. 1 între 0 si M; în r. 3 între PRO si SALU; în r. 4 între TE şi PERPETUI.

(3) Formula propitiatorie *pro salute perpetui imperi Romani et lcg(ionis) XIII Gem(inae)* este semnalată cu acest prilej şi pe inscripţiile dolicheniene; y) Dedicantul Flavius Barhadadi (filius) are titlul de *s(acerdos) I(ovis) D(olicheni) ad leg(ionem) s(upra) s(criptam),* adică în legiunea XIII Gemina.
a) *Dea Syria,* divinitatea ale cărei cult şi doctrină teologică pot fi reconstituite graţie unui număr însemnat de izvoare literare antice, este atestată şi în Dacia: la Micia, Napoca, Porolissum şi Romula prin cel puţin 4 inscripţii[38]. *Dea Syria* apare în diferite inscripţii alături de alte divinităţi orientale, greceşti sau romane. Invocarea pe aceeaşi inscripţie cu luppiter Dolichcnus cunoaşte prima atestare la Apulum, dar există unele documente arheologice care reflectă anumite relaţii între cele două divinităţi de origine siriană. în *dolichenum-ul* de Ia Saalburg au fost găsiţi porumbei din bazalt şi diferite obiecte phallice asemănătoare celor cunoscute din descrierile făcute de Lucian pieselor cultuale din templul zeiţei din Hierapolis [37]. Descoperirile de la Saalburg au fost considerate probe ale unor credinţe analoage, singurele care indicau influenţa divinităţilor din Hierapolis în cultul dolichenian [38]. Zeul Hadad care avea ca zeiţă paredră pe Atargatis era şi el asemănător cu cel din care-şi trage obîrşia Baal din Doliche. Toate acestea au fost evocate uneori pentru a justifica şi clarifica unele influenţe ale zeiţei din Hierapolis asupra Iunonei dolicheniene [39]. Aşadar, prezenţa zeiţei siriene alături de luppiter Dolichenus nu surprinde cu toate că dintre divinităţile siriene numai luppiter Heliopolitanus mai este atestat pe inscripţiile dolicheniene. *Dea Syria* apare în inscripţia apulensă contopită cu *Dea Caelestis,* dacă nu admitem că este doar o alăturare neindicată şi prin conjuncţie. *Caelestis* mai apare într-o inscripţie dolicheniană de la Corstopitum. în Britannia, alături de divinitatea locală *Brigantia.* Nu putem subscrie la aserţiunea lui P. Merlat că *Caelestis*

[36] I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 183; Macrea, *Viaţa,* p. 371; *infra,* p. 106.
[37] Lucian, *De dea Syria,* 14, 16, 33.
[38] Merlat,' *Essai,* pp. 16l-l62.
[39] în inscripţia CIL, VI, 465 (= Merlat, *Rep.,* nr. 244), textul din dreapta: *Iunoni Assyjriae Reg (inae)\Dolichenae,* dacă nu-i transcris eronat credem că poate cuprinde o posibila apropiere de *Dea Syria*..

ar avea doar rolul de a evidenţia natura cosmică a zeului, zeiţa fiind considerată doar un epitet [40]. Pe inscripţia de la Apuium, *Caeleslis* îşi păstrează unul din numeroasele sale epitete *magnet* dacă nu admitem că *Magna* reprezintă pe Cybcle (Magna Mater). Sincretismul interior sau interoriental, palmiriano-african mai este atestat în Dacia din timpul Severilor [41].

p) Formula *pro salute perpetui imperi Romani ei leg(ionis) XIII Gcm(inae)* este o nouă mărturie a prestigiului de care se bucura zeul sirian sincretizat, invocat uneori pentru sănătatea împăraţilor sau ca protector al armatei şi al „veşnicului Imperiu roman". Formula amintită sau altele asemănătoare sînt semnalate în epigrafele Daciei începînd cu a doua jumătate a secolului al II-lea, fiind mai frecvente în vremea Severilor [42]. Prima parte a formulei, *pro salute,* este frecventă între mobilurile dedicaţiilor, indiferent de rangul persoanelor menţionate. Formula în ansamblu se află la prima ei atestare pe inscripţiile dolicheniene din Dacia sau din Imperiu şi nu este „adeseori întîlnită" cum afirmă editorii inscripţiei apulense [4:î].

y) în sfîrşit, problema cea mai dificilă a inscripţiei este clarificarea funcţiei lui Flavius Barhadadi (filius), într-o interpretare *ad litleram* a textului sau completînd însemnarea epigrafică. Analizînd numeroase variante pentru citirea abrevierilor, I. Berciu şi Al. Popa au optat pentru următoarea, lectură în r. 6 şi r. 7: *Flavius Barhadadi s(acerdos) I(ovis) D(olicheni) ad leg(ionem) s(upra) s(criptam), v(otum) l(ibens) m(erilo) p(osuit)[u].* Prescurtarea *SID* pentru. *s(acerdos) I(ovis) D(olicheni)* era cunoscută în cîteva inscripţii dolicheniene şi a fost confirmată şi prin descoperiri ulterioare [45]. Editorii inscripţiei consideră că AD nu este o-abreviere, ci prepoziţia *ad* urmată de cuvintele *leg(ionem) s(upra) s(cri'plam),* dar sensul frazei ar fi: *ad castra legionis*

[40] Merlat, *Re'p.,* nr. 2 74; idem, *Essai,* p. 114. Dealtfel nici nu este menţionată între divinităţile care apar alături de luppiter Dolichenus.
4i CIL, III, 7954; S. Sanie, SCIV, 19, 4, 1968, p. 575 si urm.
[42] CIL, III, 1061 (= Dessau, 4006); I. Berciu si Al. Popa, „Apuium",, V, 1964, p. 171 şi 176.
[43] *Ibidem,* p. 176, n. 42.
[44] *Ibidem,* p. 178.
[45] S. Sanie, SCIV, 18, 4, 1967, pp. 710-711.

supra scriptae. Locul descoperirii, în imediata apropiere a castrului, ar constitui, după I. Berciu şi Al. Popa, un puternic argument pentru admiterea accepţiei generale a expresiei, iar întregul text ar consemna faptul că „Flavius fiul lui Barhadades, preot al lui Iuppiter Dolichenus, a ridicat în apropierea castrului legiunii a XIII-a Gcmina un altar în cinstea lui Iuppiter IJolichenus şi a zeiţei. Suria Magna Caelestis" [4,i].

A fost ciudată însă discutarea ultimei părţi a inscripţiei în limita textului propriu-zis, astfel că nici nu apare problema unui posibil *sacerdos Iovis Dolicheni ai legionem XIII Geminam,* cauză pentru care intervenţiile n-au întîrziat [47]. Flavius Barhadadi (filius) a fost un preot al templului dolichenian de lîngă castrul legiunii sau un preot al zeului din Doliche în cadrul legiunii a XIII-a Gemina? între gradele cunoscute în legiuni şi trupe auxiliare nu figurează o asemenea funcţie. Cercetătoarea maghiară K. B. Angyal încearcă să dovedească posibilitatea existenţei unui asemenea *sacerdos* al legiunii. Nu numai lipsa atribuţiei militaro-religioasc din cunoscutele „Rangordnung" dar şi situaţia de peregrin a lui Flavius Barhadades ridică serioase dubii în legătură cu funcţia propusă. Din cele 7 inscripţii citate pentru a demonstra că sacerdotium-ul deţinut de Barhadades nu este fără analogii, numai cel referitor la *Themes Mocimi (filius) sacerdos cohortis XX Palmyrenorum* la Dura Europos prezintă o oarecare asemănare [48]. în celelalte inscripţii, cei care deţin funcţii de cult sînt militari sau chiar veterani fără menţiunea unităţii din care au făcut parte. Nu religiozitatea militarilor, posibilitatea ca ei să fie şi preoţi, urnia a fi dovedită, ci calitatea de preot al unei legiuni, al unei divinităţi inclusă între „dii milităros". Se impune a fi stabilită calitatea lui Flavius Barhadades, conform lecturii editorilor, lectură — nu interpretare —• care pare cea mai verosimilă. Numărul adepţilor lui Iuppiter Dolichenus în cadrul legiunii, dar mai ales o situaţie militară dificilă, vreo calamitate sau molimă ar fi putut justifica prezenţa unui *sacerdos Iovis Dolicheni*

[40] I. Berciu şi Al. Popa, „Apulum", V, 19 6 4, p. 178.

[47] K. Angyal, „Konyv es Konyvtâr" (Debr.ţin), VIII, 2, 1970, p. 5 şi urm. (rezumat german, pp. 21—25).

[48] F. Cumont, *Fouilles de Doura-Europos* (1922-23), Paris, 1926. pp. 113, 375.

alături de preoţii altor zei romani, sincretizaţi sau de origini diverse[49], pentru a oficia, fie şi în sanctuarul castrului „pro salute perpetui imperi Romani et leg(ionis) XIII Gem(inae)".
Caracterul ocazional al unei asemenea „funcţii" ar explica şi lipsa unor analogii între numeroase inscripţii cultuale, încît Flavius fiul lui Barhadades părea mai curînd un „adventor"[50], poate de vază al legiunii apulense.
Absenţa zeilor orientali, cu excepţia lui *Sol Inviclus,* din panteonul oficial al armatei, situarea, de regulă, a sanctuarelor acestor divinităţi în afara castrelor, părea să confirme inexistenţa unei asemenea funcţii în cadrul legiunilor. Un papirus din Egipt, demult publicat[51] şi în parte interpretat [S2], aduce însă mărturia existenţei unui preot care oficia pentru o divinitate orientală în cadrul unei legiuni.
Themes fiul lui Mocimus de la Dura Europos putea fi un preot localnic care a fost adus în castru, a primit uniformă şi statut oficial în cadrul cohortei. Papirusul din anul 323 e.n,. care menţionează un iepstx; A,ey(sftvog) din Egipt reprezintă un document asupra religiei oficiale a armatei, iar divinitatea pe care o servea preotul, al cărui nume nu este complet în textul papirusului, era unul din zeii asociaţi cu acei âyyeXoi *(Deus Aelemus*[53]*, I. Helioftolitanus* [Bi] etc). Informaţiile de pe papirusul egiptean de care am luat cunoştinţă după publicarea însemnărilor noastre asupra lui Iuppiter Dolichenus în Dacia [fi5] certifică posibilitatea existenţei unui preot al unei divinităţi orientale în cadrul legiunii, amplificîncl astfel semnificaţiile textului inscripţiei de la Apulum.
2. Ampelum, unul din centrele de exploatare a principalei bogăţii miniere [58] a Daciei — aurul — este conform mărtu-

[49] SHA, *Vita Mărci,* 13, 1
[50] TLL, I, art. *Adventor,* col. 836.
[51] Seymour de Ricci, „Bulletin epigraphique de l'Jigypte romaine". Arch. f. Papyrusforschung, II, 1903, 445, nr. 67.
[52] CI. A. S. Hoey, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association", 70, 1939, p. 476, n. 102.
[53] B. Jâno, Archfot, 32, 1912, p. 401.
[54] CIL, XIV, 24 = ILS 4294.
[55] S.J Sanie, *Epigraphica,* pp. 131—157.
[50] Lucrau în mine sclavi, condamnaţi la muncă silnică *(damnaţi ad metalla)* şi oameni liberi angajaţi cu contract. Numeroase inscripţii aparţin arendaşilor şi personalului din administraţie şi supraveghere.

riilor epigrafice de care dispunem, un oraş cu o populaţie foarte eterogenă [S7].

Caracterul compozit al populaţiei este relevat şi de inscripţiile cultuale între care şi 5 dolicheniene. Trei inscripţii[5S], care au unele elemente comune, sînt prezentate succesiv în repertoriul monumentelor dolicheniene[5i)], apreciindu-se că inscripţiile *CIL,* III, 7832 şi *CIL,* III, 7835 ar oferi cheia rezolvării corecte pentru *CIL,* III, 7834. Din ultima epigrafă cunoaştem numele a trei preoţi ai lui Iuppiter Dolichenus: Aurelius Maririus, Adde Barsemei şi Occanus Socratis. Primele trei rînduri ale coloanei pe care sînt menţionaţi cei trei *sacerdotes* au fost citite şi, evident, interpretate în două variante: a) Forma acceptată ele *Corpus,* A. H. Kan şi P. Merlat: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) et Deo Commageno,* după care urmează numele dedicanţilor, conţine textul inscripţiei cu dezvoltarea abrevierilor obişnuite, b) Conform unei informaţii menţionate de P. Merlat[60], F. Hettner [01] s-a gîndit la o asimilare între „Dolichenus şi *deus Commacenus",* însă a citit începutul inscripţiei */. o. m. D (olicheno) et(erno) deo Commaceno.* Lectura din *Corpus* şi repertoriile inscripţiilor dolicheniene creează două divinităţi: *Iuppiter Dolichenus* şi *Deus Commacenus,* indiferent dacă admitem că sînt contopite sau separate. Dacă am considera *ET* prescurtarea lui *(a)el(ernus),* această anomalie ar fi evitată. Lectura amintită nu minimalizează accepţia curentă sau bogăţia semantică a vocabulei *aetemus,* în cazul de faţă epitet al zeului, menţionat adeseori prin forme abreviate .

In sprijinul argumentării lecturii primelor rînduri din *CIL,* III, 7835 este menţionată inscripţia *CIL,* III, 7832 cu o citire uzuală şi unanim admisa, fără a avea în vedere starea fragmentară a epigrafei de pe altarul de la Ampelum. Completarea *Deo [aeter]jn(o) [C]omm/ac(eno) Dulc(eno)* aduce divinităţii epitete cu elemente interesante, referitoare la

57 Alături de populaţia autohtonă sînt semnalate neamuri iliro-dalmate (Pirustae şi Baridustae) si un număr însemnat de greco-orientali.

58 CIL, III, 7832, 1301 a (= 7834) şi 1301 b (= 7835).

59 Merlat, *Rep.,* nr. 27-29.

60 *Ibidem,* p. 22.

61 F. Hettner, *De Iove Dolicheno,* Bonn, 1877 — lucrare inaccesibilă nouă.

62 AISC, 1/2 (1928-l932), p. 58, 1 = AnnEp, 1934, *12, I O M Diis deabusqiis patemus.* ,:-,»

patria de origine şi calităţile cosmice îndeosebi sugerate de *Deus A eternus* [iyi]. Forma singulară a acestei inscripţii ca şi epitetele unor divinităţi orientale considerăm că îndreptăţesc şi o altă lectură. *Deo [aeter]no [C]ommac(eno)* ar putea fi la fel de logic şi corect *Deo [paler]n(o) [C\ommac(mo),* dedicaţia fiind închinată zeului ţării natale. Scrierea *Dulceno* pentru *Dolicheno* este întîlnită şi pe alte inscripţii [M]. Existenţa separată a divinităţii *deus Aeternus* nu trebuie omisă atunci cînd clasificăm pe *aeternus* ca epitet al lui luppiter Dolichenus. Pe de altă parte, în epigrafele în care luppiter Dolichenus este însoţit de alt zeu sau are alăturat un epitet, inscripţiile încep cu menţionarea lui luppiter sinerctizat cu Baal-ul clin Dolichc. în inscripţiile dedicate zeilor „naţionali", strămoşeşti sau ai ţării natale, formula specifică indicaţiei poate preceda [86] sau succeda numele divinităţii [,i(i].
în cea de-a treia inscripţie din grupul amintit, scrisă tot pe o coloană, luppiter Dolichenus nu este menţionat direct în titlu, dar dedicaţia îi aparţine totuşi pentru că el este *luppiter optimus maximus* al commagenilor, locuitorii ţării de origine a zeului şi tot el primeşte adeseori epitetul *aeternus* [67]. La aceasta se adaugă faptul că dedicantul sirian, Marinus fiul lui Marianus Bas(sus ?) este *sacerdos I(ovis) o(ptimi) m(aximi) D(olicheni).* Singur, ultimul argument ar fi fost insuficient pentru a califica drept dolicheniană epigrafa de pe coloană, căci există o inscripţie dedicată lui *Sol Inviclus* de către M. Ulpius Chresimus *sac(erdos) Iovis Dolich(eni)* [68]. Prin coroborarea celor patru elemente caracterul dolichenian al inscripţiei devine indubitabil. Dacă antroponimul Marinus este considerat sirian de majoritatea celor ce s-au ocupat de onomastica orientală, pentru Basus sau Bassus au fost emise mai multe ipoteze. Asupra posibilului semitism al lui Bassus

[03] Merlat, *Rep.,* p. 30.
[M] Idem, *Essai,* p. 1, n. 3.
[65] M. Leglay, *Sat. afr.,* Mon., I, p. 104, nr. 1: *deo patri [o] Satwno;* CIL, VIII, 19121: *deo patria Baliddiri Aug(usto);* CIL, III, 7954: *Diis patriis Malagbel et Bel Belhamon Fenebal et Manavat; deus patrius Belus* la Porolissum —, A. Stein, *Dacien.*
[60] CIL, VIII, 16809: *Iocoloni deo patrio; Bel (o) Deo Palmyrf eno) ;* 51. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul,* p. 21; *lunoni Reginele Populoniae deae patriae:* CIL, III, 1075.
[67] Cu toate câ şi în acest caz am fi tentaţi să-l considerăm *patemo.*
[C8] CIL, VI, 31, 181; S. Reinach, *Rep. reliefs,* p. 230, nr. 1.

vom reveni la discuţia asupra onomasticii dedicanţilor ; amintim totuşi aici ipoteza lui A. von Domaszewski conform căreia Basus ar fi un titlu sacerdotal la sirieni[6i)]. Presupunerea este interesantă şi în ideea că ar fi putut exista un *bas sacerdos* cu înţelesul de *summus sacerdos* în această combinare siriano-latină. .Sensurile pe care le are cuvîntul *bas* în limbile semitice ale acestei perioade nu îndreptăţesc însă o echivalare. Numele Bassus, fie şi atunci cînd este cu suficientă certitudine oriental, nu aparţine în mod obligator unor preoţi ai divinităţilor siriene. Am reamintit ipoteza lui A. von Domaszewski şi pentru că ea mai este vehiculată şi în lucrări recente. Astfel, J. Babelon afirmă că *Bassianus,* numele purtat nu numai de Caracalla, ci şi de Elagabalus, Severus Alexander, Iulia Soemis Bassiana e'tc.'j ar deriva de la titlul sacerdotal Bassus [70].

O inscripţie fragmentară cunoscută prin copii medievale [71] conţine în afara menţiunii sigure a divinităţii: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Dolic (heno),* o parte din numele dedicantului *Modes(tus ?).* Modestus, cognomcnul cel mai probabil, este puţin răspîndit în antroponimia Daciei. Amintim, fără a dispune de elemente care să ateste legătura cu dedicantul de la Ampelum, că au avut acest cognomen: Sex. Pilonius Modestus fost centurion în, legiunea a III-a Flavia Felix[72] şi C. Iavolinus Modestus centurion în legiunea a XIII-a Gemina [7*1]

Epigrafelor dolicheniene de la Ampelum cunoscute de mai multă vreme li se adaugă o descoperire relativ recentă [74], cea de pe altarul ridicat de Aurelius Gaius, *beneficiarius consularis,* pentru sănătatea împăratului M. Antonius Gordianus. în locul lecturii propuse de editorii inscripţiei *pro salute impf eri) perpetui M(ar ci) Antoni G or diani* este preferabilă şi corectă *pro salute imp(eratoris) perpetui ...* aşa cum au citit şi alţi cercetători care au menţionat această ultimă inscripţie de la Ampelum[75]. Numele dedicantului este cunoscut

[05] A.v. Domaszewski, *Abhandlungen,* p. 211.
[70] J. Eabelon, *Impe'rairices fyriennes,* Paris, 1968, p. 26.
n CIL, III, 1302.
[73] CIL, III, 1480.
"■> CIL, III, 1434.
[74] Al. Popa, I. Berciu si R. Popa, „Apulum", VII, 1968, p. 401.
'■> LI. Russu, ActaMN, V, 1968, p. 459; idem, ActaMN, VI, 1969, p. 182; Macrea, *Viaţa,* p. 370.

prin mai multe inscripţii din Dacia [78] fără a se putea stabili •cu certitudine totdeauna dacă omonimii sînt identici ca persoană.
Dedicaţia lui Aurelius Gaius este cea de-a doua inscripţie dolicheniană din Dacia închinată lui Gordianus şi familiei sale.
3. La Căşei, vestigiile arheologice dar mai ales cele epigrafice dovedesc locul de primă importanţă deţinut de anticul Samum în sistemul de apărare al graniţei de nord a Daciei şi relevă totodată diverse aspecte ale vieţii religioase.
Prin cele trei inscripţii dolicheniene, din care două scoase la iveală în ultimele decenii, relativ modesta aşezare romană din preajma Someşului se alătură centrelor cu cea mai însemnată răspîndire a lui Iuppiter Dolichenus în Dacia.
Altarul de la Coplean ", singurul din această zonă cunoscut şi inclus în repertoriile divinităţii siriene [7S], păstra din inscripţie doar numele zeului: *Doliceno* [79].
Primul dintre altarele nou descoperite[80] (PI. 1/1) are capitelul frumos ornamentat şi în timpanon un fulger stilizat.
Fulgerul mai este cunoscut pe încă 4 altare dolicheniene [81] •dar numai la Căşei acest principal atribut al zeului este sculptat în frontonul altarului. Dedicantul Scantius Lucius este *beneficiarius consulayis* avînd funcţia de *agens curam stationis.*
Alăturarea la gentiliciul italic Scantius a praenomenului Lucius, aci cu funcţie de cognomen, trădează faptul că personajul este „roman de factură recentă"[82]. Deşi neîntîlnită în inscripţiile Daciei şi în forme identice nici în cele cunqscute în Imperiu, funcţia de *agens curam stationis* se referă cu certitudine la comanda unui post poliţienesc, a unui post ■de pază din acest însemnat sector al graniţei nordice [83],

[76] CIL, III: 1114; 1115; 7681; 8065$_{17}$.
[77] Inscripţia de la Coplean (= mg. Kâpjon) provine de la Căşei. Apud I. I. Russu, ActtvMuz., II, 1956, p. 119.
[78] Merlat, *Rep.,* p. 22, nr. 18.
[79] CIL, III, 7630.
[80] I. I. Russu, ActivMuz., II, 1956, pp. 123— 124. Inscripţia a mai fost citată de Kereayi, *Die Personennamen,* nr. 2402, într-o lectură depărtată de realitatea epigrafică.
[81] Merlat, *Rep.,* Indice, p. 408.
[82] I. I. Russu, ActivMuz., II, 1956, p. 124.
[83] C. Daicoviciu, ActaMN, III, 1966, pp. 166—167. Sînt expuse consideraţiile ample despre *agentes curam stationis, agentes sub signis* etc-, funcţii deţinute de unii beneficiari consulari, cronologia şi semnificaţia ■evoluţiei acestei titulaturi.

Pe un altar închinat zeiţei Nemesis de acelaşi Scantius Lucius, pentru că „l-a scăpat de primejdia multor capcane", sînt menţionaţi consulii anului 224: Appius Claudius şi L. Brutius Crispinus [84]; astfel putem presupune că şi altarul dolichenian a fost înălţat tot în jurul anului 224.
Ultimul dintre altarele dolicheniene de la Căşei[85] aparţine tot unui *beneficiarius consularis,* P. Aelius Proculinus, dependent de legiunea a V-a Macedonica. P. Aelius Proculinus a înălţat altarul „pro salute sua et suorum omnium" pe cînd erau consuli Arrianus şi Papus, adică în anul 243 [86]. Starea precară de conservare a inscripţiei făcea nesigură lectura epitetului *Gordicma* purtat de legiunea a V-a Macedonica, epitet pe baza căruia putea fi stabilit un termen *post quem.* Menţionarea consulilor a sporit certitudinea şi exactitatea datării inscripţiei.
Ultimele două inscripţii de la Căşei se adaugă documentelor epigrafice care confirmă ataşamentul elementelor militare faţă de luppiter Dolichenus în perioada de maximă răspîndire a cultului dolichenian în Dacia din timpul Severilor şi sub Gordianus III.
4. La Potaissa au fost descoperite două altare cu inscripţii şi un fragment dintr-o placă triunghiulară de bronz cu reprezentări dolicheniene. Pe primul altar [87], de dimensiuni mijlocii, numele zeului apare în r. 2 într-o prescurtare mai puţin obişnuită *DO* [88], iar numele dedicantului Titint(ius) destul de neclar. Funcţia deţinută de Titintius, printre puţinele elemente certe ale inscripţiei, este *b(ene)f(iciarius) leg(ati) legfionis),* indicînd ca termen *post quem* anul 167, dată la care legiunea a V-a Macedonica a fost adusă la Potaissa. (PI. *U/l).*

[84] A. Degrassi, *I fasti consolări dell'Impero Romanio, dai 30 avanti CriUo al 613 dopo Cristo,* Roma, 1952, p. 50.
[85] Menţionat de I. I. Russu, ActivMuz, II, 1956, p. 131 între inscripţiile aflate la Muzeul judeţean Dej.
[86] A. Degrassi, *op. cit.,* p. 67.
[87] R. Milnsterberg şi J. Oehler, JOAI, V, 1902, Bblt, coJ. 105.
[88] O scriere asemănătoare dar cu menţiunea completă a numelui zeului poate fi observată pe inscripţia CIL, III, 7C45. Faptul că *Do* este şi abrevierea lui Domitius ne determină să punem în cumpănă însăşi apartenenţa dolicheniană a altarului.

Placa triunghiulară dolicheniană a fost găsită în ruinele castrului [89] (PI. III/1), adăugîndu-se astfel încă o piesă la cele provenite din mediul militar sau datorate militarilor. Cel de-al doilea altar [90], cu inscripţia într-o stare de conservare precară, are complete doar formula dedicatorie din r. 1 şi cea finală în r. .7. în rest litere izolate astfel că întregirea textului oferă numeroase soluţii[91].

5. Unui beneficiar consular P. lulius Firminus, i se clatoreşte altarul dolichenian [9:i] cu inscripţie găsit la **Buciumi,** centru militar şi civil la graniţa de nord-vest a Daciei. C. Torma, editorul inscripţiei, presupunea că în r. 5 şi r. 6 aii fost menţionaţi împăraţii Marcus Aurelius şi Lucius Verus[n]. Aşa cum a remarcat O. Floca, Marcus Aurelius nu a primit niciodată titlul de *Pius* şi în consecinţă inscripţia nu datează din anii 16l-l69 [M]. în schimb M. Aurelius Antoninus Caracalla are titlul de *Pius* din anul 201. Altarul de la Buciumi a fost deci înălţat în sănătatea împăraţilor Caracalla şi Geta. Prima redactare a epigrafei datează din perioada domniei comune a celor doi fraţi, *li* februarie **211** — 27 februarie 213. Cu prilejul modificării inscripţiei, efectuată foarte probabil în preajma vizitei împăratului în această zonă a Daciei [93], a fost omisă martelarea celor 4 litere *DI)* şi *NN,* fiind astfel posibilă şi restituirea formei iniţiale.

6. Din aceeaşi parte nord-vestică a provinciei şi tot din mediul militar provine şi altarul cu inscripţie dolicheniană de la Romita, antica **Certiae** [9(i]. Din textul inscripţiei aflăm că închinarea către luppiter Dolichenus a fost făcută pentru bunăstarea lui Marcus Antoninus Gordianus şi a soţiei sale.

[89] G. Csallany, ArchErt, XXX, 1910, p. 181, fig. 11; *i*n*fra,* p. *68.*

[90] E. Bujor, „Apulum", VI, 1967, p. 189.

[91] De exemplu în r. 2 pentru TA, în loc de antroponimele [Oc]ta[vius] sau [Vi]ta[llus] ar putea fi [Heliopoli]ta[nus], uri epitet al zeului, ca în Merlat, *Rep.,* nr. 71 si 279.

[93] CIL, III, 7645; Merlat, *Rep.,* p. 23, nr. 19.

[93] C. Torma, AEM, III, 1879, p. 90, nr. 10; în *Corpus,* Mommsen citeşte în r. *5 — 6 M. Aur. Antonini Pii Aug. N.*

[94] O. Floca, AISC, I, 2, 1932, p. 107. în acelaşi spirit este şi rezolvarea lui Domaszewski, *Die Rangordnung,* p. 32 şi urm., menţionată si de Merlat, *Rep.,* p. 23, ii. 3.

[95] în legătură cu vizita lui Caracalla în Dacia, mobiluri, datare, împrejurări, mai nou A. Bodor, *In memoriam Constantini Daicoviciu,* Cluj, 1974, pp. 39-50.

[9S] I. I. Russu, ActaMN, V, 1968, p. 457, nr. 5.

Ultimele rînduri ale inscripţiei sînt mai deteriorate, numele dedicanţilor şi profesiunea ncputînd fi deocamdată stabilite [97] (PI. U/4). Menţionarea Furiei Sabinia Tranquillina oferă şi un *terminus post quem* 30 august 241, data căsătoriei lui Gordianus al III-lea. Şi în limitele descifrării actuale epigrafa se alătură mărturiilor care indică credinţa în zeul din Doliche şi devotamentul militarilor de la Certiac faţă de tînăra familie imperială.

7. Un altar cu inscripţie găsit la Sîncrai (judi Hunedoara) în condiţii rămase necunoscute, aparţine de asemenea unui militar[98]. Sîncraiul se află în preajma localităţii Călan (anticul Aquae sau Ad Aquas), unde existenţa unui detaşament din legiunea a XIII-a Gemina este atestată şi prin descoperirea unor ţigle cu stampila legiunii amintite [m']. La numele zeului, scris pe epigrafă *Doliceno,* editorul găseşte de cuviinţă să-i interpoleze, evident nejustificat, un *H* [10○]. Forma *Doliceno* este reîntîlnită pe altă inscripţie fragmentară din Dacia, cea de la Coplean [:u"]. C. Valcrius Ingenus *signifer* din legiunea a XIII-a Gemina a înălţat altarul pentru sănătatea împăraţilor Septimius Severus, Caracalla şi Geta. Altarul a fost ridicat deci în scurta perioadă de domnie comună a celor trei Severi, începută în ultimele luni ale anului 209 şi încheiată odată cu moartea lui Septimius Severus la 4 februarie 211[loa],

8. Descoperirea întîmplătoare, în anul 1862, a unei mîini de bronz cu inscripţie în satul Myszkov (azi în R. S. S. Ucraina) a adăugat documentelor care atestă răspîndirea lui Iuppiter Dolichenus în Dacia una din cele mai interesante piese [103]. Piesa de bronz de la Myszkov reprezintă mîna dreaptă şi o parte a antebraţului, baza fiind marcată printr-o margine în relief. între degetul mare şi arătător ţine o bilă pe care sînt

[9?] *Ibidern,* p. 459. La fel de neclare sînt şi cele trei litere de la începutul r. 7, care preced ipoteticul nume *Ser... inus* Xer..(?)

[98] A. Buday, Dolg., II, 1912, p. 269; Merlat, *Rep.,* p. 24, nr. 22.

[99] I. I. Russu, „Apulum", V, 1964, p. 226.

[100] A. Buday, Dolg., II, 1912, p. 269.

[101] CIL, III, 7630.

[102] J. Haşebroek, *TJntersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius. Severus,* Heidelberg, 1921, p. 143, n. 2 şi p. 145.

[103] W. Demetryluewicz, J. Zingerle, JOAI, VII, 1904, Bblt. col. 150 şi urni.; Merlat, *Rep.,* p. 38, nr. 41.

gravate mai multe semne cruciforme [1M]. Pe bilă se disting de asemenea fragmente din picioarele statuetei zeiţei Victoria. Bila reprezintă globul terestru iar semnele de pe ea simboluri astrale. Inscripţia dedicată lui luppiter Dolichenus este gravată sub încheietura mîinii. Faţa exterioară are prevăzută la bază o gaură pentru fixare.

Mîna de bronz de la Myszkov aparţine unui grup restrîns de ofrande dolicheniene, numărînd 7 piese în tot Imperiul[:los]. Originea orientală a acestor mîini este bine stabilită atît prin descoperirile de pe teritoriul Siriei preromane, cît şi prin prezenţa mîinilor votive şi la alţi zei orientali: *Theos Hypsistos, Sabazios* şi *Sol* [m]. Mîinile dolicheniene sînt asemănătoare, dar nu identice. Unele mîini sînt anepigrafe, pe altele inscripţiile sînt gravate pe glob, iar ornamentele incizate sau în relief nu sînt aceleaşi. Elementele comune se referă la poziţia răsfirată a degetelor şi uneori la globul pe care stă statueta zeiţei Victoria. Mîinile dolicheniene se deosebesc de cele sabaziace atît prin motivele simbolice şi ornamentale cît şi prin poziţia degetelor care nu sînt grupate pentru cunoscuta *benedictio latina* ca la mîinile sabaziace.

în perioada în care a fost publicată mîna de bronz descoperită la Myszkov, semnificaţia acestor piese de cult nu era încă Clarificată. J. Becker considera că mîna de bronz de la Heddernheim reprezintă mîna consecratorului. J. Zingerle presupunea că mîna de la Myszkov ar reprezenta gestul de mulţumire al fidelilor pentru o victorie militară, exprimată şi prin statueta Victoriei pe glob. Cercetările privitoare la semnificaţia unor ornamente de pe mîinile sabaziace au, dus la concluzia indubitabilă că aceste mîini simbolizau *manus dei,* nu *manus orantis vel vovmtis* cum era opinia cvasigenerală

[104] Merlat, *Rep.,* p. 41 menţionează un semn, iar editorii „auf der Kugel *mehrfach* (subl. noastră) eingravierte Kreuze". Pe fotografiile de care dispunem sînt vizibile 4 semne.

[105] Merlat, *RSp.,* p. 407; idem, *Essai,* p. 177. După editarea lucrărilor lui P. Merlat a fost publicată de către G. Tonceva, „Arheologia", IV, 1950 — 1951, fig. 1 — *4,* mîna dolicheniană descoperită în R. P. Bulgaria, în localitatea Cavarna, antica colonie Bizone. Mîna de la Cavarna este foarte bine conservată şi are ataşată atît statueta Victoriei cît şi relieful unuia din acoliţii dolichenieui — Castor. Inscripţia este gravată pe glob şi partea exterioară a mîinii este ornamentată. Inscripţia a fost emendată recent de M. Taceva-Hitova, „Arheologia", 2, 1974, pp. 23 — 27.

[106] Merlat, *Essai,* pp. 180- 181.

pînă în deceniul al treilea. Aceeaşi semnificaţie se consideră, că au şi mîinile dolicheniene, mîna zeului care binecuvîntează şi ajută [107]. Aceste mîini fixate pe o tijă erau insigne rituale,, păstrate în temple sau destinate de a fi purtate la procesiuni. Aşa cum s-a remarcat, ,una din calităţile plăcilor triunghiu-lare şi a mîinilor votive este uşurinţa de a fi manipulate,, transportate [108].
Textul inscripţiei indică numele dedicantului Gaius,, *optio* [109] în *cohors I Hispanorum milliaria.* Cohorta menţio-nată, al cărei nume complet este *Cohors 1 Flavia Ulpia. Hispanorum milliaria civium liomanorum equitaia* [no], fiind cunoscută între trupele din armata Daciei, mîna de bronz cu inscripţie a fost demult inclusă între piesele dolicheniene ale provinciei. Prezenţa mîinii dolicheniene la Myfezkov poate-fi corelată acţiunilor militare desfăşurate la graniţa nord--estică a Daciei în anul 174 de către împăratul Marcus Aure-lius [m], ştiut fiind că la luptele împotriva bastarnilor şi costo-bocilor a luat parte şi *cohors I Hispanorum (milliaria),* trupă care avea garnizoana la Orheiul Bistriţei (jud. Bistriţa-Năsăud)[112]. Mîna a putut însă ajunge în Myszkov şi ca pradă de război.
9. Inscripţia de pe altarul descoperit la Domneşti (com, Mărişelu, jud. Bistriţa-Năsăud)[118] conţine dedicaţia lui.. P. Gaius Valerianus din legiunea a X-a Fretensis către *I O M Dukenus.* Denumirea zeului *Dulcenus* în loc de Doli-chenus mai apare pe 6 inscripţii dolicheniene [IU], două pro-venind din Dacia. Variantele numelui zeului se datoresc modului diferit în care era scris numele localităţii sale de origine,. aşa cum dovedesc inscripţii, geografii şi hărţi antice [115].

[107] *Ibidem,* p. 179.
[108] *Ibidem,* p. 177.
[108] Un omonim, tot *optio,* dedică la Romula, Placidei regina (CIL, III, 8029== 1590 a). Prezenţa unor *alae* de hispani în zonă nu exclude posi-bilitatea ca personajele menţionate în cele două inscripţii să iie identice.
[110] M. M. Roxan, EpSt, 9, 1972, p. 246; 1.1. Russu, în *Ades du IX' Congres internaţional d'etudes sur Ies frontiers romaines,* Bucnresti, **1974,** p. 222.
[111] M. Macrea, „Apulum", VII, 1968, p. 189.
[112] *Ibidem;* I. I. Russu, *op. cit.,* p. 222.
[113] CIL, III, 7625; Merlat, *Rep.,* p. 22, nr. 17.
[114] Merlat, *Rep.,* p. **400.**
[115] Idem, *Essai,* p. 2; E. Honigmann, art. *Syria,* RE, IV, A_2, coli 1656; S. Sanie, *In memoriam Constantini Daicoviciu,* p, 362.

Toate inscripţiile cu *Dulcenus* provin din provincii romane dunărene, fapt care poate fi totuşi o pură coincidenţă, căci localitatea commageniană apare ou numele *Doica* şi *Dulca* în mai multe documente nedolicheniene din secolele II—III e.n.
Funcţia dedicantului P. Gaius Valerianus în cadrul legiunii a X-a Fretensis este incertă. Litera vizibilă între *S* şi *LEG* a fost citită sau menţionată după lecturi anterioare *Ifmmunis ?)* [11(i], *L(ibrarius)* [II7], sau semn pentru *cenlurio*[118]. Legiunea a X-a Fretensis a staţionat vreme îndelungată în Orient, în special în Siria [1M], dar singura dedicaţie a vreunui militar din această legiune către luppiter Dolichcnus provine din aşezarea rurală romană de pe teritoriul satului Domneşti. Prezenţa în această zonă a Daciei a unui detaşament din legiunea a X-a Fretensis este pusă în legătură cu războaiele marcomanice din timpul lui Marcus Aurelius [120]. Textul inscripţiei nu mai este la fel de clar începînd cu rîndurile 6 şi 7. Antroponimul format din grupul de litere care succede numelui legiunii pare excedentar şi existenţa sa este greu de acceptat şi datorită formei neobişnuite. Presupunem că *RES* reprezintă abrevierea vreunui epitet încă neatestat al legiunii a X-a Fretensis, de tipul *Restituia,* mai ales că literele următoare par a fi *P* în ligatură cu *F,* prescurtarea pentru *p(ia) f(idelis)* şi nu *R.* Dacă despărţirea curioasă din primele rînduri: *0* de la Dolceno trecut în r. 2 şi *S* de la Valerianus trecut în r. 4 ar putea fi pusă pe seama intenţiei iniţiale de însemnare în acrostih, pentru aceste penultime rînduri nu găsim o nouă rezolvare mai plauzibilă şi nici nu sîntem convinşi de exactitatea lecturii existente. Informaţiile privitoare la legiunea a X-a Fretensis şi cu aproximaţie de decenii, la data dedicaţiei sînt elemente certe şi valoroase ale inscripţiei de pe altarul dolichenian de la Domneşti.
10. Napoca, unul din primele *municifia* ale Daciei, centru militar, reşedinţă a procuratorului Daciei Porolisscnsis, oraş cu o însemnată activitate comercială şi meşteşugărească, a cunoscut şi o intensă viaţă religioasă.

[116] Merlat, *Rep.,* p. 22.
[117] C. Daicoviciu, ACMIT, 1929, p. 307 (= *Dacica,* p. 144).
[118] I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 182.
[119] Ritterling, art. *Legio,* RE, XII,, col. 1674.
[,20] *Ibidem.*

Prezenţa unor colectivităţi de microasiatici la Napoca s-a adăugat factorilor generali care au favorizat răspîndirea cultelor orientale [m]. Cultul lui luppiter Dolichenus este şi el atestat prin două altare cu inscripţii. Din textul inscripţiei primului altar dolichenian [122], cert este doar numele unuia dintre dedicanţi, Iustinus. Conform întregirii propuse de Th. Mommsen în limitele puţinelor litere păstrate, dedicaţia s-ar datora lui Ulpius Paternus şi Iustinus [123]. în completarea citată de P. Merlat pe care noi n-am reuşit s-o găsim în *Corpus,* gruparea rîndurilor este diferită iar numele zeului şi mobilul dedicaţiei diferă mult de realităţile inscripţiei[124]. Dacă Ulpius ar fi sigur, prezenţa cuvîntului *pater* l-am fi alăturat mai curînd cunoscutului titlu din ierarhia sacerdotală dolicheniană, neatestat încă în numeroasele epigrafe din Dacia, iar faptul că şi dedicantul menţionat în ultimul rîiul, Iustinus, nu are *tria nomina,* ar veni în sprijinul acestei ipoteze. Starea, inscripţiei nu permite însă certitudini. Celălalt altar napocens aflat tot în stare fragmentară dar cu suficiente indicii pentru reconstituire şi clarificare este închinat zeului din Doliche în cinstea lui Aelius Lycinus *procurator* al Daciei Porolissensis [125] (PI. 1/3). Numele complet al importantului demnitar, originar din Ancyra, este P. Sempronius Aelius Lycinus iar etapele carierei sale pot fi destul de bine stabilite [12(i]. Din cronologia întregului *cursus honorum* parcurs de Aelius Lycinus reiese că funcţia de *procurator Daciac Porolissensis* a îndeplinit-o în timpul împăraţilor Scptimius Severus şi Caracalla [127].

11. Micia, localitatea situată pe malul stîng al Mureşului, a găzduit în castrele de pe teritoriul ei detaşamente ale unor legiuni şi numeroase trupe auxiliare [12S]. în efectivele care compuneau garnizoana permanentă a Miciei *cohors II FI.*

[121] A. Bodor, *Emlekkiinyv Kelemen La jos,* Cluj, 1957, p. 103 şi urm.
[122] CIL, III, 7660.
[123] *Ibidem:* la fel citeşte şi Kerenyi, *Die Personennamen,* p. 117, nr. 1373, p. 118, nr. 1384.
[124] Merlat, *Rep.,* p. 24, nr. 21.
[123] CIL, III, 7659; Merlat, *Rep.,* pp. 23-24, nr. 20.
[128] PIR, III, p. 194, nr. 258.
[127] A. Stein, *Die Reichsbeamten,* pp. 84 — 85.
[128] C. Daicoviciu, *Dacica,* p. 162 şi p. 174, nr. 28.

Commagenorum (equitata) a jucat un rol deosebit [129]. Monumentele cultuale descoperite la Micia evidenţiază aportul trupelor de commageni la răspîndirea cultelor din ţinuturile natale. Divinităţile siriene, în *interpretalio romana* sau sincretizate cu zeul suprem al panteonului roman, oglindesc din plin această contribuţie. Alături de *Dea Syria, luppiter Heliopolitanus, luppiter Erapolitanus, luppiter Turmasgades* şi cultul lui *luppiter Dolichenus* este atestat la Micia prin două altare cu inscripţie.

Prima epigrafă [130] menţionează înălţarea unui altar zeului din Doliche de către un *praefectus cohortis II FI. Commagenorum* al cărui nume rămîne incert. Altarul de la Micia poate fi considerat şi ca ofranda unei colectivităţi patronate de *cohors II FI. Commagenorum*[131]. Numele celui care a sprijinit şi condus acţiunea unor subordonaţi ai săi ar putea fi eventual, după litera cognomenului, singura păstrată, M. Arruntius Agrippinus [132]. Personajul este cunoscut din dedicaţia, de astă dată exprimată în mod clar, a cohortei de commageni către luppiter Turmasgades [r.i:i].

Cel de-al doilea altar, descoperit în urmă cu peste două decenii[1M], este închinat lui */. o. m. D(olicheno) C(ommageno)* de către Iul(ius) Trophimus. Epitetul, care reaminteşte patria zeului, este cunoscut şi prin alte inscripţii *ffl:.* Textul ultimei epigrafe nu specifică profesia dedicantului, iar numele său indică o origine greacă sau greco-orientală.

12. Capitala politico-administrativă a Daciei romane a cunoscut o intensă viaţă religioasă, oglindită prin numărul şi mai ales prin diversitatea templelor, altarelor şi reliefurilor cultuale descoperite [13<i]. Varietatea cultelor, ale căror vestigii au fost găsite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, explicabilă prin mulţimea divinităţilor pătrunse în panteonuj roman şi sincretismul epocii, este datorată în parte şi carac

[129] Wagner, *Die Dislokalion,* p. 124; K. Kraft, *Zur Rekrutierung ,* p. 173 (1340); I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 172.
[130] Merlat, *R6p.,* p. 32, nr. 31.
[131] Merlat, *RSp.,* p. 33.
[132] C. Daicoviciu, *Dacica,* p. 181, nr. 3.
[133] *Ibidem,* p. 186, nr. *6.*
[13i] *O.* Floca, „Materiale", I, 1953, p. 762.
[135] Merlat, *Rep.,* nr. 27-29, 63-64.
[136] C. Daicoviciu, *Dacica,* p. 200 şi urm.; C. Daicoviciu şi H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana,* Bucureşti, 1966, p. 31.

ferului eterogen al populaţiei primei colonii ctitorite de romani în Dacia. între coloniştii care urmau să contribuie la consolidarea şi activizarea vieţii economice a Ulpiei Traiana se aflau şi sirieni, unii adepţi şi propagatori ai lui Iuppiter Dolichenus.

Locul deosebit al zeului din Commagene între divinităţile orientale ale metropolei este ilustrat şi prin existenţa unui *dolichenum,* singurul în Dacia asupra căruia avem mai mult decît o semnalare epigrafică [137], a două altare cu inscripţii[138] şi a trei reliefuri cultuale [139]. în sfîrşit un altorelief cu inscripţie are de asemenea locul de provenienţă probabil Ulpia Traiana [14o].

Unele inscripţii de la Ampelum şi Apulum cuprindeau şi interesante elemente referitoare la originea şi teologia zeului commagenian. Cele două inscripţii de la Sarmizegetusa, aparent modeste, conţin alături de mobilul dedicaţiei „pro-salute ..." specificarea originii şi condiţiei sociale a dedicanţilor. M. Bassus Aquila şi Gaius Gaianus, cei doi orientali autori ai primei dedicaţii[141], fac parte din *collegium fabrum.* între închinătorii cunoscuţi din epigrafele dolicheniene doar de 4 ori este menţionată apartenenţa la diferite *collegia* [14a]. Faptul că acelaşi Gaius Gaianus reapare într-o altă inscripţie către Iuppiter Dolichenus, alături de Proculus Apollofanes, ca negustor sirian [143], ar putea fi un indiciu că nu este un muncitor de rînd din colegiu, ci eventual un antreprenor [144]. Din cele 4 altare dolicheniene înălţate de *suri negotiatores* [145], doua sînt din Dacia, iar cel de la Augusta Traiana este al unui negustor oriental care se consideră originar din Dacia [14S].

[137] C. Daicoviciu, „Dacia", 1, 1924, p. 230.
[338] CIL, III, 1431 şi 7915,
[339] C. Daicoviciu, „Dacia", I, 1924, p. 230, nr. 14 si p. 254, nr. 11, fig, 18, 2.
[140] I. I. Russu, ActivMuz, II, 1956, p. 124, n.l; idem, ActaMN, VI, 1969, p. 182 nu exclude posibilitatea unei provenienţe de la Apulum; A. Bodor, *op. cit.,* p. 105, fig. 3.
[141] CIL, III, 1431.
[142] Merlat, *Rep.,* nr. 176, 177, 249 şi 259; indice p. 406.,
[143] CIL, III, 7915. , . .
[344] Merlat, *Rep.,* p. 33.
[145] *Ibidem,* p. 33, nr. 4 şi indice p. 408.
[140] *Ibidem,* p. 11.

13. La dezvoltarea Tibiscum-ului, devenit *municipium* foarte probabil sub Septimius Severus[147], au contribuit: prezenţa unor importante efective militare îndeosebi trupele auxiliare [us]; faptul că era situat pe traseul celei mai însemnate căi rutiere a Daciei; relativa apropiere de capitala provinciei. între monumentele provenite de la Tibiscum, rod al descoperirilor mai vechi şi al cercetărilor recente, un loc deosebit îl ocupă mărturiile epigrafice, de cult sau funerare, datorate palmirienilor[1M]. în oraşul din care provin majoritatea altarelor dedicate cultelor palmiriene, divinităţile siriene propriu-zise nu s-au bucurat de aceeaşi favoare. Singurul altar dolichenian a fost înălţat de Iulius Valentinus, *flamcn* al municipiului Tibiscum [160] (PI. 1/5). Inscripţia tibiscensă constituie, alături de alte epigrafe dolicheniene din Imperiu dedicate de *augusiales*[151], mărturii însemnate că nu exista o incompatibilitate între credinţa în zeul sirian şi îndeplinirea unor funcţii de cult oficiale. Formula propitiatorie: *pro salutem suam suorumque omnium coniubernium*- a fost interpretată în mod diferit în funcţie de accepţia ce i s-a acordat termenului *coniubernium*[1B2] sau *contubernalium*[153]. La traducerea „tovarăşi de arme" prezentă la J. Toutain W s-a raliat şi P. Mciiat [1B6] şi în sens general ea a fost adoptată şi de cei mai recenţi editori ai inscripţiei [158]., Pe de altă parte I). Tudor arată că *conlubernales* din inscripţia de la Tibiscum „se referă la robii din casa proprietarului de sclavi Iulius Valentinus ,.. "[157]. Faptul că în tot Imperiul sînt doar 3 dedicaţii datorate sclavilor sau în care să fie men-

[1,7] C. Daicoviciu, TransAnt, p. 130; Macrea, *Viata,* p. 131.
[UB] N. Costar, ActaMN, V, 1968, p. 471; M. Moga, ActaMN, VII,, 1970, p. 135.
"' M. Moga, LI. Russu, *Lapidarul,* ni\ 8-l1, 19-20, 23 (votive);. 26; 30-31, 34, 37, 43-44, 47 (lunerare).
[150] CIL, III, 7997; Merlat, *Jiep.,p.* 3.5, nr. 36; M. Moga, I. I. Russu,, *Lapidând,* pp. 32 — 33, nr. 14.
[151] Merlat, *Rcp.,* p. 401.
[152] în inscripţie apare *coniubernium;* Merlat, *loc. cit.,* notează *contuberualium* fără a indica adăugirea prin semnele convenţionale.
[153] *Contubemium* a fost considerat o scriere incompletă pentru *contubernalium* (gen. pi. de la *contubernalis)*■
[154] J. Toutain, *Lcs culles paîens,* p. 63, n. 2.
[355] Merlat, *Mp.,* p. 35.
[156] M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul,* p. 33.
[157] D. Tudor, *IstScl,* pp. 83-84 şi SE, p. 264, nr. IU.

ţioaaţi sclavi, precum şi lipsa unor asemenea atestări în Dacia, dovedeşte slaba propagare a zeului din Doliche în mediul sclavilor. S-ar mai putea adăuga că deşi sînt cunoscute numeroase altare înălţate de sclavi pentru sănătatea şi bunăstarea stăpînilor, asemenea menţiuni epigrafice din direcţie opusă lipsesc, cel puţin în inscripţiile din Dacia. Oricum, ambele ipoteze au un suport lingvistic. în sfîrşit, datarea inscripţiei la finele secolului al II-lea e.n. pe baza grafiei,pare plauzibilă, dar va deveni certă atunci cînd va fi descoperită o inscripţie mai timpurie în care Tibiscum-ul să fie menţionat ca *municipium* [v'rs].

14, Altarul fragmentar de la **Pojejena de Sus,** publicat în urmă cu patru decenii [1ff] (PI. IV/4), a format recent obiectul unei emendări aduse numelui dedicantului şi funcţiei sale [18o]. După această rectificare a lecturii, constatăm că închinarea către luppiter Dolichenus n-a fost opera unui modest şi anonim soldat din cohorta gallilor, ci a lui Quintus Petronius Novatus *praefectus cohorlis V Gallorum.*

O inscripţie recent descoperită în Algeria [m] conţine întregul *cursus honorum* urmat de Q. P. Novatus şi se poate observa că funcţiile deţinute în legiunea a XIII-a Gemina şi în fruntea unor unităţi auxiliare din Dacia ocupă un loc deosebit[18a]. Conform informaţiilor din inscripţia găsită în *colonia TubusucHtana,* activitatea în Dacia a lui O. Petronius Novatus s-a desfăşurat în jurul anului 160. Inscripţia de la Pojejena se înscrie astfel în grupul celor mai timpurii atestări a cultului lui luppiter Dolichenus în Dacia.

[138] Inscripţia CIL, III, 1550 este din vremea lui Gallienus.

[159] C. Daicoviciu, I. Miloia, Anii, 1930, p. 21; Mcrlat, *Rep.,* p. 36, nr. 39 cu aceeaşi lectură.

[160] I. I. Russu, SCIV, 22, 1, 1970, pp. 155- 153; M. Moga, I. I. Russu, *Lapiţaml, p.* 34, nr. 15.

[161] J. Marcillet-Jaubert, „Bulletin d'archeologie Algerienne", 1(1962 -l965), Paris, 1967, pp. 167- 170; M. Jarret, EpSt, Bd. 9, 1972, p. 202, nr. 107.

[162] *Ibidem,p.* 170: *...~]Q(uintns) Pe\tro]nius C(aii) f(ilius) Cor (nelia tribu)j'Novatus praef(ectus) coh(ortis) V . ■ .jGallor (um) trib(unus) leg(i-onis) XIII Gejminae, praef(ectus) eq (uitum), Hisp ('anorum) j'ftraef', (ectus) eq(uitum)ICampag(onum)lproc(urator) Aug(usti) XX herfedi-tatiiim) per Ajsiam, Phrygiam, LyciamjGalatiam, patrormsjcoloniaej d(e'creto) [d (ecurionum)];* J. Fitz, „Alba Regia", XI, 1970, p. 151, emendează numele legiunii şi al unităţii de hispani.

.15. în colecţiile Muzeului de istorie din Blaj [M3] se află un basorelief dolichenian fragmentar cu inscripţie, singurul de acest tip din Dacia (PI. 1/2). Basorelieful pare să fi avut iniţial o formă trapezoidală iar scena reprezentată era încadrată de o margine în relief. în partea inferioară chenarul este mai proeminent, servind şi pentru asigurarea stabilităţii basoreliefului. Inscripţia a fost gravată atît pe marginea de sus cît şi pe bază. Porţiunea conservată a basoreliefului reprezintă taurul în mers spre dreapta, relieful fiind rupt pe direcţia gîtului animalului. în partea anterioară taurul este înfăţişat cu o chingă lată. Acest ornament întîlnit şi pe alte reprezentări de epocă romană cu animale care urmează a fi sacrificate este prezent şi pe .12 reliefuri dolicheniene. în acest context însă banda de pe pieptul taurului ar fi un indiciu că animalul a fost îmblînzit de zeu şi-i este consacrat[1M]. Pe jumătatea poşterioară a animalului pot fi observate urmele picioarelor statuii zeului. în ceea ce priveşte reconstituirea întregii scene înfăţişate pe basorelief considerăm posibile cel puţin 3 variante: a) Iuppiter Dolichenus singur [m]; b) luppiter Dolichenus şi paredra sa [180]; c) luppiter Dolichenus, paredra sa şi un altar între ei [167]. Dacă admitem că epigrafa se încheia în r. 1 de jos cu cognomenul lui Aelius Sep(timius) şi în r. 2 cu numele coloniei al cărei *decurio* era şi prescurtarea V S L M, prima variantă ar fi cea mai plauzibilă [168]. Forma trapezoidală este apropiată de cea a numeroaselor reprezentări de reliefuri mithriace. Aşezarea romană a Daciei superioare din care provine basorelieful este foarte probabil Ulpia Traiana Sarmizegetusa dar pentru mai multă probitate a fost încadrată în grupul descoperirilor cu provenienţă incertă [189].

[163] I. I. Kussu, ActivMuz, II, 1956, p. 124, nr. 1; A. Bodor, *op. cit.,* p. 105, fig. 3.
[164] Merlat, *Rip.,* p. 5, nr. 1.
[165] *Ibidem,* pi. 1/2; V/3; IX.
[166] *Ibidem,* pi. X/2; XI/3.
[167] *Ibidem,* pi. XIX.
[108] CIL, III, 147 1. Singurul Aelius Septimius cunoscut pînă acum in antroponimia Daciei este Aelius Romanus, ostaş şi *adiutar officii comicii-lariorum* în legiunea a XIII-a Gemina. El provine din familia de orientali romanizaţi a lui P. Aelius Septimius Audeo. După încheierea carierei militare, reîntors la Ulpia Traiana ar fi putut deveni decurion, calitate pe care o menţionează în dedicaţia către un zeu din patria de origine a părinţilor.
[160] I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 182.

16. Din textul unei inscripţii de la Sibiu aflăm că Veturius Marcianus, veteran din legiunea a XIII-a Gemina, închină altarul» lui Iuppiter Dolichenus *ex praeceplo numinis Aesculapi* fiind avertizat de zeu pe cînd dormea [17o].
Inscripţia, al cărei conţinut rămîne deocamdată unic. între cele aproximativ 400 de epigrafe dolicheniene, indică existenţa unor legături între zeul din Doliche şi Aesculapius, reliefîndu-i unul din atributele mai puţin cunoscute, acela de zeu vindecător şi atestă existenţa unei practici oniromantice în ritualul dolichenian.
într-o inscripţie de la Lambaesis în Numidia, Iuppiter Dolichenus apare alături de *Aesculapius* şi *H'ygeia ,* iar pe două reliefuri de la Roma împreună cu *Isis* şi *Sarapis* [172]. Virtuţile de vindecător ale zeului egiptean Sarapis sînt bine cunoscute şi ele au contribuit în bună măsură la succesul cultelor alexandrine. Un număr însemnat de inscripţii dolicheniene conţin formula propitiatorie *pro salute,* zeul din Doliche nefiincl pentru adoratorii săi doar un zeu al triumfului, protector al militarilor, zeu al succesului şi salvării, ci şi un zeu capabil să ajute la vindecarea de boli, o divinitate aducătoare de sănătate. Formula prin care sînt indicate momentul şi maniera în care Aesculapius a transmis ordinele sale, pe cînd consecratorul dormea, poate fi reîntîlnită, identică sau apropiată *(monitu, ex viso, ex visu)* în alte inscripţii •dolicheniene [173], dar şi la alţi zei [m]. în sfîrşit practica oniromantică dolicheniană [175] ca şi credinţa în valoarea sacră a viselor are vechi tradiţii în Orient ■ .

1J0 CIL, III, 1614 (-=8044). Locul de provenienţă al inscripţiei, aflată la Sibiu în sec. XIX cînd a fost copiată, rămîne nesigur. De presupus Apulum sau XJlpia Traiana; Merlat, *Rip.,* p. 35, nr. 37. Un relief cu inscripţie *ex-voto* în urma unui vis, presupus a fi dolichenian, citează S. Reinach, *RSp. reliefs,* ITI, p. 441, fig. 2.

171 Merlat, *R6p.,* p. 285, nr. 290.

172 *Ibidem,* p. 166, nr. 185.

173 *Ibidem,* p. 406.

"" A. Bodor, „Dacia", NS, VII, 1963, p. 225. Din înregistrările efectuate de regretatul prof. C. S. Nicolaescu-Plopşor la gorbanele rudarilor se constată că şi aceştia declaraţi că au făcut sacrificiile în urma unui vis- Un interesant exemplu de perpetuare a unor obiceiuri păgîne.

175 Merlat, *Rep.,* p. 208.

176 E. Dhorme, *Les religions de Babylonie et d'Assyrie,* Paris, 1949, p.' 273.

17. Un altar cu inscripţie dolicheniană fragmentară a fost găsit în 1967 cu prilejul lucrărilor de restaurare a bisericii reformate din Sacadate (jud. Sibiu) [177]. Altarul avea capitelul profilat ornat cu motive spiralice. S-au păstrat fragmente inegale alcătuind *4* rînduri de inscripţie care conţin alături de numele zeului doar epitetul care indică patria de origine a lui luppitcr Dolichenus [178]. Trebuie menţionat că spre deosebire de cealaltă inscripţie descoperită la Sibiu, a cărei provenienţă este incertă, altarul cu epigrafa de la Sacadate este rod al unei săpături arheologice sistematice care a scos la iveală şi alte materiale de epocă romană [17f)].
18. Singurul altar cu inscripţie dolicheniană din Dacia inferioară este cel închinat de centurionul Probus şi soţia sa Apollonia şi provine de la Sucidava [180]. Este vorba probabil de un veteran al unei legiuni care a fost împroprietărit în această zonă a Dacici. Menţionarea *directă* a unei femei este unică în inscripţiile dolichenicne din Dacia, cu toate că poate fi consemnată pe 32 epigrafe din Imperiu unde întîlnim şi 5 altare care aparţin în exclusivitate unor dedicante [15iI]. Kăspîndirea deosebită a unor culte orientale s-a datorat şi admiterii femeilor la toate momentele desfăşurării ritualului care însoţea cultul zeului, iar la unele culte şi posibilitatea de a urca treptele ierarhiei sacerdotale.
19. între monumentele menţionate în repertoriul lui P. Merlat, în grupul celor cu apartenenţă dolicheniană *posibilă*[182], se află şi o placă votivă descoperită la Ulpia Traiana. Placa nu mai păstrează primele rînduri ale inscripţiei unde era specificat numele divinităţii, ci doar un şir de nume orientale, toţi sau cel puţin 4 *sacerdotes* care au construit un templu. Această integrare s-a bazat pe informaţia conţinută în studiul editorului inscripţiei [183], conform căreia

1" N. Lupii, *Forschu ng'm zur Volks und Landeskunde,* 13, 1, 1970, pp. 7l-72.
178 Există si posibilitatea unei lecturi în r. 2-4 DO [LICHENO DEVSJ/ COMfMA GEN OR]/V[M].
170 Săpăturile au fost efectuate de arheologul N. N. Puşcasu.
180 CIL, III, 14-l90; Merlat, *Mp.,* p. 36, nr. 39.
181 Merlat, *Mp.,* p. 409.
182 *Ibidcm,* p. 347, nr. 349.
183 C. Daicoviciu, „Dacia", I, 1924, p. 251: „Au dire des gens, ce fragment a ete decouvert dans Ie jardin d'un paysan proprietaire du coin S-Ouest du câmp, ou se trouvait le *Dolichenwn".*

placa ar fi fost găsită în apropierea locului presupus al *doli-chenum-uhii,* la care se, adăuga mărturia conţinută de inscrip-i ţie referitoare la edificarea unui templu. Gomentînd inscrip-* ţia, :P. Merlat mai sublinia frecvenţa numelui Bassus în epigrafele dolichcniene. O reluare a lecturii inscripţiei a duş la constatarea, că nu figurează numele , *Bassi,* genitiv de la Bassus sau abrevierea pentru Bassianus, ci Gassi [184] (PI. 1/4). Ceea ce ne determină însă să considerăm prefera-bilă încadrarea acestei dedicaţii între, inscripţiile palmiriene, este în special prezenţa cuvîntului *PALMYR,* După oricare din cele 4 soluţii posibile pentru completarea lui Palmyr, sensurile care converg către o accepţie în sprijinul unei apar-tenenţe palmiriene ni se par mai verosimile[185]..

O revizuire a lecturii unei inscripţii de pe o tabla votivâ fragmentară, de la Apulum [18°], furnizează unele elemente care ar permite, după opinia lui I. I. .Russu [m], adăugarea unei noi inscripţii la grupul celor *posibil* dolichcniene. Dedicantui cunoscut de pe placa votivâ este C. lulius Gracilis, *bene-ficiarius consularis* (?). Dacă am admite lectura .Dfolicheno (?)] pentru litera fragmentară ce urmează lui *M,* în r. 1 al inscrip-ţiei, dedicaţia dolicheniană este din vremea lui Septimius Severus şi a celor doi fii ai săi.

De amintit şi fragmentul unui topor de piatră din epoca, bronzului, găsit la Sucidava, pe care au fost gravate în epoca romană cuvintele, posibil antroponim şi toponim, Drius şi Mahen. D. Tudor presujHme că obiectul ar putea fi eventual corelat unui cult care avea acest tip de topor, deci şi lui luppiter Dolichenus [188]. Inscripţia latină de pe toporul preistoric este curioasă dar apartenenţa piesei la cultul dolichenian rămîne desigur cu un mare grad de probabilitate.. în sfîrşit, rămîne ipotetică şi apartenenţa inscripţiei CIL,. III, 7756 de la Apulum [189], foarte interesantă din multe puncte de vedere dar greu de explicat în limita teologici

[184] I. I. Russu, SCIVA, 25, *4,* 1974, p. 588. Ca probabilitate, S. Sanie, ActaMN, X, 1973, p. 156, *n.* 72.
[185] *Infra,* pp'i 169-l71. '
[386] D. Radu, „Apulum", IV, 1961, p. 105, nr. 13.
[ls?]. I. I. Russu, StCl, XII, .1970, p. 165.
.188 D. Tudor, „Revista muzeelor", VI, 5, 1969, p. 443; idem, *Sucidava,* Craiova, 1974, p. 37, fig. 8/1..
[189] Me.-îat, *mp.,* p. 383, nr, 378.

dolicheniene cunoscute. Nu vom omite prezentarea acestei inscripţii la sfîrşitul cultelor siriene, recunoscând pecetea unor credinţe siriene dar şi posibilitatea unor sensuri metaforice, fără a putea opta pentru o încadrare între monumentele dolicheniene.

B.a) O statuetă de bronz fragmentară (Pl.V/3) descoperită acum mai bine de un secol în castrul de la **Ilişua** (jud. Bistriţa-Năsăud) şi considerată iniţial imagine a zeului Marte [190] a fost încadrată între piesele dolicheniene de către G. Finâly [m] şi a beneficiat recent de o nouă prezentare. Din statuetă lipsesc: palma mîinii stingi; întreaga parte inferioară a corpului, precum şi obişnuitele atribute ale zeului[192]. Zeul are pe cap boneta frigiană de o formă puţin diferită de cea „clasică", cu vîrf ui, apia tisa t şi întors înainte. Tipul acesta de bonetă frigiană, apropiat de coif, va fi contribuit în mod sigur la greşita clasificare iniţială a statuetei [193]. Partea anterioară a bonetei este ornată cu o coroană alcătuită din 7 proeminenţe ascuţite în forma unor frunze. Pe direcţia vîrfului bonetei, între două din proeminenţele amintite, este montată o bilă. Expresivitatea deosebită ce o are chipul zeului a fost obţinută printr-o atentă tratare a tuturor detaliilor, figurina de la Ilişua dobîndind astfel şi o valoare artistică aparte. Astfel, pârul care-i încadrează fruntea, este aranjat în bucle, ochii au pupile marcate, nasul drept şi ascuţit cu nările uşor dilatate, iar gura e întredeschisă. Mustaţa arcuită se uneşte cu barba scurtă şi despărţită la mijloc. în ansamblu, figura zeului exprimînd forţa este. luminoasă, mai puţin contorsionată şi ameninţătoare,

[190] C. Torma, „Az Erdelyi Muzeum-Egvesiilet Ev konyve", IÎE (1864-l865), Cluj, 1865, p. 58.

[191] G. Finâly, ArchErt, XIX, 1899, pp. 297-299, fig. 2 si 3; D. Isac] ActaMN, VIII, 1971, pp. 57l-576.

[193] Cupă observaţiile consemnate încă de C. Torma, statueta a fost deteriorată, probabil prin topire, încă din antichitate.

193 Merlat, *Essai,* p. 31, n. 5. Unele statuete cu coif sînt suspectate de intervenţii moderne. Pentru un zeu preferat al militarilor sînt normale unele modificări în sensul apropierii de ţinuta principalilor săi adoratori. Elocventă în acest sens este si observaţia lui H. Seyrig, „Annales archeologiques arabes syriennes", XXI, 1971, p. 68, că Iuppiter Dolichenus nu poartă cuirasă decît începînd cu şec. II e.n.

în comparaţie cu alte reprezentări dolicheniene[194]. Zeul poartă *o'tunica* cu mînecile scurte, iar deasupra:.© *lorica,* compusă dintr-un *thorax* şi o fustanelă cu lambrechine. Cele două părţi ale- cuirasei sînt delimitate printr-un brîu ornamentat. D. Isac găseşte statuetei analogii apropiate în Austria (Noricum) la Mauer-an-der-Url[19S] şi consideră pe bună dreptate că figurina a făcut parte dintr-un grup statuar şi că figurinele din ambele localităţi amintite, au putut avea jun prototip comun. Elementul deosebit» unic al statuetei de la Ilişua, îl constituie desigur coroana formată din bilă şi cele 7 proeminenţe, cu evident caracter simbolic. Globul este reîntîlnit pe mîinile votive dolicheniene de la Myszkov şi pe cea relativ recent descoperită la Cavarna [196]. Semnele gravate pe globul mîinii votive de la Myszkov au fost interpretate ca simboluri ale planetelor sau stelelor. Pe de altă parte, caracterul cosmic al lui Iuppiter Dolichenus este subliniat şi de imaginile din ultimile două registre ale plăcilor triunghiulare dolicheniene: vulturul, *Sol* şi *Luna.* O caracteristică permanentă a religiilor mesopotamiene a reprezentat-o cultul astrelor,, astrologia corelînd destinul oamenilor voinţei divine înscrise pe firmament[197]. Prin 7 semne era notat grupul de 7 stele numite apoi de greci Pleiade. Cifra 7 devenită sacră [198] se aplica celor 7 zei ai cerului ca şi celor 7 zei ai infernului. Cifra se referea însă în mod deosebit la planete, care sînt fiecare în parte venerate ca zei[199]. Ca şi celelalte divinităţi siriene, Baal din Doliche datorează mult vechilor divinităţi astrale. Imagistica doli-eheniană şi inscripţiile se sprijină reciproc pentru a dovedi caracterul de zeu cosmic al lui Iuppiter Dolichenus.' în sfîrşit, nu trebuie omis faptul ca identifieîndu-se cu Iuppiter, Baal din Doliche a împrumutat o parte din simbolurile ioviene printre care şi globul. Pe un număr important de

[184] Merlat, *Essai,* p. 32. La reprezentările dolicheniene stereotipia este doar aparentă. Nu s-a ajuns totuşi la un manierism asemănător celui cunoscut la statuile lui Sarapis unde pînă şi numărul buclelor de pe frunte este acelaşi.

[185] D. Isac, ActaMN, VIII, 1971, 572.

[186] M. Taceva-Hitova, „Arheologia", 2, 1974, pp. 23—27; idem, „Klio", 58, I, 1976, p. 38.

[187] E. Dhorme, *cp. cit.,* p. 53. <

[188] R. Berthelot, *JLapens.ee de l'A.sie et V'aitrobiologie,* Paris, 1938, p. 21.

[199] E. Dborme, *op. cit.,* p. 79.

reprezentări *Sol* apare cu o cunună i de 7 raze simbolizînd cele 7 planete. Sînt cunoscute inscripţii în care Sol apare alături de luppiter Dolichenus[200], ca şi dedicaţia către *Soi* făcută de un *sacerdos* al lui luppiter Dolichenus [201]; există deci şi posibilitatea unei' interpretări „solare" a globului şi proeminenţelor de pe boneta frigiană a statuetei de la Ilişua. Regretatul H. Seyrig a încercat să dovedească, fără a convinge totdeauna, că în Siria cultele solare n-au beneficiat de răspîndirea admisă în general de studiile lui F. Cumont şi R. Dussaud [20a]. Lucrările lui H. Seyrig au influenţat probabil consideraţiile lui P. Merlat, care acceptă doar în parte caracterul solar al zeului din Doliche [203]. Subscriem însă la aserţiunea lui P. Merlat prilejuită de discutarea semnificaţiei mîinilor votive dolicheniene: „... Sol peut *trbs* bien y avoir une valeur cosmique plus que solaire" [204]. Caracterul tmiversal al lui luppiter Dolichenus apare cu claritate şi pe un relief de pe Aventin, unde zeul şi paredra sa sînt flancaţi de *Castores,* simbol al emisferelor celeste[205]. Caracterul -cosmic al lui luppiter Dolichenus indicat de epitetele *conservator, aeUrnus, exsuperantissimus* este ilustrat şi , prin reprezentări între care şi modesta figurină de la Ilişua.

4. în castrul de la Potaissa [20ff] a fost găsit un fragment dintr-o plachetă triunghiulară dolicheniană de bronz, care mai păstrează registrele superioare cu imagini lucrate în tehnica *au repoussc* (PI. IU/1).. Cîmpul cu reprezentările cunoscute în imagistica dolicheniană este separat de margine printr-un brîu în relief marcat cu puncte. Către vîrful plachetei vulturul cu aripile puţin depărtate de corp şi capul înălţat la stînga simbolizează, în acest context, în. primul rînd caracterul celest al lui luppiter Dolichenus. în următorul registru apar două busturi afrontate, în stînga *Sol* cu cununa de raze şi în dreapta *Luna* cu cornul lunii în păr. Semnificaţia simbolică a cuplului *Sol-Luna* este corelată

[20<>] Merlat, *Rep.,* p. 401.
*[M] CIL, VI, 31181; Merlat, *Rep.,* p. 233, nr. 239.
[202] R. Dussaud, „Syria", XIV, 1933, p. 255 şi urm. Autorul a revenit asupra acestei probleme în „Syria", XLVIII, 1971, p. 338.
[203] Merlat, *Essai,* p. 181.
[204] *Ibidem.* ,.-.■■
[205] Merlat, *Rep.,* p. 167, pi. XIX; idem, *Essai,*- p. 118 ,; .
[200] G. Csallănv, ArchErt, XXX, 1910, p., 181, fig. 11; Merlat;' *Rep.,* p. 25, nr. 23.

şi în acegt context noţiunii de *eternitate,* una :din calităţile esenţiale ale zeului, consemnată şi prin descoperirile epigrafice. împreună cu vulturul, *Sol* şi *Luna* ilustrează o triadă cosmică [207]. Cele două registre sînt despărţite între ele printr-un brîu în relief incizat cu linii oblice. Fragmentul plachetei. de la Potaissa, parte a unui exemplar dintr-o categorie de ofrandei dolicheniene bine cunoscute, poate fi întregit cu o.oarecare probabilitate. Astfel, se poate presupune că registrul mijlociu ar înfăţişa scena, care s»-a păstrat pe placa de la Răcari, .luppiter Dolichenus şi paredra sa în ţinuta şi cu animalele cunoscute iar registrul[1] inferior acoliţii dolichenieni.

12. Un basorelief fragmentar de .marmură . ,(lg. 17,5 cm; în. 11,5 cm; gr. 3—4 cm) descoperit,la Ulpia Traiana reprezintă, pe luppiter Dolichenus în picioare pe taur[208]. în, dreapta zeului, pe o'creangă,.sfă un vultur[1] întors spre stînga cu 0; coroană în gură. întreaga scenă este încadrată într-un chenar de 2 cm. Zeul poartă pe cap o bonetă frigiană cu vîrful întors în faţă. Figura, zeului, asemănătoare celor întîlnite.pe alte reprezentări, este mai puţin realizată datorită dimensiunilor şi calităţii artistice a reliefului. luppiter Dolichenus, înveşmîntat în ţinută de militar, cu *o tunica* ce coboară pînă la genunchi, este încins cu un *cingulum,* o mică cuirasă, iar mantaua *(paludamcntum)* îi înconjoară gîtul şi-i atîrnă pe braţul stîng. Greutatea corpului e lăsată pe piciorul. stîng. în mîna, dreaptă ridicată ţine securea dublă iar *în* stînga, adusă aproape la orizontal, mănunchiul de fulgere. De *cingulum* atîrnă la şoldul drept o sabie şi la stîngul un pumnal, ţinută întîlnită doar pe un singur relief dolichenian, dar cunoscută la Palmira şi Commagcne [209]. Taurul în mers. spre dreapta are capul întors spre privitor, iar pe jumătatea posterioară, pe direcţia piciorului- drept al zeului, este înfăşurat cu o bandă, ritual a cărui semnificaţie a mai fost amintită, între monumentele publicate nu cunoaştem un exemplar identic basoreliefului fragmentar de la Ulpia Traiana. Pe două reprezentări lapidare, unde apare şi vulturul, luppiter Dolichenus este însoţit de lunona dolicheniană [210], iar pe
•:'::a»

[207] Merlat, *Essai,* p. 40 si urm.
[208] C. Daicoviciu, „Dacia", I, 1924, p. 254, ar. li, fig. 18/2.
[309] H. Seyrig, „Syria", XVIII, 1937, pp. 29-30.
[210] Merlat, *Rep.,* nr. 123 si 242. CCI

alta vulturul stephanophor este separat de zeu[211]. însfîrşit vulturul cu coroană în gură mai apare pe o plachetă triunghiulară [212] şi pe mîna votivă de la Cavarna [a13]. Vulturul, unul -din motivele frecvente în imagistica dolicheniană, este uneori substitut divin, alteori indică şi calităţile proprii zeului din Doliche sau | formează cu *Soi* şi *Luna* o triadă cosmică. Pe monumentele dolicheniene, unde apare cu coroană în gură, vulturul cu capul întors către zeu îşi păstrează •valoarea de simbol divin şi indică totodată calităţile de zeu victorios ale lui Iuppiter' Dolichentis indiferent de natura acestei victorii[2l4]. Deşi mediocru ca realizare artistică, basorelieful de la Sarmizegetusa nu rămîne doar un indiciu al răspândirii zeului în capitala Daciei romane, ci îmbogăţeşte, tipologia reprezentărilor dolicheniene. •

Basorelieful care reprezintă pe zeiţa Victoria alături de un vultur a constituit unul din punctele de sprijin pentru localizarea *doMchmum-ului* de la Ulpia Traiana [215], în colţul sud-vestic al incintei, oraşului. în această reprezentare, considerăm că vulturul este substitut divin, iar Victoria are semnificaţia cea mai obişnuită în imagistica dolicheniană, aceea de simbol al succesului.

Recent a fost adăugată monumentelor dolicheniene din Dacia o sculptură avînd interesante implicaţii în teologia şi imagistica zeului din Doliche[2W]. Sculptura (PI. VI/4), o descoperire mai veche de la Ulpia Traiana, reprezintă o acvilă cu aripile larg desfăcute stînd pe capul unui cervideu. Din sculptură lipseşte capul păsării şi o parte din capul animalului. Penajul este redat prin motive incizate în formă de solzi. Baza monumentului are o formă dreptunghiulară, iar partea din spate a sculpturii nu prezintă urme de prelucrare. Imaginea sculptată de la Ulpia Traiana este regăsită pe un număr însemnat de monumente din Anatolia, care *'se* succed din epoca hittită pînă în cea greco-romană. Transformarea şi supravieţuirea unor elemente hittite din zeul

[211] *Ibidem,* nr. 272. ^

M* *Ibidefri,- nr,* 3 13.

',;;V'[213] M, Taceva-Hitoya, „Arheologia", 2, 1974, p. 27.

[314] Merlat, *Essai,* p. 41.

[215] C. Daicoviciu, „Dacia", I, 1924, p. 230, nr. 14; Merlat, *Rsp.,* p. 34, nr. 34; C. Daicoviciu, H. Daicovtciu, *Ulpia Traima-,* Bucureşti, 1,966, p. 33.

[218] D. Isac, „Banatica", I, 1971, p. 118, nr. 3, fiş. 3 a şi 3 b.

cerb, precum şi alăturarea cerbului şi vulturului au.constituit obiectul unor cercetări efectuate de F. Cumont[217], H. Seyrig[218], St. Przeworski[219], ale căror studii apărute succesiv se completează. Cuplul format de vultur şi cervideu ar fi reprezentarea simbolică a zeului celest sau solar şi a zeiţei pămîntului considerată ca TTOTVIGI Gnpcov. De la această atribuire generală au fost reliefate şi elementele cultului lui Iuppiter Dolichenus. Cele 3 monumente în care Iunona dolicheniană figurează pe cerb, dar mai ales existenţa unei sculpturi *ronde bosse,* cu imaginea unui vultur care stă pe coarnele unui cervideu, sculptura ridicată pe o bază cu inscripţie dolicheniană, au oferit sugestii, ultima argumente hotărîtoare pentru interpretarea reprezentării de la Roma [22o] şi implicit pentru stabilirea apartenenţei sculpturii descoperite la Ulpia Traiana. Dacă vulturul este substitut al lui Iuppiter Dolichenus, întîlnit în această calitate şi pe alte reprezentări [221], se poate admite că şi animahil-suport, cerbul, poate fi substitutul simbolic al unei divinităţi, al Iunonei dolicheniene [222]. Şi în reliefurile asemănătoare ale epocii hittite zeii erau reprezentaţi prin animalele-atribut[223]. Desigur, împrumuturile Iunonei dolicheniene nu sînt doar formale, oglindindu-se şi în atributele paredrei Baal-ului din Doliche, moştenite în parte de la vechile zeităţi, îndeosebi de la Zeiţa-Mamă: calitatea de stăpînă a animalelor, a fiarelor, a pămîntului etc. Sculptura cu baza anepigrafă de la Ulpia Traiana este printre puţinele imagini care arată că nu numai Iuppiter Dolichenus datorează mult prototipului hittit, ci, şi paredra sa.

Dacă răspîndirea lui Iuppiter Dolichenus în Dacia inferioară este marcată doar printr-un altar cu inscripţie, suspectat şi el de a fi adus la Sucidava [224], reprezentările ce-i sînt corelate întregesc în bună măsură tabloul propagării

1',«*■$■; Curoont, „Byzantion", VI, 1931, p. 521.

™ H. Seyrig, „Syria", XIV, 1933, p. 368 şi urm.

219 St. Przeworski, „Syria", XXI, 1940, p. 62 şi urm.'

220 CIL, VI, 3699; perlat, *Rep.^p.* 219, nr. 227. Asemănări cu relieful de la Ulpia Traiana prezintă si'bronzul din Muzeul din Berlin; Merlat, *Rif.,* pi. XXII/2.

221 Ultima la Majdaniste,-S. Sanie, SCIV, 18, *i,* 1967, p. 707 si urm.

222 Merlat, *Rep.,* p. 220; idem, *Essai,* p. 42.

223 R. Dussaud, *Les religions,* p. 340.

224 Informaţii prof. ~*D.* Tudor.

zeului din Doliche.'în această parte a Daciei. Acelaşi .raport între numărul atestărilor epigrafice şi reprezentările sculpturale putea fi constatat şi cu prilejul cercetării cultelor egiptene. Spre deosebire de cultele egiptene unde, analizînd monumentele sculpturale şi produsele artei minore, se impunea o separare între cultual şi cultural într-o epocă în care curentul egiptizant era puternic, funcţia cultuală a reprezentărilor dolicheniene este certă. în 5 aşezări ale Daciei inferioare au fost descoperite vestigii dolicheniene: Cătunele de **Sus,** o mină votivă de bronz; **Drobeta,** un cap de marmură dintr-o statuie a zeului; **Răcari,** o placă fragmentară de bronz cu reprezentarea zeului şi a paredrei sale (?); Amărăştii de Sus, o statuie de marmură, în stare fragmentară; **Desa,** o statuetă de bronz.

■' c) O mînă de bronz turnat, asemănătoare celei de la Myszkov, a fost găsită, şi în castrul roman de la Cătunele de Sus (jud. Gorj) [S25]. Mîna de la Cătunele de Sus reprezintă de asemenea palma dreaptă şi o parte a antebraţului şi are o margine la baza inferioară (PI. V/l). Degetele mîinii sînt răsfirate şi întinse în sus iar între degetul mare şi arătător ţine o bilă pe care pot fi observate urmele statuetei zeiţei Victoria. S-a amintit că aceste ofrande dolicheniene deşi toate reprezintă *dextra data* a zeului nu sînt identice. Mîna votivă de la. Cătunele de Sus este anepigrafă dar asemănătoare cu exemplarele de la Myszkov şi Cavarna (Bizone), toate avînd şi imaginea Victoriei pe glob [228]. Mîinile votive amintite provin din mediul militar din această zonă a Dunării de Jos. Ca şi celelalte ofrande dolicheniene de acest tip erau ataşate la o tijă sau lance. Urmele acestei fixări pot fi observate în stingă feţei exterioare a mîinii.

d) Un cap de marmură (0,30 m), fragment dintr-o statuie de mari dimensiuni a lui Iuppiter Dolichenus a fost găsit în castrul de la Drobeta [227]. Boneta frigiană a zeului, ştirbită la extremitate, are marginea puţin răsfrîntă. Părul abundent

[225] D. Tudor, AISC, II (1933-l935), 1936, p. 185, fig. 5; idem, *OUR³,* p. 226. ' '■■

[226] Mîinile de la Brigetio (?), Mauer-an-der-TJrl, Heddernheim, Roma, cu sau fără reprezentări sau inscripţii au toate degetele răsfirate şi întinse în sus.

[227] Al. Bărcăcilă, „Arhivele Olteniei", XIII, 7l-73, 1934, p.. 105, fig. 50; D. Tudor, *OUR³,* p. 394, fig. 110.

de pe frunte este aranjat în bucle. Mustaţa căzută se uneşte cu barba scurtă şi despărţită pe mijloc. Protoma statuii zeului este deteriorată în direcţia ochiului drept şi a nasului, Pînă acum, fragmentul de statuie a rămas singurul semn al .răspîndirii cultului lui Iuppiter Dolichenus la Drobeta, oraş în care alte culte orientale sînt bine atestate[223].

e) Un fragment dintr-o placă triunghiulară dolicheniană a fost descoperit în castrul de la Răcari (j'ud. Dolj) [229] (PI.V/4 şi II/3). Fragmentul este din zona mediană a plachetei, spaţiu în care obişnuit apar imaginile lui Iuppiter Dolichenus şi a paredrei sale. Din reprezentarea zeului lipsesc complet capul, gîtul şi mîna dreaptă, iar din mîna stingă ş-a păstrat doar antebraţul. Zeul, cu greutatea corpului lăsată pe piciorul stîng,. stă pe, un taur, în atitudine de repaus în profil spre dreapta. Din ţinuta militară a zeului se disting cu claritate *lorica segmentata* şi fustanela cu lambrechine. De *balteus,* care vine în diagonală de la umărul stîng, esteatîrnat un *gladius* [230]. în faţa protomei taurului poate fi observat botul înălţat, foarte probabil al unei căprioare, unul din animalele pe care stă' zeiţa paredră [2S1]. Spaţiul cuprins între capetele celor două animale şi antebraţul zeului este acoperit în mare parte de un altar de pe care se ridică o flacără. Altarul, se pare de formă cilindrică, este ornamentat la bază şi la extremitatea superioară cu o dublă profilatură crestată. Altarul cu .flacără de pe reprezentările dolicheniene a fost interpretat în mod diferit. Vom menţiona că F. Cumont îl considera simbol al focului etern, apropiindu-l de epitetul *aeternus* al zeului din Doliche [232], în timp ce P. Merlat admite doar ,că este un simbol obişnuit de sacrificiu [233]. Se poate presupune că în afara scenei păstrate, placheta, care prezintă asemănări'cu'piesele aceleiaşi categorii şi în special cu cea

228 j<fe refertm ia culte egiptene, microasiatice şi iraniene.;

229 D. Tndor, „Apulum", IV, 1961, p. 145 şi urm.; I. Bercul, C. C. Petolescu, *Les cultes,* p. 10, pi. XII.

230 Starea de conservare a plachetei nu a permis să se observe dacă şi picioarele sînt protejate. ...

231 Merlat, *Rep.,* p. 415; idem, *Essai, p.'* 36. Pe alte reprezentări Iunona dolicheniană mai este reprezentată avînd ca suport alte animale: ţap, bovideu, cervideu sau leu.

231 Cumont, *EtSyr.,* p. 186.

233 Merlat, *Re'p.,* p. 5. ' .

de la Komlod [2M], avea în registrul inferior acoliţii şi în registrele superioare *Sol, Luna* şi acvila.
O nervură verticală mediană de pe spatele plachetei a servit pentru fixarea ei. între elementele deosebite ale acestei plachete triunghiulare de menţionat că-i lucrată din bronz prin turnare [235].
f) O statuetă de marmură reprezentînd pe Iuppiter Polichenus (în. 27 cm; lţ. max. 19 cm; gr. 5,5 cm) a fost descoperită la Amărăştii de Sus (jud. Dolj) [23"] (PI. V/5) ■£- comună pe teritoriul căreia au fost găsite diferite materiale care indică existenţa unui *vicus* şi a altor complexe de locuire romană [237]. De sub boneta frigiană cu extremitatea ruptă, zeul, privit din faţă, ca în cea mai marc parte a reprezentărilor cultuale romane, se revarsă părul buclat şi abundent care-i încadrează fruntea. Figura sa, avînd ochii cu locurile pupilelor marcate, nasul drept, mustaţa arcuită, gura închisă, barba scurtă despărţită pe mijloc, exprimă zbucium şi ameninţare. Zeul este îmbrăcat în costum militar roman: *tunica* cu mîneci scurte este acoperită de *lorica* cu lambrechine compusă dintr-un *ihorax* perfect mulat, pe corp şi o fustanelă. Fibula rotundă care poate fi observată pe umărul stîng încheia un *paluiamentum.* De *balteus* atîrnă la şoldul drept un *gladius.* Din mîna dreaptă s-a păstrat doar braţul în poziţie orizontală, lipsind antebraţul şi mîna în care ţinea securea dublă, iar mîna stingă înclinată este ruptă tot în apropierea cotului sugerînd doar direcţia antebraţului şi a mîinii în care ţinea fulgerul. Lipseşte de asemenea întreaga parte inferioară a reliefului începînd de deasupra genunchilor zeului. Statueta fragmentară, valoroasă şi ca realizare artistică, este o parte dintr-un relief dolichenian de dimensiuni mijlocii, prezentînd asemănar

234 *Ibidem,* p. *59,* nr. 65, pi. IV/2; Z. Kâdâr, *KlasyrK,* p. 31 şi urni
235 Posibil ca şi această plachetă să fi fost la început aurită sau argintată.
23° D. Tudor, *OltR*[3], p. 394; CC. Petolescu, „Apulum", IX, ,1971, p. 647.
M? D. Tudor, *OltR**, p. 228.

cu unele reliefuri întregi sau fragmentare găsite în diferite provincii ale Imperiului [238].

Tb) Statueta de bronz reprezentând pe luppiter Dolichenus, găsită la Desa (jud. Dolj)[339] (PI. V/2), are lipsă partea inferioară. Zeul, privit din faţă, poartă boneta frigiană de sub care-i iese părul separat în bucle ce-i încununează fruntea; are pupilele ochilor marcate, nasul drept, gura închisă, mustaţa arcuită şi barba scurtă despărţită pe mijloc, luppiter Dolichenus este îmbrăcat în costumul de militar roman, fără *paludamentum* şi *gladius,* ţine în mîna stingă fulgerul. Din mîna dreaptă ridicată lipseşte securea dublă. Se presupune, la fel ca în cazul altor reprezentări dolicheniene, că statueta zeului era montată pe figurina unui taur acum pierdută. Execuţia statuetei este considerată „destul de .primitivă, de caracter provincial" [240]. Artizanul a reuşit &\ redea mulţumitor îmbrăcămintea dar nu şi expresia fentei mai curînd rustică decît divină. Două statuete dolicheniene din Belgica (?) şi Germania inferioară prezintă unele asemănări cu, statueta de la Desa [241]. Cercetările de la Desa, unele cunoscute după publicarea piesei, altele efectuate în ultimele decenii, atestă existenţa unui castru şi a unei aşezări civile, complexe în contextul cărora descoperirea statuetei dolicheniene este mai puţin surprinzătoare [24~].

II. în interpretarea monumentelor sculpturale fragmentare considerate în general a aparţine unor împăraţi sau militari romani, mai ales în situaţia unor reprezentări ajunse, datorită deteriorării, acefale şi fără braţe, trebuie menţionată şi eventuala lor apartenenţă dolicheniană. între aceste monumente am aminti un fragment de relief (13,9 x 9 cm) provenit de la Ulpia Traiana [243]. Din relief s-a păstrat partea inferioară a unui personaj cu *lorica* şi fustanela cu lambrechine care suprapune o *tunica.* Mîna sţîngă este mai apropiată de corp şi nu se observă fragmente din reprezentarea fulgerului. Ţinuta loricată şi faptul că are dimensiuni apro-

ba Merlat, *Rep.,* pi. Ifl;JI/2; IV/l; XI/1; XX/l.

V. Pârvan, ARMSI, XXXVI, 2, 1913, pi. 26, pi. 9, fig. 1 a şi b.

[240] *Ibidem,* p. 27.

2« Merlat, *Rep., m: 297* si *343.*

M* D. Tudor, *OltR[3],* p. 230 si 277.

2« C. Pop, „Apulum", IX. 1971, p. 568, îig! S/6.

piate de relieful dolichenian descoperit la Ulpia Traiana permit totuşi includerea între monumentele dolicheniene *incerte.*
în aceeaşi clasă am :,considera şi statueta fragmentată de bronz descoperită la Gherla (jud. Cluj), întrucît personajul descris ţine îivmîna dreaptă un *gladius* [iU]. *,am*
în sfîrşit, unul din reliefurile semnalate ca posibil doliehe-niene ?*[5] a fost succint prezentat, relativ recent, alături de.alte inscripţii şi monumente sculpturale din bogata colecţie a Muzeului de istorie şi artă Zalău[246]. ;
Relieful *(Ig. 105* cm; lţ. 55 cm; gr. 25 cm) (PI, VI/1')'are aspectul unei secvenţe dintr-o friză, mărginită la bază' 'şi la partea superioară de Un chenar lat de '5 cm; în ' partea dreaptă a reliefului este reprezentat un' personaj călare, cu capul descoperit şi faţa întoarsă spre privitori. Călăreţul, îmbrăcat cu *o tunica* ce coboară pînă la genunchi, ţine'în mîna stîngă dîrlogii calului. Deteriorarea 'reliefului pe direcţia extremităţii superioare în stîriga şi lipsa unei mari porţiuni către bază ne împiedică să precizăm ce ţinea cavalerul în mîna dreaptă şi micşorează numărul elementelor definitorii ale caracterului şi apartenenţei imaginii. Poziţia uşoravm-tată a calului'ca şi unele' detalii ale harnaşamentului: ^*sînt* redate cu exactitate şi măiestrie. Reprezentarea* descrisă este asemănătoare cu cele cunoscute pe numeroase reliefuri cultuale, mai ales cu reprezentarea Cavalerului trac[2"7].
Pe majoritatea imaginilor cunoscute, cavalerul este în mers spre dreapta, sînt atestate însă şi reliefuri în care cavalerul apare în mers spre stînga [2is]. Celelalte atribute care însoţesc în general Cavalerul trac, dacă au existat, puteau fi în Con-tinuare în faţa calului sau, cum s-a amintit, în zona infe-

[244] H. Daicoviciu, în *Romer in Rumănien,* Koln, 1969, p. 205, P'62.
[2«] I. I. Russn, ActaMN, VI, 1969, p. 183. Ii:
[248] N. Gudea, V. Lucăcel, *Insei ipţii şi monumente sculpturale in M'iiieul de istorie şi artă Zalău,* Zalău, 1975, p. 44, nr. **150,** fig. 150; S. Sanie, SCIVÂ, 30, 1, 1979, pp. 25-27.
[247] Numărul reprezentărilor Cavalerului trac pe teritoriul Bulgariei a depăşit'cifra de 2000. Pentru răspîndirea acestui cult în Dacia: I. I.' Russu, ActaMN, IV, 1967, p. 85 şi urm. '
[248] K. Scorpii, „Izyestija", Sofia, 13, 1939, p. 131, fig. 136; C. Scorpan, *Cavalerul trac,* Constanţa, 1967, p. 70, nr. 35 şi 36.

rioară. Imaginea poate fi însă parte dintr-o scenă.a: eroizării ecvestre întîlnită pe numeroase monumente: funerare[249].
-în stînga, călare pe un taur în mers spre dreapta, apare un personaj corpolent, cu capul mare. Starea actuală a reliefului' nu permite precizarea unor detalii asupra coafurii şi • trăsăturilor feţei. Personajul poartă o *tunica* cu mîneci scurte a cărei margine inferioară nu poate fi observată, iar restul îmbrăcăminţii era probabil mulat pe corp. în mîna dreaptă ridicată ţine toporul cu două tăişuri, iar cu stînga se ţine de cornul taurului.
(Je ar îndreptăţi apartenenţa dolicheniană a imaginii ? Singurele' elemente certe în sprijinul acestei apropieri sînt taurul în mers spre dreapta şi toporul cu două tăişuri. Dar personajul nu *stă* pe taur, ci este călare. Dacă există o reprezentare dolicheniană în care *luppiler Dolichenus* este doar cu un,picior pe taur şi unul jos sau cu acoliţi dolichenieni apozi, nu sînt considerate imagini ale zeului din Doliche cele cu personaje călărind pe taur. în acest caz. este evidentă [1] apropierea de *Mithras,* în iconografia căruia pot fi întîlnite scene asemănătoare[250], reamintind totuşi că Mithras nu cunoaşte între simbolurile cultului său toporul dublu. în sfîrşit ţinuta personajului nu este cea specifică, unui *cultrarius* sau *victimarius.* Imaginea este compozită, prezentînd unele elemente care pot aparţine şi zeilor microasiatici *Meri-* şi *Sabasios.* Scena din stînga ar reprezenta eroizarea ecvestră frecvent întîlnită pe monumentele funerare din zona- carpato-ponto-danubiană; cea-din dreapta, de certă factură orientală, nui poate fi omologată ca reprezentare dolicheniană. Toporul cu două tăişuri, simbol cultual cu vechime milenară, nu era nici.:în' epoca romană atribut exclusiv dolichenian [251]. Interesantă, unică după materialele de care dispunem, imaginea de pe relieful de la Porolissum pe care-l considerăm *perele al unei edicule funerare* [252] con-r

:41> F. Benpit,.*L'heroîsation e'questre,* Aix en Provence, 1954, p..44 si urm.
2Jo M. J. Vermasereri, CIMRM, II, nr. 1920, 1935, 1972, 1985,'2018, 2062, 2159. Pe sarcofagul cu simboluri, unele mithraice, de la Galaţi: M. AJexandrescu-Vianu, RESEE, 5, 1967, l-2, pp. 229-233; -*tindem,* 8,. 1978, 2, p. 294., nr.-27.
[251] Merlat, *Essai,* p. 65, nr. 6.
252 ^_Tn monument funerar cu reprezentarea unui personaj călare pe un taur. F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funeraire des Romains,* Paris, 1942, p. 226, n. 1, pi. XVIII/1.

ţine ilustrarea unei eschatologii solare sau luni-solare, rod al îmbinării unor credinţe locale privitoare la viaţa de apoi, cărora le sînt alăturate alte credinţe pătrunse prin intermediul cultelor orientale [25S].

III. a) Cercetarea răspîndirii monumentelor dolicheniene pe teritoriul provinciei duce la următoarele constatări: 1) *inscripţiile* provin, cu excepţia epigraf ei de la Sucidava, din teritoriul Daciei superioare; 2) Cele două *temple* ale zeului se aflau la Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi Apulum, oraşele cu cele mai însemnate descoperiri de inscripţii şi. reprezentări dolicheniene sigure şi probabile; 3) Un număr important de inscripţii au fost descoperite la Ampelum, Napoca, Micia, iar multe monumente epigrafice şi sculpturale punctează graniţa de nord şi nord-vest a Daciei, zona de *limes* a provinciei şi Imperiului; 4) în Dacia inferioară sînt mai numeroase reprezentările şi ofrandele găsite de asemenea în castre sau în preajma lor.

b) Inscripţiile se grupează *cronologic.* într-o perioadă de aproximativ un secol, cuprinsă între ■ Antoninus Pius ()) şi Gordianus III (13), limite care marchează în general epoca de răspîndire â lui Iuppiter Dolichenus în întreg Imperiul, între inscripţiile cu indicii cronologice, 4 datează din secolul al II-Iea (1,20, 21, 33) şi 7 din prima jumătate a secolului alIII-lea(ll, 13, 14, 17, 18, 19, 25). Epoca Severilor şi domnia lui Gordianus III sînt perioadele în care propagarea cultului dolichenian atinge amplitudinea maximă.

c) 1. O parte din inscripţii, ne referim în primul rînd la cele cu apartenenţă sigur dolicheniană, conţin şi informaţii asupra profesiei dedicanţilor. Astfel un număr de 14 dedicanţi sînt militari sau foşti militari (2, 11, 13, 14, 15, 17, 19, 20> 21, 25, 26, 33, 35, 37). între veterani, Aelius Valentinus este şi preot al zeului, la Apulum. Dacă admitem accepţia „militară" a cuvîntului *contubemium* în inscripţia de la Tibiseum (32) ar rezulta că şi Iulius Valentinus provine dintre elementele militare. în stadiul actual al descoperirilor se poate constata că zeul era răspîndit într-o mai mare măsură printre militarii din legiuni (11, 13, 14, 15, 17, 19, 21, 35, 37) decît printre cei din trupele auxiliare (20, 26, 33), fie ele originare din patria zeului. Ca număr de dedicanţi urmează: 6 sa-

[253] *Ibidem,* p. 226 şi urm.

cerdotes; 4 **negotiatores** şi 2 din **collegium fabrum.** Gaius Gaianus este menţionat aici, ca şi în inscripţii şi ca *nego-tiator* şi între *jabri* cu toate că-i foarte posibil ca omonimii să fie identici ca persoană. Despre alţi doi dedicanţi ştim că au îndeplinit funcţiile de *decurio coloniae,* probabil la Ulpia Traiana (34) şi *flamen municipii* la Tibiscum (32).
în sfîrşit, inscripţiile posibil dolicheniene ar adăuga un militar şi cel puţin 5 preoţi ai zeului. între personalităţile din Dacia cunoscute de pe epigrafele dolicheniene, P. Aelius Sempronius Lycinus, procurator al Daciei Porolissensis prin anii 208—209, deţine funcţia cea mai însemnată. Originar din Ancyra, P. Ael. Lycinus este unul din personajele al cărui *cursus honorum* bine cunoscut s-a încheiat cu importante demnităţi în provinciile orientale ale Imperiului[2S1].
în ierarhia acestor personalităţi ar urma Ouintus Petronius Novatus (33), a cărui carieră a fost reconstituită graţie inscripţiei descoperite în Algeria, în locurile de baştină ale lui O. P. Novatus, pe teritoriul fostei colonii Tubusuctitana [a55]. După misiunile îndeplinite în legiunea a XIII-a Gemina şi la conducerea unor trupe auxiliare din Dacia, O. P. Novatus urcă ultimele trepte ale carierei sale în provinciile microasiatice. Numele urtui alt *-praefectus,* cel al cohortei de commageni, apare fragmentar pe o inscripţie (26). Dacă admitem că el este M. Arruntius Agrippinus, asupra lui vom avea prilejul să revenim fiind prezent între dedicahţii către Iuppiter Turmasgades [25,i].
între funcţiile deţinute de militari, 5 sînt *beneficiarii,* între aceştia 4 *beneficiarii consulares* (11, 13, 14 şi 17) şi unul, de la Potaissa, *beneficiarius legaţi legionis* (15). Din marea diversitate a însărcinărilor îndeplinite de aceşti beneficiari, numai despre Scantius Lucius ştim că era *agens curam stationis* la Samum (14). Alţi trei militari din legiuni, au avut gradele de *signifer* în leg'. XIII Gemina (19), *librarius* (?) în leg. X Fretensis (21) şi *centuria* în leg. I Italica, după opinia profesorului D. Tudor (37) [257]. Din legiunea a

[aM] PIR(HI, p, 194, nr. *258;* H. G. Pflaum, *Les carriires -procuratoriennes equestres sous le Haut-Emfire romaine,* II, Paris, 1960, pp. 700 — 701, nr 262.
255 vezi *supra,* p. 61, n. 161.
[2st] *Infra,* p, 102.
[257] D. Tudor, *Sucidava,* p. 36.

XIII-a Gemina a făcut parte veteranul; iVeţurius Maroia.nus (35) şi posibil din aceeaşi, trupă să, provină şi Aelius, Vajentinus, devenit şi *sacerdos.* Inscripţiile cu. apartenenţă dplicheniană; incertă cuprind numele unui,, singur- miiitâr,,. un *beneficiarius consularis* pe nume C. Iulius, Graciljs..,:în afara celor doi *praefeăi,* de ,1a cohors II Commagenorum şi la cohors V Gallorum (26 şi 33), singurultrnilitar de rînd cunoscut din trupele auxiliare este Gaius, • *bpţia*,în canorş^I^Hispanorum (20).,.;. '..;.' , ' „
Cei patru negotiatores: Aurelius, Alexander, Aurelius Flavs, Gaius Gaianus şi Proculus Apollofanes sînt,. „după cum specifică şi inscripţiile, sirieni la,origine. 'Trebuie menţionaţi dar nu şi adăugaţi acestui grup doi dedicanţi originari din Dacia, stabiliţi la Augusta Traiana: Aurelius Sabinus, negustor şi preot al zeului, şi Aurelius Primus Asteo zis şi lulianus, fost decurion al municipiului Porolissum ~[58]. Inscripţia greacă aflată acum în Muzeul din Stara Zagora, fiind o menţiune indirectă, ne oferă prilejul să relevăm că spre deosebire de Thracia, *toate* inscripţiile dqlicheniene din Dacia sînt redactate în limba latină..
Multitudinea sarcinilor şi domeniilor de activitate. pe care le avea un *collcgium fabrorum* fac dificilă stabilirea exactă a meseriilor practicate de un *faber* atunci cînd acestea, nu sînt specificate în inscripţie. M. Bassus Aquila pare să fie ca şi Gaius Gaianus sirian la origine.
Preoţii au jucat un rol deosebit în răspîndirea cultului, organizarea adepţilor, edificarea unor temple şi probabil în conservarea cultului în formele lui originare [259]. Faptul, acesta este relevat şi de frecvenţa acestor *sacerdotes* în inscripţiile din Imperiu, situaţie regăsită şi în epigrafele dolicheniene ale Daciei. Numărul lor ar fi substanţial sporit dacă nu am ezita în legătură cu una din inscripţiile de la. Ulpia Traiana [2W]. Inscripţiile din Imperiu arată că preoţii nu sînt în exclusivitate orientali, dar se pare că funcţia le era de preferinţă atribuită.' Din cei 6 preoţi ai Iui:. Iuppiţer, Dolichenus, Aelius Valentinus are nume roman, incomplet însă, trădînd o posibilă origine peregrină, Oceanus: Socratis

[258] G. Mihailov, IGB, nr. 1590. ';
[259] K. B. Angyal, „Konyv *6s* Konyvtâr", ■ VIII, *2,*- Debreţin, 1971, ,P. 22,
[260] *Injra,* p. 170.

este grec după nume, iar[1] ceilalţi 4 sînt sirieni. Se poate constata/deci că' Cel puţin 5,din:cei care au calitatea *de<sacerios* ai cultului în Dacia sînt sirieni isau din provinciile orientale ale Imperiului. Procentual numărul preoţilor.'Cunoscuţipioate fi considerat'mare în raport eu situaţia din inscripţiile: cultelor iraniene sau egiptene.. Gu excepţia inscripţiilor de la Napoca[261] şi Ampelum [2fi]*'i,* unde ar putea fi eventual menţionat vreun grad în ierarhia Sacerdotală a lui Iuppiter, Dolichenus,: in Dadă iau au apărut încă inscripţii cu asemenea indicaţii, asemănătoare celor din vestita inscripţie de pe Aventin.
-c) 2. Analiza antroponimclor dedicanţilor.. oferă unele ind^ii ?ţn privinţa originei şi gradului de rbmânizai[1](î,. Unele aritfopd'nime orientale de tipul Barhadad.es (5), Barseftiei (7) sî4't: flcoforice;:.; semito-;,siriene foarte clare, 'formate dirl *bar* (fiu), şi numele *'r&mluiCMadad* sau în cel din urijiă cax,;.cgrelat foâr.tp probabil la *ScMiM,*"din triada hierapolitană[26^] .Seinitisra'uţi altora ca Marinus (6, 9) nu este unanim adce^tat, deşi; noi îl considerăm, cel puţin în contextul discutat, ca nurne sirian derivat de la cuvîntul *mar* (domn) [2M]. în grupul orientalilor am'inelul şi pe cei a căror origine siriană este indipâtă în -textul/inscripţiei.
Numărul celor.cu *tria nominâ* (1(?), 13, 17;' 19, 2.1,25, 26 (?), 28, 33),,'aproximativ o pătrime, poate' fi'e6nsiflerat relativ redus. Despre unii ştim că nu sînt italici dar teiidinţa de romanizare dezvăluită de nume este confirmată ţi de ocupaţii. Cu o singură excepţie (28), cei menţionaţi -sînt militari în legiuni, şi personaje care au avut acces la 'îiajţlte funcţii civile şinlîfitare. Cei patru *Aurelii* (3,M, 6, li), împreună cu alte nupe formate prin alăturarea a două*' pritţnonţina (14)* sînt o 'mărturie privitoare la epoca şi modul în cari aceşti dedicarăţi se integrează şi sub acest aspefet al adolp'tjarii antropohlmelor latine în societatea romană.
Statistic se poate constata că din cei 34 dedicanţi cunoscuţi ai zeului *21* (1, 2, 10, 11, 13—15, 17, 19—26, 32-^35, 37),

[261] *Stipra,* p. 57.
[263] *Supa,* p. 48.
[263] S. Sanie, „Dacia", NS, XIV, 1970, p. 236.
[264] Idem, ActaMN, X, 1973, pp. 163-l64.

adică 61,76% au nume romane; 5» (3—7, 9, 28(?)—30), adică 26,47% sînt sirieni şi *4* (8, 27, 31, 38), respectiv 11,77%, au nume greceşti. Ar mai fi de adăugat că în inscrip ţiile posibil dolicheniene, numele siriene şi elenizate sînt mai numeroase în raport cu cele romane. Statistica are *insa.* deficienţele ei, căci sînt nume romano-orientale şi romano-elene. Oricum, se constată că zeul a putut avea propagatori îndeosebi din mediul oriental, dar majoritatea dedicanţilor *sînt* romani şi romanizaţi din diverse provincii ale Imperiului.

Altar cu inscripţie de la Sucidava

Mina dolicheniană de" la Myszkov

Băspîndirea monumentelor de cult aje. zeului Iuppiter Dolichepus în Dacia romană

TABEL

V-ti it scnp me aouc tienie e ; n

Nr. crt	Numele dedicanttilui	Localitatea descoperirii	.Locul publicării Merlaf. CIL, ui	Rip., nr.	Altă publicaţie	Datar t	Profesiunea dedieantuhii sau funcţia	Gradul în. ie-rarhia sacerdotală	Origine
1	...Terentiu(s)	Apulum	1128	24	Rev.Phil., XXVI, 1902, p.6 şi urm.	138-161			
2	Aelius Valentinus	Apulum	7660	25	~		veteranus	sacerdos .	roman
3	Aurelius Flaus .	Apulum	7761	9fi	,	sec. III	negotiator		roman sirian
4	Aurelius Alexander	Apulum	776l--..'	26	• _	sec.	-		romanizat
.5	Flavius					III ..	negotiator		sirian elenizat
	Barliadades	Apulum _	-	-	„Apulum", V, 1964, p. 172	sec. III	— -	sacerdos	sirian
6	Aurelius Mariniis..	Ampelum	130l-b	29		;ec. .			
7	Adde Barsemei	Ampelum	130l-b	29	] — <	ec.	_•'— -	sacerdos	sirian
S	Oceamis Socratis	Ampelum	130l-b	29	] — s	II ec.	—	sacerdos	sirian
9	Marinus Marianus Bas(sus)	Ampelum-	130l-a	>S	I — . s	II ec.	— '	sacerdos	grec
i f I ,III								sacerdos	sirian
10	...Modestus... ?	Ampelum	1302	[			• ~~	—	roman
11	Aurelius Gaius	Ampelum	'—	—	„Apulum", VII, 1968, p. 40Î	238 243	i — beneficiarîus 1 consularis	-	roman: .
11b		Ampelum	7832	27	. !-';'r T' -	-	-	—	'
12	. "" -'	Căşei	7630	18	" : ^	—	| ^ ^-- '		
13	P. Ael(ius) Procufinus	Căşei	—	.	Actr/JIuz.. II, 1956, p. 131, nr. 9	243	i beneficiarîus | corisularis	-	roman (italic)
H OC-r	Scantius Lucius	Căşei	-	—	ActivMuz,, II, 1956, p. 123	224	! beneficiarius consularis — agens curam stationis		roman
15	... Titintius	Potaissa	—	-	JOAI, V, 1902, col. 105	Post 167	beneficiarîus legaţi legionis	-	roman
16	?	Potaissa	—	—	„Apulum", VI, 1967, p. 189				
17	P. lulius Fimiinus	Buciumi	7645	19	-	211-212	- beneficiariuş consularis		roman
18	?	Certiae (Ro mita)	—	--	ActaMN.V, - 196 3, p.457	241			

TÂfiiîL *(contimh'.fe)*

Nr. crt.	j Numele dedicantului	Localitatea descoperirii	Locul publicării CIL, III	Merlat, *mp.,* nr.	Altă publicație	Datare	Profesiunea dedicantului sau funcția	Gradul în ierarhia sacerdotală	Origine
19	C. Valerius Ingenus	Sîncrai Myszkov	-	22	Dolg, II, 1911, p. 269	211	signiier Leg. XIII Geminae	—	roman
20	Gaius	(Mişcov)		41	JOAI, VII, 1904, col. 149-154	174	optio Coh. I - = Hisp.		roman
21	P. Gaius Valerianus	Domneşti	7625	17		ISO	librarius (?) Leg. X Fret.	-	roman
22	refer (?) Neridonis	Domneşti	7625	17		1S0		-	roman
23	Ulpius Pater(ntis)	Napoca	7660	21	—	-	—	?	roman
24	Ulpius? Iustinus	Napoca	7660	21	; —	-	—	—	roman
25	P. Aelius " Sempronius Lycinus	- Napoca	7659	20	"^	20S-209	procurator Daciae Porolissensis	—	roman
26	M. Arruntius Agrippimis?	Micia	—	31	ACMITr (1930-1931) 1932, p. 36	—	Praefectus Coh.II Com. !	—	roman
27	Iulius Tropirimus	Micia			„Materiale", I, 1953, p. 762	.	" \ \	-	greco-oriental
28	'M: BassuS Âquila	Ulpiâ Traiana	1431	32	"		Din Collegium fabrorum		oriental
29	Gaius Gaianus	X'lpia Traiana	1431	32			Din Collegium fabrorum		sirian
30	Gaius Gaianus	Ulpia Traiana	7915	33	—	—	negotiator		sirian
31	Proculus Apollofanes	Ulpia Traiana	7915	33	—	—	negotiator	—	greco-oriental
32	lulius Valentinus	Tibiscum	7997	36			flamcn municipii Tibisci		roman
33	O. Petronius Novatus	Pojejena de Sus	"	*39*	AnB, 1930, 7, p. 12; SCIV, 21, 1970, 1, p. 155; *Lapidarul*, p. 34	160	Pracfectus Coh.V Gali.		roman
34	Ael. Sept(imius)..?	Ulpia Traiana ?	—	—	EIIIIKPI. 1957, p. 7S	—	dec. col.	—	roman ?
35	Veturius Marcianus	Apulum	1614 = 8044	—	—		veteranus	—	roman
36	?	Sacadate			Forsch. z. Yolks u. Landeskunde, 13, I, 1970, p. 71				
37	Probus ....'... -	- Sucidava.	.14490	. 38	-	-	centurio		roman
38	Apollonia	Sucidava	14490	38	—	-		—	roman

TABEL
cu reprezentările şi ofrandele dolicheniene sigure (l-4, 6- 11, 13-l4, 16) **şi posibile** (5, **12,** 15)
Nr.
crt.
Tipul reprezentării sau
ofrandei
Mînă votivă cn
inscripţie
Mînă votivă anepigrafă
Statuetă de bronz
Statuetă de bronz
Statuetă de bronz
Plachetă triunghiulară .
Locul descoperirii
Myszkov (R. S. S.
Ucraina)
Cătunele (jud. Gorj)
Ilişua (jud. Bistriţa-
Năsăud)
Desa (jud. Dolj)
Gherla (jud. Cluj)
Potaissa
Locul depozitării
Publicaţia în care a
apărut
Merlat,
Rep.,
Muzeul de istorie Lvov
(R.S.S. Ucraina)
Muzeul de istorie a
R. S. România
Muzeul de istorie al
Transilvaniei, Cluj-
Napoca
Muzeul de istorie a
R. S. România
Muzeul de istorie Gherla
Muzeul de istorie
Csongrâd (R.P.Ungară)
JOAI, V, 1902, Bblt.
col. 105
AISC, II, 1936, p.185
Az Erdelyi, Miiz., 3,
1865, p. 58; ArchErt., 19
1890, p. 297; ActaMN,
8, 1971, p. .571
ARMSI, 36, 2, 1013,
p. 26
Romer in Rumänien,
Koln, 1969, p. 205
ArchErt., 30, 1910, p. 181
41
10
11
\0 "
13
14
Plachetă triunghiulară I Răcari (jud: Dolj)
Relief
Relief
Relief
Relief
Relief
Statuie marmură
Protomă-statuie
15 Relief
16.. Taur de bronz dintr-un
grup statuar
X[T]lpia Traiana
Sarmizegetusa
Ulpia Traiana
Sarmizegetusa
Ulpia Traiana
Sarmizegetusa
Ulpia Traiana
Sarmizegetusa ?
Porolissum

Amărăştii de Sus
(jud. Olt)
Probeta
Ulpia Traiana
Sarmi zegetusa
Porolissum
Muzeul de istorie a
R. S. România
Muzeul Sarmizegetusa
Muzeul Sarmizegetusa
Muzeul de istorie Lugoj
Muzeul de istorie Blaj
Muzeul de istorie Zalău
Muzeul de istorie Caracal
Muzeul Porţile de Fier
Drobeta-Turnu Severiu
Muzeul de istorie al
Transilvaniei.
Cluj-Napoca
„Apulum", 4, 1961,
p. 145
„Dacia", I, 1924, p. 254,,
nr. 11
„Dacia", l, 1924, p. 230,
nr. 14
„Banatica", I, 1971, ;
p. 118, nr. 3
Semnalat în EmlKel, 1957;
ActaMN, 6, 1969, p. 182
Semnalat ActaMN, 6,
1969, p. 183
OltR[3], p. 228
Arh.Olt., 13 (7l-73),
1934, p. 105
„Apulum", 9, 1971,
p. 568
Muzeul de istorie Zalău , inedit
33
34

IIIPPITER HELIOPOLITANUS

1. Originea şi propagarea în secolele II — III e.n. 2. Râspîndirea lui Iuppiter Heliopolitanus in Dacia; Dedicanţi; Cronologie; Concluzii;

1. Originea şi evoluţia lui Baal clin Heliopolis-Baalbek este relativ bine cunoscută graţie surselor literare, inscripţiilor, monumentelor arheologice şi sculpturale[1], Numele pe care-l purta zeul local din Baalbek a fost probabil *Fladad,* zeu întîlnit în mai multe localităţi de pe teritoriul anticei Mesopotamii asociat cu *Shamasli.* Dezvoltarea teologiei solare, cucerirea, de către Sol a primului rang între divinităţi au avut drept consecinţă tendinţa divinităţilor locale de a se identifica cu soarele, situaţie consemnată şi pentru zeul din Heliopolis ~. H. Seyrig este singurul care consideră că nu există probe care să confirme '„solarizarea" lui Hadad din Baalbek, ci doar a lui Mercurius Heliopolitanus[3]. Coincidenţa numelui Heliopolis şi unele elemente comune l-au determinat pe Macrobius să afirme că zeul din Heliopolis-Baalbek ar întruchipa întronarea unui cult din Egipt. Fără

[1] R. Dussaud, RE, VIII, col. 50-57; idem, RHR, 107, 1933, p, 20; idem, *Les rehgions,* p. 398 şi urm., la p. 402 fiind menţionată şi principala bibliografie anterioară. S. Ronzevalle, *Jupiter Heliopolitanus, nova et vetcra,* in „Melanges de l'Universite Saint Joseph", XXI, 1, Beirut, 1937, rezumat amplu în „Syria", XIX, *4,* 1938, pp. 362-365. Bibliografia referitoare la Iuppiter Heliopolitanus este abundentă, dar cele trei inscripţii din Dacia nu conţin menţiuni deosebite cu implicaţii în teologia zeului; O. Eissfeldt, *Tempel und Kulle,* p. 46 şi urm.

[2] Macrobius, *Saturnalia,* I, 23, 10: „Ass3'rii quoque solem sub nomine Jovis quem **Aia** 'H^iODîtpWxriv cognominant, maximis caeremoniis celebrant in civitate quae Heliopolis nuncupatur .

[3] H. Seyrig, „Syria", XLVIII, 1971, p. 345.

a fi excluse unele influenţe egiptene, mai evidente în imagistica zeului, s-a dovedit că. luppiter Heliopolitanus, cunoscut în secolele II—III e.n., este rezultatul evoluţiei cultului local al lui Hadad[4]. Dealtfel acelaşi Macrobius remarcă caracterul precumpănitor sirian pe care-l are cultul zeului: „rituque Assyrio magis quam Aegyptio colatur" *f.* La Heliopolis-Baalbek, *luppiter Heliopolitanus* era în fruntea unei triade din care făceau parte *Venus Heliopolitana* şi *Mercurius Heliopolitanus,* triadă echivalentă cu *Hadad, Atargatis.* şi *Simios.* Inscripţiile şi reprezentările au relevat că luppiter Heliopolitanus era un zeu al furtunii şi cerului; atributele agrare de zeu al griului le-a păstrat totuşi pînă la sfîrşitul păgînismului [8].
Zeul care avea la Baalbek unul din cele mai grandioase temple[7] era vestit şi prin oracolele sale. între profeţiile sale celebre se situează şi răspunsul dat împăratului Traian în anul 114 în preajma războiului cu parţii.
Fără a cunoaşte o răspîndire comparabilă cu luppiter Doliehenus, zeul din Heliopolis este menţionat, pe aproximativ 60 inscripţii greceşti şi latine, precum şi pe monedele .unor oraşe siriene.
2. Monumentele arheologice şi epigrafice dedicate lui luppiter Heliopolitanus în Dacia sînt: două altare cu inscripţie descoperite la Micia [8] şi un *titulus sacer* care provine de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa [9].
Dedicantii Q. Licinius Macrinus, L. Licinius Messalinus şi C. Domitius Valens sînt *centuriones,* primul în legiunea a ÎV-a Flavia Felix [10], ceilalţi doi în legiunea a XIII-a Gemina. Toţi trei au *tria nomina* şi pot fi consideraţi eventual de origine italică. Limita superioară a perioadei de staţionare în Dacia a legiunii a IV-a Flavia Felix nu depăşeşte cu mult

[4] R. Dnssaud, *Les religions,* p. 396.
[5] Macrobius, *op. cit-,* I, 23, 11. Ca şi in pasajul anterior este.notat *Assyrii* pentru *Syrii.*
[6] R. du Mesnil_du Buisson, *Etudessur-des dieux -pheniciens herites par l'limpire romain* (EPRO XIV), Leiden, 1970, p. 4.
[7] Stau mărturie şi impresionantele ruine de la Baalbek; M. Alouf, *Hislory* o/ *Baalbek,* Beirut, 1941, p. 57.
[8] CIL, III, 1353 şi 1354.
[9] O. Floca, AISC, I, 1 (1928,- 1932) 1932, p. 102, iig. 1.
[10] CIL, III, 1353.

ultimii ani ai domniei lui Traian, eventual şi primii ani din timpul domniei lui Hadrian [11]. Faptul acesta oferă posibilitatea unei încadrări cronologice precise pentru' inscripţia datorată lui Q. Licinius Macrinus.' Inscripţia dedicată lui luppiter Heliopolitanus este singurul document referitor la legiunea a'IV-a FI. Felix, descoperit la Micia [12] (PI. *H/2).* Lipsa altor urme face posibilă şi ipoteza conform căreia Q. Licinius Macrinus a servit probabil ca *praefositus* < al vreunei unităţi militare cantonate în castrul ele la Micia [13]. Un Q. Licinius Macrinus ne mai este cunoscut printr-o inscripţie de la Sinope, din care aflăm că a fost centurion fşi în legiunea a XXII-a Primigenia [14]. Legiunea aIIJI-a Flavia Felix nu şi-a recrutat efectivele din provinciile orientale ale Imperiului [15] dar între centurionii legiunii'întîlnim şi personaje ca 7". *Claudius Tib. /. Quir. Vlfiianus domfoj Laodi(ceae) Syriae* [16]. Dacă nu'admitem că dedicaţia lui. O. Licinius Macrinus a fost prilejuită de gestul împăratului, d'e prezenţa centurionului la Sinope, deci într-o zonă: mai apropiată de patria zeului, posibil ca ea să fie datorată coabitării la Micia cu trupele de commageni. Valoarea-ultimei presupuneri este diminuată de faptul că pînă în .momentul de faţă în Dacia nu au fost descoperite inscripţii către zeul din Heliopolis cu dedicanţi sirieni ca la Roma sau în ţalte provincii ale Imperiului.

Cel de-al doilea altar cu inscripţie ele la Micia datorat lui L. Licinius Messalinus a fost încadrat aproximativ în aceleaşi limite cronologice cu altarul precedent, ţiriînd seama de perioada în care o *vexillatio* din legiunea a XIII-a Gerţuna a staţionat în castrul miciens [17].

[11] Menţionăm totuşi că mulţimea vestigiilor datorate acestei legiuni a determinat pe unii cercetători să nu excludă o posibilă activitate ulterioară anilor 117-l18. Ci. I. Glodariu, ActaMN, II, 1965, p. 132, *n.* 54; D. Protase, ActaMN, IV, 1967, p. 65, n. *58.*

[12] C. Daicoviciu, *Dacica,* p. 174, n. 28.

[13] D. Protase, *op. cit.,* pp. 60 — 61.

[14] CIL, III, 14402-b.

[15] Ritterling, art. *Legio,* în RE, XII (1925), col. 1540.

[16] CIL, III, 6186; RE, XII, col. 1548.

[17] N. Gostar. AŞUI, XIX, S. III, f. 2, 1973, p. 254, n. 5 citează izvoarele care indică cu multă probabilitate prezenţa legiunii la Micia în epoca împăratului Traian.

i";.! ,în sfîrşit C. Domitius Valens este cunoscut din textul Unui *tituhis sacer* descoperit în curtea bisericii din Peşteana (judj Hunedoara) [18] între, monumentele arheologice şi epigrafice aduse de la Ulpia Traiana .Sarmizegetusa. Deşi în stare fragmentară, din monument lipseşte partea dreaptă şi sînt distruse unele litere sau semne cu numărul legiunii şi menţionarea funcţiei lui C. Domitius Valens, lectura dată de'editor este completă. Pentru această ultimă inscripţie nu dispunem de elemente sigure pentru datare.

Se poate observa că cei trei dedicanţi către Iuppiter Heliopolitanus sînt toţi trei *centuriones* în legiuni şi că cel puţin pentru primii doi închinările către zeul din Heliopolis, identificat cu Iuppiter, datează din primele decenii ale secolului al II-lea. Pentru C. Domitius Valens datarea aceasta timpurie este mai greu de demonstrat şi grafia nu oferă certitudinea unei încadrări în limite cronologice foarte reduse, în alte provincii ale Imperiului, Iuppiter Heliopolitanus este atestat şi în secolele următoare şi nu avem deci motive să considerăm că răspîndirea lui în Dacia ar fi avut loc *mimai* la început ca un ecou al presupusei preţuiri din partea împăratului Traian. Caracterizînd atitudinea lui Traian faţă de religie, Jean Beaujeu afirma că ea reflectă trăsăturile personalităţii sale: raţionalism şi tradiţionalism; prudenţă tolerantă şi clarviziune realistă [19]. în această largă toleranţă şi oarecare indiferentism religios se înscrie şi poziţia sa faţa de cultele orientale, inclusiv faţă de zeul din Baalbek.

Primele două inscripţii ar putea fi contemporane cu o importantă epigrafă descoperită la Puteoli[20] închinată împăratului Traian de către *cultores Jovis Heliopolitani.*

Şi în Italia zeul este mai puţin răspîndit în comparaţie cu Iuppiter Dolichenus dar este prezent în principalele centre ale cultelor orientale la Ostia [21] sau în vestitul sanctuar al zeilor sirieni de la Janiculum[22].

18 O. Floca, AISC, I, 1 (1928- 1932) 1932, p. 102, fig. 1.

16 J. Beaujeu, *La religion romaine,* p. *58* şi 104.

20 CIL, X, 1634.

21 M. Floriani Squarciapino, *I culţi orientali ad Ostia* (EPRO, III), Leiden, 1962, p. 62.

22 V. von Graeve, JOAI, 87, 1972, p. 314 şi urm.

în cele trei documente epigrafice de care dispunem pînă în prezent luppiter Heliopolitanus a primit epitetul cel mai frecvent *oplimus maximus.* Se constată că răspmdirea Jui luppiter Heliopolitanus în Dacia nu s-a datorat sirienilor, ci unor militari din legiunile provinciei.
Prezenţa celor două altare la Micia şi a acelui *iitulus sacer* la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, centre în care cultele orientale cunosc o importantă răspîndire, nu poate fi considerată cu totul întîmplătoare.

IUPPITER ERAPOLITANUS

1. Altarul cu inscripţie de la Micia. Dedicantul; 2. Hadad din Hierapoiis; 3. Vestigiile templului de la Micia; 4. Concluzii.

.1. O inscripţie descoperită la Micia şi rămasă deocamdată singulară între epigrafele cu divinităţi siriene atestă prezenţa în Dacia a cultului lui luppiter Hierapolitanus *h.* Modestul altar găsit în punctul numit „La Hotar", situat La aproximativ 400 m de castru, are o inscripţie cu o scriere neglijentă şi stingace, fără respectarea formulelor consacrate atît de des intîlnite pe altarele votive. Textul şi scrierea sînt o ilustrare a cunoştinţelor limitate şi a lipsei de, iscusinţă a scribului lapicid. Numele localităţii de origine a lui Hadad identificat cu luppiter este notat *Erapolis* în loc de *Hierapoiis.* în ceea ce priveşte forma Erapolitanus pentru Hierapolitanus trebuie avută în vedere frecventa cădere a lui *H* iniţial în inscripţiile latine, faptul că şi în *Itinerar ium Antonim* numele localităţii apare *Ierapoli* [2] (PI. IV/l).

Numele dedicantului Casius Rufus este doar aparent roman. Un *nomen* Casius scris cu un singur s, avînd funcţie de *pracnomen* poate fi un indiciu al originii neromane, foarte probabil orientale a dedicantului. Dealtfel şi antroponimia orientală cunoaşte nume a căror transcriere este asemănătoare'[3]. Profesia dedicantului rămîne necunoscută.

[1] O. Floca, „Materiale", I, 1953, p. 773 şi urm. ;• AniiEp, 1952, nr.' 196.
″ Honigmann, art. *Syria,* în RE, IV A_2, Stuttgart, 1932, col. 1656;
S. Sanie, în *In memoriam Constantini Daicovicut,* Cluj, *1914,* p.362.
[3] Wuthnou-, *Die semitiscken Menschennamen,* pp. 164— 166.

2. Cultul zeului Haclad ,era răspîndit în toate, oraşele Siriei de nord, dar, între baalimii sirieni, Hadad din Hierapolis ocupă un loc deosebit. Numele metropolei cultului lui Hadad şi Atargatis, lspâ7roA.ig, ascundea veritabilul nume Mambog din care a derivat grecescul BauJ3uicr| şi arabul Membidj. Datorită informaţiilor literare destul de numeroase, cele datorate lui Lucian şi Maerobius se situează pe primul plan, ne sînt cunoscute caracteristicile zeului şi mai ales ale paredrei sale Atargatis-Dea Syria, dispunem de o descriere amănunţită a templului de la Hierapolis, iar izvoarele epigrafice, sculpturale şi numismatice completează ştirile literare asupra zeului dintr-o perioadă mai îndepărtată (sec. VIII—VII î.e.n.) pînă în primele secole ale erei noastre. Dacă Hadad din orice oraş al Siriei, alături de trăsăturile generale de zeu al furtunii căpăta şi o valenţă proprie, Hadad de la Hierapolis la fel ca cel de la Sendjirli era definit ca un „Baal al apei". Lucian descrie ritul vărsării apei în templul de la Hierapolis, rit magic destinat între altele să aducă ploaia care să asigure o recoltă bună [i]. Hadad din Hierapolis face parte din triada: *Hadad, Atargatis* şi *Semia.* în fruntea procesiunilor care aveau loc pe malul Eufratului era purtat un *semeion-simulacru* al zeiţei Semia, fiica lui Hadad şi Atargatis. Miturile în legătură cu această triadă siriană sînt numeroase şi asupra lor vom reveni atunci cînd vom prezenta răspîndirea zeiţei Dea Syria în Dacia. Deşi nu a cunoscut în epoca imperială o propagare comparabilă cu a altor divinităţi siriene iar sincretizat cu Iuppiter' este atestat pentru prima dată prin inscripţia miciensă,' trebuie remarcat că triada hierapolitană în afara Siriei este menţionată încă din anii 128—127 î.e.n. la Delos [5].

3. între descoperirile din acelaşi sector de la Micia, O. Floca menţionează unele monumente arhitectonice şi două reprezentări sculpturale [6]. Este descrisă statuia acefală a unei divinităţi pe tron. între atributele divinităţii s-au păstrat *patera* clin mîna stîngă şi *acvila* cu corpul vertical şi aripile desfăşurate, aflată în partea dreaptă jos, lipită

[4] Lucian, *De dea Syria., 48;* M. J. Lagrange, *litades,* p. 166.

". F. Cumont, *Les religions orientalei,* p. 154; R. Dussaud, *Les religions,* p. 395; G. Siebert, BCH, XCII, 1968, p. 359.şi urnî.

[6] *Ibidem.*

Templul zeului Bel din Palmii a

Templul zeului Bel din Palmira - Intrare spre curtea interioară

de tron. O. Floca remarcă prezenţa Unor atribute caracteristice lui Iuppiter în plastica greco-romană şi faptul că reprezentarea nu are ni mic orientalizant care să înfăţişeze sincretizarea celor două divinităţi.
Reprezentările lui Hadad sînt relativ bine cunoscute prin imaginile zeului pe monedele de la Hierapolis [7] şi prin descoperirile de la Palmira [8], Dura Europos [9] şi Roma [10]. Statuia de la Micia nu are elemente comune cu tipul lui Hadad care apare obişnuit împreună cu paredra sa Atargatis şi de fapt nu subscriem la ipoteza că ea îl reprezintă pe zeul sirian de la Hierapolis. La 3 m distanţă de locul găsirii altarului au fost descoperite resturile unor construcţii care pot fi delimitate pe o suprafaţă de 3,5 x 2,00 m, ţigle, numeroase elemente arhitectonice: fragmente de coloane şi căpiţele. Pe baza materialelor găsi te, a altarului cu inscripţie, precum şi a altor altare anepigrafe, descoperitorul a presupus că vestigiile amintite au aparţinut unui *templu* dedicat lui Iuppiter Hierapolitanu s. Templul ar fi fost de dimensiuni mijlocii *in antis* sau *j>ro stylos.*
4. Prezenţa la Micia a altarului cu inscripţie şi a templului dedicat lui Iuppiter Hierapolitanus poate fi considerată normală, ţinînd seama îndeosebi de componenţa trupelor garnizoanei permanente de la Micia. în afara altor divinităţi siriene: Iuppiter Dolichenus, Iuppiter Heliopolitanus, Iuppiter Turmasgades, Sol Invictus, de la Micia provine şi unul din puţinele altare cu inscripţie pentru Dea Syria, zeiţa paredră a lui Hadad de la Hierapolis.
Prezenţa unor sirieni din Hierapolis este atestată atît în Dacia cît şi în alte provincii romane dunărene [u].

[7] Art. *Syria,* în *Roscher's Lexihon,* IV, col. 1638,-zeul este înfăţişat cu *calathos* şi sceptru, uneori între două animale. Legenda monedei: 0EOY CYPIAC **IEPOn OAITON.**

[8] M. Rostovtzeff, AJA, 37, I, 1933, p. 60; idem, *Città carovanicre,* Bari, 1934, p. 112, pi. XXI/2.

[9] *Ibidem,* p. 160, pi. *XXX/2.*

[10] V. von Graeve, J OAI, 87, 1972, 332, fig. 17.

[11] J. Dobias, *op. cit.,* p. 19. Amintim inscripţia CIL, III, 11076 şi pentru scrierea localităţii de origine a zeului: *D(is) M(anibus)/Aelius Domitius vet(eranus)/leg (ionis) II Adi(utricis) domo ErapuHjcives Survs vivos sibi/fecit.*

într-o inscripţie tibiscensă [12], alături de numele orientale *Aninas, Gaddes* apare şi cel al *Marciei Erapoles,* cognomenul indicînd desigur localitatea de origine a celei care a pus monumentul. Atribuirea inscripţiei zeului sirian din Hierapolis şi nu de la Heliopolis [13] ni se pare certă. De asemenea şi faptul că supremaţia în localitatea ciliciană omonimă este deţinută de o zeiţă [u] credem că exclude o origine microasiatică a divinităţii menţionate. Dacă dedicaţiile către Hadad sînt cunoscute atît la Hierapolis [16] cît şi în afara Siriei, epigrafa miciensă rămîne în continuare unica atestare a sincretizării lui Hadad din Hierapolis cu luppiter.

[12] CIL, III, 8000. Se poate constata şi de această dată grafia *Erapoles* pentru Hierapolis.

[13] în afara căderii lui *H* sînt inscripţii la care numele localităţii e scris cu *AE.* Fr. Wagner, „Bericht der RGK", 1956- 1957, p. 233, n. 69: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Aeljiopolijtano [T] FI. Cast[us]j[m(i)l(es)] leg (ionis) XIII G (eminae)* .

[14] A. Dupont-Sommer şiLouis Robert, *La dSesse de Hierapolis Castabala* (Cilicie), Paris, 1964, passim. Deosebit de instructive sînt şi însemnările lui Louis Robert asupra semnificaţiei numelui localităţii, 'Iepa II6Xl<;.

[15] II. Seyrig, „Syria", XX, 1939, p. 193, inscripţia în greceşte *x&* A8<X/T(J> datată în 545 era seleucidă, adică 233—234 e.n.; M. Avi-Yonah, IEJ, 9, 1, 1959, pp. l- 12.

TURMASGADES

1. Răspîndirea: A. Altare şi reprezentări cu inscripţii «(1, Micia;
2. Romula); B. Reprezentări anepigrafe (Romula, Micia?).

II. Consideraţii asupra zeului, originii şi profesiei dedicanţilor.
Concluzii.

I. Originea şi atributele lui Turmasgades, o divinitate siriană mai puţin răspîndită, pentru cunoaşterea căreia nu dispunem de informaţii literare antice, au fost stabilite pe măsura descoperirii inscripţiilor şi reprezentărilor sculpturale ce-i aparţin şi mai ales a clasificării lor corecte.
In această încercare de reconstituire a caracteristicilor zeului sirian contribuţia textelor şi imaginilor, epigrafelor şi monumentelor descoperite în Dacia a fost deosebită. Lipsa de analogii pentru sculptura cu inscripţie descoperită la Romula îl determina pe Gr. G. Tocilescu, în ultimele decenii ale secolului trecut, să considere că Turmasgades ar putea fi o divinitate autohtonă dacică al cărei cult s-a perpetuat în epoca romană *h* Pînă la publicarea cercetărilor din Dolichenum-ul de la Dura Europos, în Dacia erau 4 din cele *6* monumente epigrafice şi sculpturale ale zeului Turmasgades cunoscute în întreg Imperiul. în afară de J. Keune[2] şi F. Heichelheim [3], autorii unor succinte prezentări a zeului în enciclopediile privind antichitatea, la cunoaşterea lui

352.

[1] Gr. G. Tocilescu, *Dacia înainte de romani,* Bucureşti, 1880, pp. 351—

[2] J. Keune, în *Roscher's Lexikon,* V, col. 1289—1291.

[3] F. Heichelheim, în RE, VII a, 2, col. 1392- 1393.

Turmasgades şi-au adus contribuţii D. Tudor[4] şi recent J. F. Gilliam [5].

A. 1. Prima din cele două inscripţii atribuite zeului sirian, găsite la Micia, are ca dedicant pe Aurelius Dionisius, personaj care era *curator,* titulatură care putea indica faptul că deţinătorul ei făcea parte din cadrele armatei sau că avea o slujbă prin care desfăşura o activitate de cult. Grupul de litere *G. T. MAZ ...* din r. 1 al inscripţiei este completat în *Corpus* conform lecturii lui Th. Mommsen: *G(enio) T (urmae)Maz ...* [6]. încercînd să aducă precizări în direcţia aceleiaşi descifrări şi luînd în consideraţie prezenţa maurilor la Micia, J. Jung presupunea că *Maz* ar putea fi o abreviere pentru *Mazicum* [7]. Existenţa în diferite centre militare din Imperiu a unui număr de inscripţii care încep cu *Genio lurmae* arată că ipoteza nu era lipsită de oarecare fundamentare [8]. Lectura s-a perpetuat încă mulţi ani dacă ţinem seama că în 1927 L. W. Jones mai propune citirea *tunis* în loc de *turmae,* cuvînt pe care-l consideră preferabil, fiind, după opinia sa, mai apropiat de funcţia de *curator* [9]. Admiterea lecturii *G (enio) T(ur) Maz (gadae)* este oarecum sprijinită şi de modul curios de abreviere şi despărţire în restul inscripţiei: Aure pentru Aurelius şi D/ionisiu/s.

în cazul primei inscripţii confuzia putea fi alimentată de abrevierile neîntîlnite în alte epigrafe. Trebuie remarcat însă că ezitările continuă şi la publicarea celei de-a doua inscripţii rniciense cu menţiunea completă a lui Turmasgades identificat cu Iuppiter. Pentru R. Munsterberg şi J. Oehler, dedicaţia cohortei a Ii-a a commagenilor aflaţi sub comanda lui M. Arruntius Agrippinus ar fi o închinare lui *I(ovi) tur(mae) Mazgadi* [10] (PI. IV/5). în observaţia privitoare la originea numelui Mazgadus cei doi autori emit prima ipoteză

[4] D. Tudor, „Dacia", IX-X (194l-l944), p. 412 si urm.; idem- „Dacia", XI-XII (1945-l947), p. 271,

[5] J.F. Gilliam, în *Ades du IXe Congres International d'j&htdes sur Ies frontihres romaines,* Bucureşti, 1974, p. 309 şi urm.

[6] CIL, III, 1338.

[7] J. Jung, *Fasten,* p. 96.

[8] A. von Domaszewski, *Die Religion,* p. 107.

[9] L. W. Jones, *The cults,* p. 255.

[10] R. Munsterberg şi J. Oehler, JOAI, V, 1902, Bblt., col. 124.

despre zona de provenienţă a zeului [11]. Se ajunge la lectura corectă a celor două inscripţii cunoscută şi răspîndită mai ales prin culegerea de inscripţii a lui H. Dessau[12]. Consideraţiile finale privitoare la epigrafele de la Micia se răsfrîng şi asupra reprezentării cu inscripţie de la Romula.

2. Publicarea amplă, acum trei decenii, a descoperirii de la Romula a readus zeul sirian în atenţia cercetătorilor[13]. Prezentările anterioare, din cel de-al optulea deceniu al secolului trecut, aveau în vedere îndeosebi inscripţia. Relieful cu inscripţie de la Romula, deşi fragmentar, este unul din cele mai frumoase şi interesante vestigii ale cultelor siriene în Dacia. De pe o bază paralelipipedică (29x17x14,5 cm) se ridică un grup sculptural, reprezentînd un vultur cu aripile desfăşurate care stă pe un animal, foarte probabil un cerb. Din monument lipseşte capul vulturului şi o parte din aripi. Penele aripilor sînt bine reliefate prin incizii verticale adînci. Penajul pe corpul vulturului are forma unor solzi, aspect cunoscut la sculpturile orientale de-a lungul a trei milenii[14]. S-a remarcat că forma recurbată a capetelor superioare ale aripei va fi regăsită în schemele medievale a reprezentării acestei păsări atît de frecvent întîlnită apoi în heraldică [15]. Animalul pe care stă vulturul are botul întredeschis, limba atîrnînd, picioarele întinse într-un ultim efort de a fugi. Este imaginea unei victime. Simbolistica scenei şi direcţia de interpretare sînt sugerate şi' de dimensiunea vulturului în raport cu cerbul.

Inscripţia de pe bază, clară, bine conservată, arată că relieful a fost închinat lui Turmasgades de către Max(imus) Maximinus şi Iulianus Maximinus (PI. II.I/5).

B. Tot de la Romula provine o sculptură care, deşi se află într-o stare de conservare precară, permite totuşi stabilirea certă a similitudinii cu relieful cu inscripţia dedicată lui

[11] *Ibidem.*

[12] ILS, 4074 a si 9273 inscripţiile miciense şi 4074 cea de la Romula.

[13] D. Tudor, „Dacia", IX-X, p. 271.

[14] G. Contenau, *Manuel d'archeologie orientale,* I, 1927, p. 200, fig. 121; *ibidem,* II, 1931, p. 593.

[15] G. Bordenache, *Sculture grecke e romane,* I, Bucureşti, 1969, pp. 79, 157.

Turmasgades. Ultima descoperire romulensă reprezintă jumătatea inferioară a unui relief cu imaginea zeului sirian [1(i].
Descoperirea recentă de la Micia: un grup sculptural fragmentar, reprezentmd un vultur pe care se încolăceşte un şarpe, deşi de factură siriană, considerăm că nu se încadrează în imagistica turmasgadiană care înfăţişează vulturul pe un quadruped [17]. în reprezentările zeului, vulturul, iniţial simbol al unui zeu al înălţimilor devenit apoi zeu al cerului, este considerat şi simbol iovian odată cu identificarea lui Turmasgades cu luppitcr.
II. în cele trei inscripţii către Turmasgades, dedicanţii cunoscuţi sînt: Aurelius Dionisius din *cohors II Commagenorum,* avînd *praefeclus* pe M. Arruntius Agrippinus şi Maximus Maximinus împreună cu lulianus Maximinus. Aurelius Dionisius poate fi numele unui greco-oricntal din secolul al IlI-lea. Nu dispunem de ştiri referitoare la funcţiile deţinute de M. Arruntius Agrippinus după comanda cohortei miciense. între cei care au acelaşi *praenomen* şi *nomen geniile,* de menţionat M. Arruntius Frugi, originar din Iconium, fost tribun al legiunii a XIII-a Gemina la jumătatea secolului al II-lea [18]. în alte provincii din Imperiu sînt cunoscute personaje M. Arruntius în perioade anterioare sau ulterioare existenţei provinciei dunărene. Maximus Maximinus şi lulianus Maximinus au nume de rezonanţă romană dar lipsa celor *tria nomina* indică situaţia de peregrini a dedicanţilor altarului romulens. în sprijinul unei posibile obîrşii orientale a celor doi Maximini poate fi invocată adoptarea frecventă a lui Maximus în antroponimia orientalilor: Maximus Gora, Maximus Barscmia din grupul acelor *sacerdoles* de la Ulpia Traiana ca şi porecla Maximus a lui Audeo [19] din aceeaşi localitate.
Descoperirile dedicaţiilor către Turmasgades la Micia şi Romula au fost puse pe seama prezenţei în aceste localităţi a unităţilor: *cohors II Commagenorum* şi respectiv *numerus Surorum sagittariorum.*

[16] D. Tudor, „Dacia", XI-XII, p. 271; G. Bordenache, *op. cit.,* p. 80, nr. 158.
[17] C. C Petolescu, StCl, 17, 1977, pp.. 157- 158; *infra,* p. 167.
[18] H. G. Pflaum, *Les carritlres procuratoriennes equestres sous le Haut-Empire r&main,* I, Paris, 1960, p. 373, nr. 157.
[19] CIL, III, 1471.

în provinciile romane europene, Turmasgades mai este atestat prin alte două inscripţii descoperite la Trier[20] şi Roma [21], ultima avînd menţionat numele întreg al divinităţii. Descoperirea în *dolichenum-vl* de la Dura Europos a lui Turmasgades împreună cu alţi zei, precum şi consemnarea epigrafică alături de *Mithras,* au fost considerate preţioase indicii pentru stabilirea unei posibile origini commageniene a zeului[22]. în sprijinul acestei ipoteze poate fi invocat şi faptul că între dedicanţii siguri sau ipotetici figurează *cohors II Flavia Commagenorum* şi *leg. IV Flavia firma,* legiune care a staţionat vreme îndelungată la Samosata, principalul oraş din Commagene.

*

Numele zeului Turmasgades a fost tradus prin „muntele sanctuarului"[23] în diferite variante cu sens apropiat. într-un studiu recent [M] pe care noi îl cunoaştem doar printr-un rezumat, *Mazgadâ* (MSGI)') este tradus de asemenea prin „lieu d'adoration", subliniindu-se frecvenţa zeului „altar" în aria semitică, iar Mazgadâ fiind identificat cu Zeus Turmasgada [2B].

în inscripţiile latine descoperite pînă în prezent putem remarca următoarele: numele zeului apare ca o transcriere a dativului grecesc *Turmasgade* la Trier, dativul latin *Turmasgadi* la Micia şi păstrează forma arameeană *Turmasgada* la Romula.

în loc de concluzii: a) Originea siriană a lui Turmasgades este confirmată de numele zeului, de reprezentări şi în parte prin numele şi obîrşia dedicanţilor; b) în lipsa ştirilor literare, interpretarea reprezentărilor rămîne ipotetică; c) Dedicaţiile care-i aparţin în Dacia trebuie corelate prezenţei elementelor militare siriene la Micia şi Romula; d) Inscripţiile şi reprezentările turmasgadiene din Dacia datează de la sfîrşitul secolului al II-lea si prima jumătate a secolului al III-lea.

20 CIL, XIII, 3645.
21 CIL, VI, 3095 a.
22 J. F. Gilliam, *op. cit.,* p. 311.
23 *Ibidem,* p. 310, n. 10.
24 J.T. Milik, „Biblica", 48, 1967, pp. 577-580.
25 J. Teixidor, „Syria", XLVI, 1969, p. 331.

IUPPITER BALMARCODES

1. Balmarcodes; 2. Inscripţia. de la Potaissa

1. Balmarcodes este numele unui zeu de origine feniciană cunoscut doar prin inscripţii din epoca romană *K* Dacă am considera că atributul principal al divinităţii este inclus în numele pe care-l poartă, adică în semnificaţiile cuvîntului *MRKD,* rezultă că Balmarcodes este „Baal al dansului", posibil cel care prezida dansurile sau dansa el însuşi. Numele său astfel explicat, diferit de cel al majorităţii baalimilor sirieni, acela de Baal al unui oraş [2], a rămas în continuare în circulaţie [3], cu toate că în descrierea ritualului mai multor zei sirieni sînt consemnate şi procesiuni însoţite de dansuri cultuale.

Balmarcodes a fost identificat cu *Iuppiter* aşa cum arată majoritatea inscripţiilor latine cunoscute în Siria sau în diverse provincii romane europene[4]. Ca şi alte divinităţi siriene, Balmarcodes avea o zeitate paredră al cărei nume este cunoscut numai în *interpretatio romana* ca *luno regina* sau *luno filia lovis* [5]. Cu tot numărul relativ însemnat al inscripţiilor care-i sînt dedicate, a faptului că un templu al

[1] Steuding, *Balmarcodes,* în *Roscher's Lexikon,* I, col. 749; F. Cumont, *Balmarcodes* (BaA,napK68r|5, BcApapwbO), în RE, II —4, col. 2834—2835; E. de Ruggiero, *Balmarcodes Iuppiter,* în Diz. ep., I, p. 963.

[2] Lagrange, *Studes,* p. 84.

[3] N-am reuşit să cunoaştem opinia lui J. T. Milik la care face aluzie J. Teixidor în „Syria", XLVI, 3-4, 1969, p. 325, nr. 37.

[4] CIL, III, 155, 159, 6677, 6678, 12098.

[5] CIL, III, 159.

lui Balmarcodes aflat la Deir el-Oala lîngă Beirut a fost bine cercetat, atributele zeului sînt mai puţin cunoscute.
2. Dedicaţia care i se atribuie în Dacia este incizată pe o bază de marnă gălbuie a unei statui de mici dimensiuni. Din inscripţia de pe baza găsită la Potaissa s-au păstrat doar fragmente din partea dreaptă: [7. *O. M.] Bal(marcodi) et Iuno[nij... Ianua]rius vet. leg. ... j.....P* [(i].
Abrevierea *BAL* pentru Balmarcodes atunci cînd urmează *Iuno* poate fi considerată sigură. Zeul sirian este cunoscut în unele inscripţii doar prin litera iniţială [7] dar şi cu numele întreg, atît în inscripţii latine cît şi greceşti[s]. Dedicantul, veteranul Ianuarius (?), fusese foarte probabil militar în legiuirea a V-a Maccdonica, carc-şi avea garnizoana la Potaissa. Originea etnică şi poziţia socială a dedicanţilor către Balmarcodes sînt aşadar diferite °.
Inscripţia fragmentară de la Potaissa, singura atestare în Dacia a cultului lui Balmarcodes sincretizat cu Iuppiter, este interesantă îndeosebi ca mărturie a varietăţii credinţelor siriene din Dacia.

[6] G. Teglâs, AEM, IX, 1885, p. 242, nr. 33; idem, ErdMtiz, NS, V, 1888, p. 64; CIL, III, 7680; 1.1. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 181.
[7] KA, VII, 1906, nr. I. O.M.ET/IVNONI SAL/VIVS IVLIVS etc.
[8] *Ibidem,* nr. 189 SACRVM DEI/BALMARCODIS etc; D. Sohlumberger, *La Palmyrene du Nord-Ouest,* Paris, 1951, p. 136 aminteşte dedicaţia [KJuptfi) Tewaicp BaXpapKcoSi.
[0] Un alt militar este *P, Verginius Basus centurio legionis IUI Scythicae* •dintr-o dedicaţie de la Roma, CIL, VI, 403.

DEA SYRIA

I. Originea şi răspîndirea în Imperiu. Atributele zeiţei în secolele II —III e.n.
II. Propagarea în Dacia. A. Altare, lespezi votive şi alte obiecte cu inscripţii: 1. Micia; 2. Porolissum; 3. Napoca; -4. Apulum; 5. Romula. B. Reprezentări.
III. Concluzii.

I. Numele sub care s-a răspîndit în Imperiul roman.
Atargatis, zeiţa paredră a lui *Hadad* din Hierapolis, era designat la fel ca în cazul altor divinităţi semite printr-un apelativ, intenţionat vag, *Syria dea* pentru a nu divulga adevăratul nume [1].

Apelativul devenit însăşi numele zeiţei cunoaşte în inscripţii ca şi în literatura epocii numeroase variante: *Dea Syria, Suria dea, Dasuria, lasura* ctc. [2]. Datorită surselor literare destul de bogate [3] în rîndul cărora scrierea lui Lucian, *De-dea Syria* ocupă un loc deosebit, cunoaştem aspectul sanctuarului din Hierapolis în descrierea unui vizitator şi martor la procesiunile desfăşurate. Lucian din Samosata a fost după aprecierea lui F. Cumont „observator superficial şi ironic"[4]. Fr. Engels are însă cuvinte de laudă faţă de Lucian, numindu-l „Voltaire-ul antichităţii clasice, care avea o atitu-

[1] P. Perdrizet, în *Melange Franz Cumont,* II, Bruxelles, 1936, p. 885 (= Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientale et Slave,. IV, 1936).

[2] F. Cumont, DA, IV_2, p. 1590; idem, RE, IV_8, col. 2236-2243; H. Osteni, *Roscher's Lexikon,* I_z, col. 1630; E. Honigmann, RE, IV A-2,, col. 1578; P. Perdrizet, „Syria", XII, 1931, p. 267. LucrareaIuiH. A. Strong şi J. Garstang, *The Syrian Goddes,* Londra, 19 13, nu ne-a fost accesibilă..

[3] în colecţia EPRO, t. XXVIII, a apărut deja primul din volumele unui proiectat *Corpus Cultus Deae Syriae,* lucrarea lui Paul-Louis van Berg, *iZtuăe critique des sources mythographiques grecques et latines,* Leiden,, 1972.

[4] F. Cumont, DA, IV-2, p. 1591.

dine la fel de sceptică faţă de toate superstiţiile religioase..."[5]. Ironia amintită de Cumont s-ar explica din textul lui Fr. Engels prin aceea că „din punctul său de vedere plat-raţionalist, toate felurile de superstiţii sînt la fel de neghioabe"[6]. Lucian ne-a lăsat aşadar însemnate pagini utile reconstituirii teologici şi cultului zeiţei din Hierapolis.

în limba arameană Dea Syria se numea TRTH, „A(t)ar .soţia zeului Ate", de unde numele *Atargatis,* avînd şi acesta diferite variante atît în inscripţiile în scriere semitică cît şi în cele greceşti. Nu cunoaştem inscripţii latine în care zeiţa să fie numită Atargatis. După cercetarea componentei numelui şi a unor aspecte de cult pot fi remarcate influenţe ale celor mai însemnate culte microasiatice.

Au existat desigur echivalări şi identificări ale zeiţei siriene în cadrul panteonului sirian în primul rînd cu *Aslarte,* apoi în cadrul panteonului grec şi roman: *Triera, Demeter, Rhea, Ajrodita-V enus* sau cu alte divinităţi orientale cum ar fi *Cybele* şi *Dea Caeleslis.*

Raportul cu apa şi cu peştii atît de clar descris de Lucian [7] a fost interpretat în sensul că zeiţa ar întruchipa principiul umidităţii — care produce viaţa în univers. Alteori ea era adorată ca o Diană siriană.

Imaginile zeiţei sînt de o mare diversitate, încercînd să-i ilustreze multiplele atribute, oglindind şi influenţa divinităţilor cu care s-a identificat. Sînt cunoscute reprezentări total grecizate, altele identice cu ale Cybelei, adică pe tron *inter leones* sau cu diferite simboluri între care mai frecvente porumbelul şi oul.

Templul de la Hierapolis era loc de pelerinaj nu numai pentru sirieni, ci şi pentru capadocieni, arabi şi babilonieni. Reamintim acest fapt pentru că dintre aceşti pelerini se vor recruta probabil şi cei care vor propaga cultul zeiţei în mediu roman. Zeiţa este atestată epigrafic în mai multe oraşe ale Siriei, în Egipt şi Liban iar la Palmira este inclusă între „zeii strămoşeşti". Răspîndirea cu totul deosebită pe care-o cunoaşte cultul zeiţei se datoreşte şi preoţilor itineranţi. Atar-

[5] Fr. Engels, în Marx-Engels-Des^re *religie,* ed.3, Bucureşti, 1963, pp. 270-275.

[6] *Ibidem.*

[7] Lucian, *De dea Syria, 44,* 47 — 48.

gatis a cunoscut o prezenţă timpurie — secolul II î.e.n. — în mediul sclavilor[8], treptat ajungînd în cele mai înalte cercuri ale societăţii romane. în timpul lui Nero, deşi favorizată,, templul ei nu este încă în *pomoerium.* Cercetările arheologice de la Roma au relevat bogăţia templului zeiţei în vremea. lui Commodus [9]. în sfîrşit, Dea Syria este atestată şi către sfîrşitul secolului al IV-lea sub Iulian. Dar nu numai Roma sau Italia reprezintă zonele de răspîndire ale zeiţei. *Dea-Syria* a avut la Delos unul din importantele centre de cult. în inscripţiile descoperite la Delos scrise în greceşte *Hadad*[l] şi *Atargaliş* sînt veneraţi ca uarpcboic, OEOIC; ai dcdicanţilor. Zeiţa este cunoscută şi în Dalmaţia, Thracia, Moesia inferioară [10], Pannonia, Britannia şi Dacia, prin epigrafe care-i aparţin în exclusivitate sau alături de alţi zei. Această, răspîndire puţin obişnuită poate fi pusă pe seama sirienilor ajunşi în numeroase provincii ale Imperiului principalii propagatori ai divinităţii, dar mai ales a atributelor cumulate în secolele II—III e.n. cînd Atargatis nu mai era doar o protectoare a unor triburi, ci o zeiţă care devenise patroana oraşelor (noA,ioO%o5)[u]. Dea Syria era considerată divinitatea binefăcătoare căreia i se datorau toate invenţiile utile,, succesul bunei organizări a vieţii oraşului, a justiţiei şi cultului, iar ca soţie a lui Hadad era zeiţa generării şi fecundităţii. Sînt doar o parte din calităţile zeiţei devenită, după, expresia lui Apuleius, *„omnipolens et omniparens dea Syria"*[12], aşa cum rezultă şi din cîteva inscripţii şi texte literare [13].,

II. A. 1.Pe primul din cele două altare cu inscripţie descoperite la Micia care se consideră că-i aparţin (PI. III/4),,

[8] Se cunoaşte că sirianul Eunous, conducătorul răscoalei sclavilor din Sicilia din 137 î.e.n., se dădea drept profet al zeiţei. Diodor, XXXIV, 2, 7; Florus, II, 7, 4; J. Vogt, *Die Struktur der antiken Shlavenhriege,* Mainz, 1957.

[9] V. von Gz-aeve, JDAI, 87, 1972, p. 314, n. 1, este citată întreaga bibliografie referitoare la descoperirile templelor zeilor sirieni la Janiculum. Asupra cronologiei, p. 316 şi -urni.

[10] Descoperirile din provinciile amintite sînt menţionate în lucrările citate la n.l. în ceea ce priveşte descoperirea din Moesia inferior • am fost informaţi de dr. A. Rădulescu.

[11] F. Cumont, DA; IV-2, p. 1593.

[12] Apuleius, *Metamorphose,* VIII, 25.

[13] M. Avi-Yonah, IEJ, 9, 1, 1959, p. 1 şi urm.

numele zeiţei este scris *Dea Syria* [u]. Dedicantul M. Ulpius Phoebus are un nume greco-oriental frecvent în secolul al II-lea e.n. M. Ulpius Phoebus mai este cunoscut şi prin altă inscripţie miciensâ înălţată lui Iuppiter Optimus Maximus *[IS]*, dar şi pe ultima epigrafă numele său nu este însoţit de alte indicaţii privind originea şi profesiunea sa.

Un alt altar cu inscripţie de la Micia, din care s-a păstrat doar jumătatea stingă, rămîne în continuare sub semnul incertitudinii în ceea ce priveşte atribuirea [16]. Descoperitorii inscripţiei şi apoi editorii Cof/>ws-ului au completat în primele două rînduri ale inscripţiei *Deae [I]s[idi] reg(inae).* Relativ recent 1.1. Russu a revenit asupra acestei lecturi, propu-nînd *Deae S[yriae] reg(inae)* [17]. Lectura *Deae [I]s[idi]* era într-adevăr incertă şi încă acum şase decenii O. Seeck adăuga ca o altă probabilitate şi citirea *Deae s(anctae) reg(inae)*[18]. Epitetul *regina* îi este alăturat Isidci pe 28 inscripţii, fiind atestate şi epigrafe în care este numită *dea regina* [19] sau *sancta regina* [20]. Isis este cunoscută şi în texte literare ca *Dea regina,* numele zeiţei fiind uneori substituit prin acest apelativ [21]. Pentru oricare din aceste divinităţi, atestate pe unele epi-grafe împreună[22], altarul cu inscripţie ridicat de *ala I Hispa-norum Compagonum,* aflată pe atunci sub comanda lui M. Plautius Rufius, ar reprezenta singura dedicaţie. înscrierea altarului cu inscripţie între monumentele închinate zeiţei siriene rămîne doar ca o posibilitate, în sprijinul acestei atribuiri pledînd mai ales, dar nu hotărîtor, prezenţa impor-tantă a elementelor siriene la Micia.

[14] CIL, III, 7864.
[15] CIL, III, 7851 (=1348).
[16] CIL III 1342.
V I. I.' Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 183.
[18] O. Seeck, RE, *I_A*, col. 472.
[19] SIRIS, Indice, p. 344.
[20] *Ibidem,* nr. 536.
[21] Apuleius, *Metamorphose,* XI, 5.
[22] CIL, IX, 6099 de la Brundisium, unde L(ucius) Pacilius este *sacerdos Matris Magnae et Suriae deae et Sacronim Isidis*- Articolul lui R. Turcan, *Cybele et la Deesse Syrienne,* REA, 63, 1961, p. 45 nu ne-a fost accesibil.

2. Altarul cu inscripţie descoperit la Porolissum [23] a fost închinat zeiţei siriene de către Aurelius Gaianus [24]. Personajul, cu nume frecvent atestat printre sirieni[25], era *decurio municipii Porolissensis* şi *sacerdos* al zeiţei siriene. Epoca lui Septimius Severus, cînd Porolissum-ul a fost ridicat la rangul de *municipium* [28], poate fi data *post quem* pentru datarea inscripţiei. Altarul ar putea aparţine evcntualprimelor decenii ale secolului al III-lea, perioadă în care se remarcă o creştere însemnată a frecvenţei *Aureliilor.* Menţionarea unui *sacerdos Deae Suriae* este unică în Dacia, iar inscripţiile latine cu nume de preoţi ai zeilor sînt în general rare. în provinciile apropiate ar fi de amintit inscripţia greacă cu un {epeoc, Supta? Oeâq la Philippopolis în Thracia [27]. Ca şi alţi preoţi ai unor divinităţi orientale Aurelius Gaianus este şi decurion, funcţiile acestea nefiind incompatibile. Dealtfel aceste activităţi în administraţie şi cult foarte probabil că erau asociate cu cele comerciale sau în cadrul unor *collcgia.*

3. Tot din Dacia Porolissensis, de astă dată din capitala ei, provine o inscripţie fragmentară, deosebit de interesantă prin textul existent şi pentru completările posibile[28]. Din epigrafa napocensă aflăm că dedicaţia către Dea Syria a fost făcuta:*pro salute... Imperaloris Caesaris Mărci Aurelii Antonim ... et luliae Domnae matri domini noştri et castrorum senatusque.* Inscripţia conţine de asemenea menţionarea legatului celor trei Dacii, Lucius Marius Perpetuus [29] dar starea altarului şi stadiul actual al descifrării textului nu permit încă precizarea dacă importantul personaj urmează a fi alăturat familiei imperiale, puţin probabil sau dedicantului, al cărui nume incomplet, Aur(elius) Claudius Nepoftianus ?)], îl aflăm din textul păstrat în r. 6 al inscripţiei. Alături de celelalte elemente utile stabilirii datei la care a fost pusă

[23] C. Daicoviciu, „Dacia", VII-VIII (1937-l940), 1941, p. 325 (AnnEp, 194, m\ 50).
[21] în loc de *Aur(elius) [Sie ?}fanus* ca în inscripţia greacă CIL, III, 7782. Emendarea aparţine lui I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 183.
[25] *IGL Syrie,* II, p. 280, nr. 505; H. Seyrig, „Syria", XIV, 1933, p. 162.
[26] C. Daicoviciu, RE, XXII, col. 268; D. Tudor, *Oraşe,* p. 247.
[27] H. Osteni, *op. cit.,* col. 1633.
[28] A. Buday, Dolg., IV, 1913, p. 255; LI. Russu, „Materiale", VI, 1961, p. 876; AnnEp., 1960, nr. 226.
[29] A. Stein, *Die Reichsbeamten,* pp. 67—68.

lespedea votivă: titlurile pe care le are Caracalla şi anii în care a ocupat funcţia de guvernator al celor trei Dacii Lucius Marius Perpetuus, inscripţia se încheie cu menţionarea celor doi consuli din anul 214, Messala şi Sabinus. Această lespede votivă napocensă poate fi considerată şi un indiciu al sprijinului acordat propagării cultului zeiţei în anii cînd Caracalla a vizitat zona nord-vestică a Daciei[30].

4. în sfîrşit, ultima dintre epigrafele latine dedicate divinităţii siriene provine de la Apulum, o inscripţie în care Dea Suria apare împreună cu luppiter Dolichenus pe altarul înălţat de Flavius Barhadadi (filius), preot al zeului din Doliche [31]. Numelui *Dea Suria* îi este alăturat *Magna Caelestis,* zeiţa siriană fiind identificată cu zeiţa cartagineză. Epitetul *Magna* însoţeşte obişnuit numele *Cybelei — Magna Mater,* aşa că nu poate fi total exclusă alăturarea celor trei divinităţi: *Dea Suria, Magna Mater* şi *Caelestis.* Amintim totuşi că *Caelestis* are între numeroasele epitete şi pe cel de *Magna*[32]. La Apulum, Dea Suria apare pentru prima dată alături de luppiter Dolichenus dar zeiţa siriană este atestată pe o epigrafă alături de *luppiter*[33]. Există de asemenea inscripţii unde-i atestată alături de *Cybele* [34] şi vestita inscripţie din Britannia unde apare împreună cu *Caelestis* [3S]. Identificarea cu Caelestis nu pare surprinzătoare şi pentru că inscripţia datează dintr-o perioadă în care unirea panteonului sirian cu cel african era cu totul normală. Această asociere este sprijinită de faptul că în marea diversitate a atributelor ce le avea Atargatis-Dea Syria au rămas constante echivalarea cu Venus şi titlul de *regina.* S-ar mai putea adăuga că apropierea între cele două divinităţi a putut avea loc la Palmira. în panteonul Palmirei, Atargatis a jucat un rol deosebit [36], iar Caelestis este de asemenea bine atestată.

[30] Problemele referitoare la prezenţa lui Caracalla în Dacia, mai recent A. Bodor, în *In memoriam Constantini Daicoviciu,* p. 39 şi urm.

[31] I. Berciu şi Al. Popa, „Apulum", V, 1964, pp. 172-179 (= „Latomus", XXIII, 3, 1964, pp. 473-482); *supra,* p. 43.

[32] F. Cumont, RE, III-5, col. 1247; St. Gsell, *Histoire ancienne,* IV, p. 261; U. Antonielli, „Notiziario archeologico", III, 1922, pp. 41-58.

[33] CIL, VI, 399.

[34] CIL, VI, 30970.

[35] CIL, VII, 759 (= Domaszewski, *Abhandlungen,* p. 148).

J. G. Fevrier, *La religion,* p. 135 si urm.; M. du Buisson, *Les tesseres,* p. 367.

5. Ultima dedicaţie către vestita zeiţă de la Hierapolis apare pe un suport de statuetă de argilă descoperit la Romula, pe care sînt incizate două rînduri cu scriere cursivă siriacă [37]. în textul sirian numele zeiţei este TRTH [3S] la fel ca pe cunoscuta monedă emisă la Hierapolis în vremea dinastului Abdhadad[39]. Numele dedicantului Ragysbel este cunoscut în antroponimia siriană. Prezenţa modestei statuete la Romula se datoreşte în primul rînd militarilor din *numerus Surorum sagittariorum* [i0].

B. Nu dispunem de nici o reprezentare care să aparţină fără dubiu zeiţei siriene. Posibil ca unele monumente atribuite Cybelei să fi fost ale lui Atargatis. De asemenea pentru unele protome de divinităţi feminine încununate cu coroana crenelată există şi probabilitatea de a fi aparţinut unor statui ale zeiţei siriene. Pe un perete de aediculă funerară de la Optatiana apare figura unei femei ţinînd în mîna dreaptă un măr şi în stînga un porumbel. Imaginea a fost interpretată ca reprezentînd-o pe Dea Syria [41] asimilată cu Venus ca divinitate psychopompă. Ipoteza nu s-a bucurat de o acceptare unanimă. Astfel, s-a presupus că personajul feminin amintit este de fapt soţia defunctului, reprezentat şi el în registrul superior [i2]. Cu toată rezerva ce se impune în analiza acestei reprezentări anepigrafe şi cu certă destinaţie funerară, nu trebuie exclusă ipoteza că imaginea ilustrată a putut fi inspirată de cultul lui Atargatis. „Mărul" din mîna dreaptă poate fi de fapt un ou, simbol al naşterii lui Atargatis şi al zeilor sirieni în general dar şi cunoscut simbol funerar.

III. Se poate remarca faptul că inscripţiile închinate zeiţei siriene provin din localităţi în care elementele etnice şi cultele orientale sînt bine atestate.

Dintre dedicanţi, *M. Ulpius Phoebus* are nume greco-oriental iar *Aurelius Gaianus, Flavius Barhadades* şi *Ragysbel*

[37] S. Sanie, ArhMold, IV, 1966, p. 355 şi urm.
[38] *Ibidem.*
[30] W. H. Waddington, „Revue Numismatique", NS, VI, 1861, p. 10, pi. II, fig. 1.
, [40] D. Tudor, „Annales archeologiques arabes syriennes", XXI, 1 şi 2, 1971 (IXme Congres International d'archeologie classique, Damasc, 11—20 oct. 1969), pp. 72-73.
[41] Em. Panaitescu,. ACMIT, 1930, pp. 10l-l02.
[42] M. Macrea, *Viata,* pp. 37l-372.

au antroponime siriene. Mai trebuie adăugate teoforicele din Dacia care conţin numele divinităţii Atargatis: *Athenatan*[iZ], „dăruit de zeiţa Athe (= Atargatis)" şi *Gadates* (TaSâQric.)[44]. în legătura cu ultimul nume, de notat că una din variantele semnificaţiei sale e „Athe este Fortuna". Trebuie de asemenea corelate divinităţii siriene şi numele *Barsemia*[4S], *Semia* fiind fiica cuplului divin Hadad şi Atargatis.
Lucius Marius Perpetuus este personajul cel mai important dintre cele întîlnite pe inscripţiile dedicate în Dacia către Dea Suria, dar nu putem preciza dacă guvernatorul celor trei Dacii apare în calitate de dedicant. Se poate presupune cel puţin că răspîndirea cultului zeiţei nu-i era indiferentă şi avea motive să spere că lespedea votivă napocensă era în concordanţă cu politica religioasă a împăratului Caracalla.
Aurelius Claudius Nepo[tianus?] este după nume un neroman a cărui apartenenţă etnică este greu de stabilit. Oricum, trebuie relevat rolul deosebit al sirienilor în propagarea cultului zeiţei siriene în Dacia.

în măsura în care există posibilitatea stabilirii unei cronologii pe baza datelor conţinute de inscripţiile latine şi a formei literelor din inscripţia romulensă se constată că dedicaţiile se grupează în ultimele decenii ale secolului al II-lea şi primele decenii ale secolului al III-lea.
.Prezenţa zeiţei Atargatis — Dea Syria pe inscripţia dolicheniauă apulcnsă dar mai ales identificarea cu Caelestis sînt mărturii ale sincretismului interoriental. Numeroasele atribute pe care le avea Dea Syria, unele comparabile cu ale Isidei, altele cu ale Cybelei sau cu cele ale lui Tanit-Caelestis, au contribuit la propagarea relativ însemnată a zeiţei în Dacia.

43 C. Daicoviciu, L. Groza, ActaMN, II, 1965, pp. 135- 139.

44 D. Tudor, „Annales", p. 73, pi. XII/4.

45 S. Sanie, „Dacia", NS, XIV, p. 236.

BALTIS

1. Inscripţia Bălti Caelest[i] de la Apulum; 2, Baltis; 3. Semnificaţia alăturării divinităţilor siriene şi africane.

1. Pe un bloc de piatră de formă paralelipipedică descoperit la Apulum se află gravată inscripţia *Bolti Caeles^i}*[1]. Judecind după forma şi dimensiunile pietrei, posibil să fi fost încastrată deasupra uşorului sau să, reprezinte o parte din arhitrava templului zeiţei menţionate în inscripţie (PI. VIII/3). în lucrarea lui L. W. Jones asupra cultelor din Dacia, Baltis a fost inclusă între divinităţile celtice [2]. Eroarea a fost corectată de către H. Zeiss [3] care aminteşte cercetătorului american clasificarea şi descrierea sumară a acestei divinităţi *orientale* făcute în urmă cu decenii de F. Cumont [4]. Inscripţia apulensă conţine singura atestare a lui *Baltis* în Dacia şi o identificare cu Caelestis unică în epigrafele latine. Editorii inscripţiei nu au comentat această alăturare *Baltis — dea Caelestis.* într-un scurt text, impus de economia unei lucrări care încerca să cuprindă toate problemele Daciei romane, M. Macrea afirma că Caelestis ar putea fi considerat mai degrabă epitet al zeiţei osliroene, oglindind însă contaminarea cu divinitatea feniciano-africană [5].

2. Pentru aprecierea semnificaţiei epigrafei apulense se impune menţionarea originii şi atributelor lui Baltis, precum

[1] R. Munsterberg, J. Oehler, JOAI, V, 1902, Bblt., p. 113; AniiEp, 1903, nr. 58; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 181.

[2] L. W. Jones, *The Cults,* p. 290.

[3] H. Zeiss, AISC, II (1933-l935) 1936, p. 258.

[4] F. Cumont, RE, II (1896), col. 2842.

[5] M. Macrea, *Viaţa,* p. 372.

şi a unor succinte referiri la Caelestis. La origine *Baalath* însemna „doamna", „stăpîna"-K\)pia, cuvîntul fiind urmat de un determinativ, de obicei un toponim, Ba'alat Gebal> la Byblos sau în alte localităţi[6]. Ca şi Bel-Bol-Bal, Ba'alat a devenit o zeitate de-sine-stătătoare, considerată „mamă a zeilor şi a oamenilor"; avea calitatea de zeiţă celestă, era prin excelenţă „doamna" — înainte de a fi mamă sau „virgina celestă". O doamnă a tribului, a unei grupări sociale mai mari sau a oraşului, căci fiecare oraş îşi avea zeiţa sa. De asemenea fiecare.mare zeu avea paredra sa. *Belus,* primul între divinităţile panteonului palmirian, zeu originar din Babilon, avea ca paredră pe *Belit*[7]. *Belti,* cunoscută din inscripţiile aflate la Palmira, înseamnă „doamna mea" sau „stăpîna mea", cuvinte comparate de F. Cumont cu expresia italiană „Madona"[8]. Belti a fost identificată cu planeta Venus şi are în general atributele lui Atargatis. Trebuie remarcat însă că divinitatea menţionată la Apulum este *Bălti* (B'LTY) şi nu *Belti* (BLTY) ca la Palmira [9]. Forma *Bal* şi nu *Bel* poate constitui mărturia unei origini feniciene a acestei *Ba'alai-Baltis* amintită ca atare şi în texte literare antice[10].

3. în secolele II—III e.n. Baltis apare ca o divinitate propagată în afara Siriei de către oshroeni. în Pannonia, unde alături de alte trupe auxiliare de origine orientală a staţionat şi *numems Oshroenorum*[11], au fost descoperite mai multe inscripţii în care zeiţa Baltis apare singură, împreună cu *dea Syria* la Aquincum sau cu o divinitate locală la Arrabona[12]. Această *Baltis* este cvasiechivalentă prin funcţii cu Dea Syria fără a fi totuşi identică cu aceasta de vreme ce în amintita inscripţie pannonică cele două divinităţi apar împreună dar ca entităţi distincte. Pronunţate asemănări au fost constatate dealtfel şi între *Dea Syria* şi *dea Caelestis,*

6 M. J. Lagrange, *Etudes,* p. 120.

7 J. G. Fevrier, *La religion,* p. 64; R. du Mesnil du Buisson, *Les tesseres,* p. 59.

8 F. Cumont, RE, II, col. 2842.

9 Ultima literă *y* indică adjectivul posesiv persoana I singular.

10 O prezentare a miturilor feniciene, inclusiv a pasajului referitor la *Baltis,* Lagrange, *Etudes,* p. 424: „Sur cela Kronos donne la viile de Byblos ă la deesse Baltis, qui est Dione..."; R. Dussaud, *Les religions,* p. 359; R. du Mesnil du Buisson, *Etudes,* p. 58.

11 W. Wagner, *Die Dislokation,* p. 211.

12 Z. Kâdâr, *KlasyvK,* p. 60 şi 80.

rezultat al sincretismului interoriental[13]. Există inscripţii în care *Atargatis* este numită *domina* [14], după cum sînt epigrafe latine [15] şi mii de inscripţii în punică în care *Tanit-Caelestis* [16] are acest apelativ corespunzător sensului primar al lui *Baalath.*

Puţin probabil ca pe inscripţia apulensă Caelestis să fie doar epitet, după cum n-a fost considerată ca atare pe epigrafele în care apar: *Iuno Caelestis*[1"7], *Diana Caelestis*[18], *Venus Caelestis* [19], *Fortuna Caelestis* [20] sau în inscripţia de la Apulum în care este atestată alături de *dea Syria* [21]. Dacă a fost accentuat caracterul uranic al divinităţii este bine stabilit şi datorită surselor epigrafice că Caelestis a fost una din marile beneficiare ale sincretismului, fiind şi divinitate a războiului, aducătoare de ploaie, protectoare a călătorilor, zeiţa paredră a lui *Satumus* alături de care continuă cuplul Baal Hammon-Tanit, de unde şi acest impresionant număr de inscripţii şi multitudinea identificărilor [22]. Apulum este principalul centru al cultului zeiţei Caelestis în Dacia[23] şi inscripţia *Balti-Caelesti* este o alăturare necunoscută în alte provincii ale Imperiului.

Sincretismul interoriental siriano-african a putut avea loc în vremea lui Septimius Severus şi luliei Domna sau în timpul împăratului Elagabalus cînd răspîndirea cultului zeiţei africane a fost puternic sprijinită [M].

[13] M. Leglay, *Sat. afr.,* p. 218.
[14] AmiEp, 1930, nr. 17.
[15] CIL, VI, 77.
[16] St. Gsell, *tlisioire ancienne,* p. 226; *Baltis* este de asemenea atestată într-o inscripţie semită nord-africană alături de *Adonis:* H. Stocke, „Berytus", III, 1, 1936.
[17] CIL, III, 10407; VIII, 1424.
[18] CIL, VIII, 999; V, 5765; XIV, 3536.
[19] CIL, V, 8137; VI, 780; X, 1596.
[20] CIL, VIII, 6943; **XIII,** 7616.
[21] I. Berciu şi Al. Popa, „Apulum", V, 1964, p. 172 şi urm.
[22] U. Antonielli, „Notiziario archeologico", III, 1922, p. 41 şi urm.; M. Leglay, Soi. a/r., pp. 171, 215 si urm.; A. IUuminati, Atti della Accademia Nazionale dei Lincei (S. VIU), XXVII, 7-l2, 1973, p. 477.
[23] 1.1. Russu, StCl, XII, 1970, pp. 163- 164.
[24] I. Mundle, „Historia", X, 2, 1961, p. 237.

AZIZOS

1. Originea zeului; expresii calificative, apelative, epitete şi semnificaţia lor; 2. Răspîndirea lui Azizos în Dacia (Apulum; Potaissa; Suceagu -jud. Cluj; 3. Calitatea socială şi originea etnică a dedicanţilor; 4. Consideraţii asupra cronologiei. Concluzii.

1. Principala sursă literară antică asupra lui *Azizos* (formă latinizată pentru *'Aziz)* este un text din Iulian[1] care reproduce însemnările lui Iamblichos. Amintitul jjasaj menţionează faptul că locuitorii Edcsei adoră Soarele din timpuri imemoriale şi că-i plasează alături ca „asesori" (jcdpsSpoi) pe *Monimos* şi *Azizos.* Echivalările propuse de Iamblichos: *Monimos*-Hcrmes şi *Azizos-Ares* au fost contestate de F. Cumont [2] care a remarcat că Azizos „cel puternic" este un epitet comun multor zei orientali. Identificarea *Azizos — deus bonus ftuer Phoşphorus* a putut fi susţinută şi pe baza inscripţiei de la Potaissa [3], singura din Dacia pe care apare numele oriental al zeului alături de cel latin. Numele zeului este însoţit uneori de expresii calificative: *ftuer* cu apelative elogioase, epitete: *bonus, conservator, invictus* etc, avînd semnificaţii particulare sau reîntîlnite şi la alte divinităţi siriene.

Azizos designează pe *Lucifer* al romanilor, *Phosphoros* al grecilor, zeul stelei de dimineaţă care precede soarele şi anunţă venirea luminii şi a vieţii[4]. Zeul era reprezentat ca un adolescent *(puer)* purtînd o torţă. Textul lui Iulian îl numeşte pe Azizos ca "HXioo *npo%o\xnsmi* — prevestitorul

[1] Julian, *Oratio,* 4, p. 150, ed. Spanheim (cf. M. J. Lagrange, *£tudes,,* 135, n. 6).

[3] F. Cumont, RA, XI, 1888, p. 97.

[3] CIL, III, 875.

[4] F. Cumont, *loc. cit.*

soarelui[5]. în această situaţie sînt desigur apropieri cu funcţiile dadophorilor mithraici. Pe de altă parte, J. G. Fevrier apreciază că cuplul Azizos-Monimos constituie o dedublare a aceleiaşi divinităţi corespunzătoare planetei Venus, reprezentată uneori ca steaua de dimineaţă alteori ca steaua de seară [6].
Originea arabă a lui Azizos indicată de numele zeului, a populaţiei în mediul căreia au fost descoperite cele mai vechi inscripţii, de teoforicele arabe cu Azizos, este cvasiunanim acceptată[7]. în epigrafele semitice pot fi regăsite doar unele apelative şi epitete cunoscute şi în inscripţiile latine ale Daciei, cum ar fi de exemplu *bonus.* într-o inscripţie de la Palmira este numit *„'ZYZW* *LH TB WRHMN", adică: „zeului Azizos bun şi milos"[8]. Alături de *Arsu, Geneas, Ma ' anu* şi *Manafos* formează un grup de zei cavaleri arabi bine cunoscut în inscripţiile şi reprezentările din Palmira între zeii specifici mediului caravanelor, crescătorilor şi trupelor care însoţeau caravanele. Azizos era printre zeii „care trebuiau să păzească convoaiele pe traseu, animalele pe păşune, detaşamentele armate"[9].
Epitetul *conservator* pe care-l are Azizos în inscripţia de la Potaissa este atestat şi la alţi zei sirieni, mai ales cei deveniţi zei ai militarilor ca luppiter Dolichenus dar şi la Apollo care apare alături de Azizos pe două inscripţii[10]. Se consideră că epitetul sintetizează un simbol al stabilităţii — o garanţie a reuşitei oferită de divinitate. Dacă avem în vedere că lui Azizos şi Monimos li se atribuiau şi funcţii asemănătoare celor îndeplinite de *Castores conservatores* din cultul dolichenian, prezenţa epitetului *conservator* pare normală.
2. Cele 12 inscripţii care-i sînt dedicate în Dacia provin din următoarele localităţi: nouă la *Apulum*[11]; una la *Napoca*[12];

5 Idem, RE, II,,, col. 2644.
6 Fevrier, *La religion,* p. 16.
7 Excepţie face M- Rostovtzeif, *Citta carovaniere,* p. 129.: „Azizu probabilmente nou e un arabe, perene era adorate- a Edessa".
8 Fevrier, *La religion,* p. 22.
9 Mesnil du Buisson, *Les tesseres,* p. 350.
10 CIL, III, 1133 şi 1138.
11 CIL, III, 1130-l138.
12 I. Mitrofan, ActaMN, I, 1964, p. 207.

una la *Suceagu* (jud. Cluj)[13] şi una la *Potaissa* [u]. în inscripţiile descoperite zeul este numit: *Deus Azizus bonus puer conservator* [1S]; *Bonus deus puer Phosphorus* [w]*; Deus bonus puer Phosphorus* [17]; *Bonus puer Phosphorus* [18]; *Puer Phosphorus* [19]; *Puer bonus* [20]; *Bonus puer* [21].

De menţionat că doar în cîteva inscripţii *Phosphorus* este scris complet. Pe două inscripţii lui *deus bonus puer Phosphorus* îi este alăturat *Apollo Pythius* [22]. Prezenţa lui Apollo alături de o divinitate care prefaţa cursa diurnă a marelui astru nu este surprinzătoare pentru o zeitate care între numeroasele sale valenţe are şi pe aceea de zeu solar (PI. IV/3,6).

3. Profesia şi calitatea socială a dedicanţilor este menţionată pe 5 epigrafe. Cea mai însemnată dintre dedicaţiile descoperite în Dacia este inscripţia votivă găsită la temelia unui templu de la Potaissa [23]. Această epigrafă care consemnează terminarea lucrărilor de refacere a *templului* divinităţii Azizos a fost închinată zeului pentru prosperitatea lui Valerianus, Gallienus şi a familiei imperiale de către legiunea a V-a Maccdonica în frunte cu comandantul ei Donatus. Inscripţia de la Potaissa din anii 259/260, mărturie a prezenţei lui Azizos în panteonul oficial, se adaugă celorlalte epigrafe care au determinat clasificarea acestui zeu între *iii militares* [24]. Pe alte două inscripţii de la Apulum [2S] şi Suceagu (jud. Cluj)[28] cei doi dedicanti: D. îulius Russonius si Firminius Bellicus sînt *custos armorum,* respectiv *veteranus ex c(ornicularío?)* sau mai probabil *ex c(usiode) a(rmomm).* Dacă L. Fl(avius) Valens *flamen,* dintr-o epigrafă apulensă în care numele

[13] CIL, III, 76.12.
[14] CIL, III, 875.
[15] *Ibidem.*
[16] CIL, III, 1132.
[17] CIL, III, 1130.
[18] CIL, III, 1137.
[18] CIL, III, 1135.
[20] I. Mitrofan, ActaMN, I, p. 207.
[21] CIL, III: 1131, 1134, 1137, 7652.
[22] CIL, III, 1133 si 1138.
[33] CIL, III, 875.'
[24] A. von Domaszewski, *Die ReUgian,* p. *64, a.* 45.
[25] CIL, III, 1138.
[26] CIL, III, 7642.

zeului apare abreviat *B(onus) P(uer)*[i7], este acelaşi cu omonimul dintr-o altă inscripţie de la Apulum[28], personajul acesta a trăit pînă la 80 ani şi a avut funcţia de *patronus collegii fabrorum.* în sfîrşit, T. Fl(avius) Italicus se afla printre magistraţii din Apulum unde deţinea funcţia de *primus IUI vir municipii A (urelii) A (puli)*[w].
Originea etnică a dedicanţilor, atît cît poate fi stabilită prin analiza antroponimelor, arată că 8 din cei 1.3 care figurează în inscripţiile către Azizos *au nume de tip roman* şi cei mai mulţi sînt foarte probabil romani: Ti Fl(avius) Italicus şi Statilia Lucia [30], T. Fl(avius) Titus [31], L. Fl(avius) Valens[32], Iulia Secunda [38]; Laelia Curillia[M], I). lulius Russonius [35], Firminius Bcilicus [36]. Donatus [37] comandantul legiunii din Potaissa foarte probabil să fi fost originar din provinciile africane. Alte patru antroponimc indică originea greacă sau *greco-orientală* pentru Aurclius Chrcstus[38], T. Fl(avius) Philetus [39], Aphrodisius Alexander [40] şi Arimo [41] singurul cu nume propriu-zis oriental[42]. Desigur ca în cazul lui T. Fl(avius) Titus, originea sa romană nu este cu totul certă deoarece cognomenul celuilalt T. Flavius este Philetus — antroponim grecesc. Preponderenţa dedicanţilor de origine romană, aproape 60%, arată că în Dacia orientalii nu au deţinut un rol însemnat în răspîndirca acestui zeu.
în secolul al III-lea Azizos pare a fi beneficiat şi de o propagare oficială [43].

[27] CIL, in, 1134.
[28] CIL, III, 955.
[28] CIL, III, 1132.
[30] CIL, III, 1132.
[31] CIL, III, 1133.
[32] CIL, III, 1134.
[33] CIL, III, 1135.
[34] CIL, III, 1137.
[35] CIL, III, 1138.
[36] CIL, III, 7652.
[37] CIL, III, 875.
[38] CIL, III, 1131.
[4,9] CIL, III, 1133.
•[40] CIL, III, 1137.
-[41] I. Mitrofan, ActaMN, I, p. 207.
•[42] S. Sanie, ActaMN, X, 1973, p. 154.
•[43] LI. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 181.

AZIZOS
Inscripţie dedicată zeului
Bonus Puer (Azizos)

Unele dedicaţii sînt datorate femeilor sau menţionează şi femei: Iulia Secunda, Laelia Curillia, Statilia Lucia, situaţie constatată la majoritatea cultelor siriene.

4. Doar două inscripţii conţin elemente certe pentru stabilirea cronologiei: cpigrafa apulensă datorată lui T. Fl(avius) Italicus care era *primus IUI vir m (unicipii) A (urelii) A (puii)*. Un *municipium Aurelium Apulense* a existat în timpul domniei lui Marc Aurcliu (161 —180) şi se menţionează transformarea acestui municipiu în *colonia Aurelia Apulensis* într-o perioadă cuprinsă între 180—193 e.n.[44]. Inscripţia de la Potaissa datează din anii 259/260 şi se pare că toate celelalte dedicaţii sînt din ultimele decenii ale secolului al II-lea şi din secolul al III-lea.

în provinciile alăturate sau apropiate doar în Pannonia şi Dalmaţia au fost descoperite dedicaţii către Azizos, sub numele originar sau cu una din denumirile cunoscute în Dacia[45].

[44] D. Tudor, *Oraşe,* p. 152.
[45] Z. Kâdăr, *KlaSyrK,* p. 20 şi 23.

Inscripţii dedicate zeului Azizos

Localităţile din Dacia cu altare închinate zeului AZÎZ-QS

SOL ŞI SOL INVICTUS

1. Aspecte generale ale relaţiilor *Sol Invictus-Mithras* şi posibilitatea separării dedicaţiilor către *Sol* în Dacia; 2. Răspîndirea cultului lui Soi! *Invictus* în Dacia; 3. Profesia şi funcţia dedicanţilor; 4. Originea etnică; 5. Cronologia răspîndirii; 6. Temple; preoţi; concluzii.

1. Includerea lui *Sol Invictus* între divinităţile siriene n-a obţinut încă adeziunea tuturor cercetătorilor care s-au **ocupat de** cultele orientale. O lucrare recentă datorată lui Gaston H. Halsberghe readuce în discuţie originea, evoluţia lui Sol Invictus şi încearcă să stabilească şi unele criterii de clasificare a inscripţiilor cu Sol Invictus [1]. Inscripţiile care cuprind după menţiunea completă sau abreviată a lui *Sol Invictus* numele lui *Mithras, Elagabalus* sau al altor **zei,** oferă posibilitatea unor clasificări sigure. Un număr însemnat de epigrafe în care figurează doar Sol cu vreunul din epitetele sau apelativele sale au fost atribuite lui Mithras fără vreo justificare prealabilă, ci mai mult pentru că zeului iranian îi fuseseră dedicate peste 2 300 altare [2]. F. Cumont a exclus cîteva inscripţii cu *Sol* sau *Sol Invictus* dintre dedi-l caţiile mithraice dar n-a operat cu consecvenţă dificila despărţire care se impunea.

Care ar fi argumentele pentru caracterul oriental sirian al unor epigrafe cu Sol Invictus ? *Sol* apare pe monedele romane încă în epoca republicană dar tipul plastic, Sol în quadriga trasă de 4 cai, simbol al celor 4 anotimpuri sau al

[1] H. Halsberghe, *The Sol Invictus* (EPRO, XXIII), Leiden, 1972.

[2] Aşa cum notează cu umor F. Cumont, *Textes el Monuments figuris relatifs aux mysteres de Mithra,* I, Bruxelles, 1896, p. 47 şi urm.: „Mais â fin sans doute de justifier le dicton qui veut qu'on ne prete qu'aux riches...".

m

celor 4 elemente este împrumutat de la greci [3]. Locul modest pe care *Sol* îl avea în vechea mitologie romană în comparaţie cu ascensiunea sa după pătrunderea cultelor orientale ar îndreptăţi aserţiunea că *Sol* din secolul al II-lea e.n. reprezintă mai curînd o divinitate siriană a soarelui decît una romană [4]. Epitetul *Inviclus* alăturat lui *Sol* certifică îndeosebi orientalismul divinităţii căreia îi este închinat altarul, nu şi apartenenţa siriană sau iraniană. Epitetul *Invictus* este un epitet întîlnit în primul rînd la zeii cu caracter solar *Sol* şi *Mithras,* dar a fost ataşat ulterior şi altor zei identificaţi cu aceştia. Acest epitet poate fi constatat rareori alături de *Diana, Hercules, Dionysos* etc. dar cu o frecvenţă notabilă la unele divinităţi africane *(Saturn),* microasiatice *(Mm)* sau siro-palmiriene *(Malagbel, Iarhibol).* Răspîndirea acestui epitet a fost explicată şi prin apariţia încă în epoca elenistică a ideii de *miliţia dei* transpusă plastic şi în reliefurile cultuale greco-romane cu imaginile unor zei în uniforme militare, înfăţişaţi ca nişte comandanţi supremi [5].
Sol Invictus şi *Mithras* au multe elemente comune: în cult şi dogme; simbolism; purificarea prin botez; respectarea zilei a şaptea; celebrarea la 25 decembrie a zilei naşterii Soarelui neînvins etc. Zeul iranian a fost influenţat de religiile Orientului Apropiat. Astfel, F. Cumont a arătat că misteriile lui Mithras nu sînt doar o alterare a zoroastrismului avestic profesat de clerul sasanid şi că ele au fost supuse de la început influenţei doctrinelor caldeene de la care împrumută adorarea astrelor divinizate[6]. Dar între cei doi zei Mithras şi Sol Invictus au existat totdeauna numeroase deosebiri generate de originile lor diferite şi de transformările divinităţii persane în secolele II—III e.n. Cele două culte au avut o organizare sacerdotală diferită, alte tipuri. de temple şi o situaţie deosebită faţă de statul roman. Cu toate că între aderenţii la cultul mithraic sînt menţionate personalităţi din cele mai înalte pături ale societăţii romane,

[3] Idem, *Sol,* DA, IV, p. 1381.
[4] G. H. Halsberghe, *op. cit.,* p. *54.*
[5] E. Will, *Le relief cultuel grâco*romain,* p. 255.
[6] F. Cumont, *Mithra,* DA, III, p. 1944 şi urm.

zeul persan n-a fost niciodată inclus între *di publici populi romani* [7].

Baal din Emesa — Elagabal, numit adeseori deformat şi Heliogabal, a putut cîştiga adepţi sub Severi. Ascensiunea lui Varius Avitus Bassianus, *sacerdos dei Solis Elagabali* de la Emesa pe tronul de la Roma, a adus şi zeului sirian o poziţie specială. M. Aurelius Antoninus Elagabalus a întreprins importante acţiuni pentru implantarea şi propagarea zeului preferat, pentru a transforma zeul din Emesa cu noul său nume *Sol Invictus Elagabal* în prima divinitate a Imperiului. Operele istorice şi literare ale epocii conţin descrieri amănunţite asupra transportării fetişului de la Emesa la Roma şi a altor manifestări corelate zeului[8]. Tentativa de a subordona lui Sol Invictus ceilalţi zei ai panteonului roman a eşuat, iar modul în care a încercat să-şi realizeze intenţiile era în total dezacord cu spiritul roman. Poziţia privilegiată a lui *Sol Invictus* a durat atît cît prcotul-împărat a rămas pe tronul Imperiului. Sol Invictus continuă să fie adorat, fără a fi sprijinit şi după dispariţia împăratului Elagabalus.

Reluat pe alt plan după aproape jumătate de secol, *Sol* va sta la baza reformei religioase a lui Aurelianus. Dacia transdanubiană nu va mai fi multă vreme teritoriu de propagare a noii credinţe. Politica religioasă a lui Elagabal şi cu mai multă claritate a lui Aurelianus era subordonată unor factori mai importanţi prin care religia urma să devină unul din lianţii Imperiului.

2. încercarea de a efectua o selecţie a monumentelor epigrafice dedicate în Dacia lui *Sol Invictus* întîmpină însemnate dificultăţi. Spre deosebire de Pannonia vecină unde, îndeosebi datorită militarilor din Emesa, sînt mai numeroase epigrafele în care apare numele divinităţii solare siriene, *nici una* dintre inscripţiile Daciei nu conţine menţiunea completă şi explicită a dedicaţiei către *Sol Invictus Elagabal.* Dificultăţile sînt amplificate şi de lipsa unui acord unanim în ceea ce priveşte identitatea sau legăturile genetice între Baal din Emesa şi *Sol Invictus Elagabalus* şi mai departe cu *Deus Sol Invictus* din timpul lui Aurelian.

' G. Wissowa, *Religion und Kullus der Romer,* Munchen, 1912, p. 89.
[8] Informaţiile literare asupra lui *Sol* sau *Sol Invictus* sînt reunite de G. H. Halsberghe, *op. cit.,* pp. l-29.

Inscripţiile din Dacia a căror apartenenţă la *Sol Invictus* sirian o considerăm preferabilă clasificării anterioare între inscripţiile mithraice provin din următoarele localităţi: Apulum şi împrejurimi (7)[9], Ulpia Traiana Sarmizegetusa (2)[10], Napoca (l)[1'1], Potaissa (l)[12], Samum (l)[13], Micia (l)[14], Păuleni (jud. Harghita) (l)[15], Germisara (l)[18], Ceanu Mic (I)[17], Tibiscum (l)[18], Slăveni (l)[19]. Acestor inscripţii li s-ar putea adăuga fără deplină certitudine o serie de reprezentări pe ceramică şi în gliptică, din care unele recent descoperite la Tibiscum[20], Ilişua (?)[21], Romula [22], Locusteni (jud. Dolj)[23] şi Dierna [24].

Unele altare cu dedicaţii către *Sol Invictus,* sau forma echivalentă în greceşte, pot aparţine mai curînd monumentelor mithraice nu atît prin textele epigrafelor cît datorită simbolurilor de pe altar: bucranul, şarpele şi meduza ca pe un altar de la Apulum [25] sau grupurile sculpturale de la Apulum [26] şi Sucidava [27] pe care, alături. de inscripţii, se disting fragmentele unor reprezentări sculpturale. Numărul important al reliefurilor cultuale mithraice şi al sculpturilor separate ale lui Mithras şi ale acoliţilor săi Cautes şi Cautopates

[0] CIL, III: 1013, 1107, 1111, 1114, 1118; C. Daicoviciu, „Dacia". VII-VIII (1937-l940) 1941, p. 306, nr> 4; D. Radu, „Apulum", IV, 1961, p. 103, nr. 10.
[10] CIL, III, 7952; C. Daicoviciu, AISC, I, 1932, p. 84.
[11] CIL, III, 7662.
[12] CIL, III, 879 (= E. Bujor, „Apulum", VI, 1967, p. 184).
[18] CIL, III, 828.
[14] I. I. Russu, „Sargetia", V, 1968, p. 87.
[16] A. Buday, Dolg., IV, 1928, p. 300. Emendare, C. Daicoviciu, *Dacica,* p. 151.
[16] O. Floca, „Materiale", I, 1953, pp. 757-758.
[17] I. I. Russu, „Materiale", VI, 1959, p. 877.
[18] M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul,* p. 23, nr. 9.
[19] D. Tudor, SCIV, 16, 2, 1965, p. 360.
[20] Informaţie prof. M. Moga.
[21] V. Christescu, *Viata economică a Daciei romane,* Piteşti, 1929, p. 68, pi. III, fig. 1.
[22] I. Berciu, C. C. Petolescu, *Les culles,* p. 15.
[23] *Ibidem.*
[24] D. Bene, A. Şchiopu, ActaMN, XI, 1974, p. 116.
[26] CIL, III, 7781 (= I. I. Russu, StCom, 12, 1965, p. 60, nr. 18).
[26] CIL, III, 14475: *[Sol]i Invicto [pro salute i]mperi.*
[27] D. Tudor, SCIV, 17, 3, 1966, p. 600: *[So]li Invicto pro s(alute) [Ma'lrinus et Iuli(anus) p(osuerunt).*

pledează în favoarea apartenenţei grupurilor sculpturale la monumentele închinate zeului iranian.

între monumentele care ar putea fi eventual considerate ca aparţinînd lui *Sol Invictus* am include şi un altar votiv (PI. II/5) aflat în stare de conservare precară, recent publicat [28]. Primele trei litere D.I.S. despărţite prin puncte pot reprezenta *Dis* dar ele pot indica o abreviere pentru *D(eo) I(nvicto) S(oli).* Ar urma în continuare numele dedicant dui *P(ublius) Atr(ius) Marcell(inus)* posibil *de[c ? (urio) n (umeri)\ Palm (yrenorum) Ti[b (iscensium)}.* Faptul că în ultimul rînd apare I.S.L.M., prima literă destul de clar pentru a nu fi confundată cu *V,* considerăm că îndreptăţeşte completarea *I(nvicto) S(oli) l(ibens) m(erito).*

Dacă cele trei litere *APR* din r. 1 sînt sigure şi nu sînt *AEL,* dedicantul ar avea un *nomen* cunoscut [29], dar mai puţin răspîndit. Nu includem între epigrafele cu *Sol* şi *Sol Invictus* inscripţiile cu unele divinităţi egiptene în care *Invictus Deus* apare ca epitet al lui *Sarapis*[30] sau *Iuppiler* sincretizat cu *Sol,* tot pe o inscripţie sarapidiană [31]. De asemenea nu formează obiectul prezentei analize epitetele care subliniază caracterul solar al unor divinităţi solare palmiriene.

în inscripţiile care considerăm că-i sînt dedicate, zeul este numit *Sol* [8P], *Sol Invictus* [33], *Deus Sol*[34], *Deus Sol Invictus* [Sb]. Au fost incluse între dedicaţiile solare siriene şi altarele care conţin doar menţiunea *Invictus Deus*[m], *Deus Invictus* [37] sau *Invictus* [3S], evident cele descoperite în afara unor *milhraea.* Pentru ultimele inscripţii posibilitatea de a fi mithraice credem că rămîne cel puţin egală.

[28] M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul,* p. 23, nr. 9.
[29] PIR, I, p. 177, nr. 1103.
[30] C. Daicoviciu, AISC, I (1928-l932) 1932, p. 83.
[31] CIL III 7771.
[32] Cit! III,'828 şi 1118; D. Tudor, SCIV, 16, 2, 1965, p. 360. Cît de fragilă rămîne totuşi certitudinea că includerea acestei inscripţii a fost inspirată poate fi ilustrat prin textul epigrafei romulense CIL, III, 1591: *Soli invicto Mithraejara Solis.*
[33] CIL, III: 1013, 1107, 1111,7952; A. Buday, Dolg., IV, 1928, p. 300; •C. Daicoviciu, AISC, I, 1932, p. 84; O. Floca, „Materiale", I, 1953, p. 757.
[34] C. Daicoviciu, „Dacia", VII-VIII (1937-l940) 1941, p. 306, nr. 4.
[85] CIL, III, 7662.
[36] D. Radu, „Apulum", IV, 1961, p. 103, nr. 10.
[37] LI. Russu, „Sargetia",V, 1968, p. 87 si urm.
[38] CIL, III, 879; I, I. Russu, „Materiale", VI, 1959, p. 877, nr. 9.

Principalele informaţii din conţinutul inscripţiilor sînt menţionate în tabelul-anexă, ele constituind izvorul fundamental pentru abordarea întregii problematici. Pentru întregirea diferitelor aspecte ale răspîndirii lui Sol în Dacia au fost menţionate şi produsele ceramice şi gliptice cu iconografia lui Sol.

Tipare sau medalioane de ceramică de tipul „medaillon d'apliquc" au fost descoperite la Tibiscum [39], Ilişua (?) [40], Romula[41] şi Locusteni (jud. Dolj) [42]. Tot de la Romula provine şi un opaiţ cu bustul radiat al lui *Sol* [43]. Pe tiparul de la Tibiscum apare una din variantele reprezentării lui *Sol* în *quadrigă.* Zeul, văzut din faţă, are bustul dezgolit şi capul încununat cu raze. în mîna stingă ţine biciul şi în dreapta globul. Quadrigă este văzută în plan, iar caii în poziţie rampantă sînt dispuşi simetric cîte doi în stînga şi dreapta quadrigii.

Pe medalionul de la Locusteni, Sol în quadrigă apare în profil cu cei patru cai în faţa quadrigii, imagine răspîndită şi atestată mai timpuriu. Pe medalionul de ceramică de la Romula apar de asemenea Sol şi quadrigă în profil. Starea de conservare a piesei este relativ bună şi se poate distinge cu certitudine mîna în care Sol ţine biciul, o parte a quadrigii şi, foarte clar, cei patru cai. Ceea ce ridică însă valoarea medalionului fragmentar romulens este faptul că Sol în quadrigă este încadrat de zodiac. S-au păstrat mai bine semnele pentru zodiile Fecioarei, Leului şi Racului. Prezenţa quadrigii cu Sol în centrul celor 12 constelaţii zodiacale arată că cele înfăţişate pe modestul medalion de la Romula simbolizează mai mult decît mişcarea aparentă a sferei cereşti, prezentînd soarele ca centru al universului. Ofensiva pentru înfăptuirea monoteismului solar desfăşurată pe plan politic, filosofic şi religios are în secolul al III-lea momente de amplitudine maximă. Imagini similare, dar cu Sol reprezentat ca pe medalionul de la Tibiscum, înconjurat de sem-

[39] Informaţie prof. M. Moga. Un medalion asemănător reprezentării tibiscense a lui Sol în quadrigă a fost găsit la Barbosi-Galati, — cf. S. Sanie, „Danubius", II-III, 1969, p. 81.
[40] V. Christescu, *op. cit.,* p. 68, pi. III, fig. 1.
[41] I. Berciu, CC. Petolescu, *Les cultes,* p. 15.
[42] *Ibidem.*
[43] D.Tudor, *OltR* [3], p. 91, fig. 20/1.

Templul zeului Bawlshamin din Palmira

Ruinei* Palmirei

nele zodiacale sînt cunoscute în diferite transpuneri plastice. între cele mai celebre menţionăm zodiacul lui Ptolemeu cunoscut prin copii medievale aflate, acum între manuscrisele de la Vatican[u] şi mozaicul din sinagoga de la Beth-Alpha [45]. Tiparul fragmentar de la Ilişua (?) reprezintă foarte probabil bustul lui Sol încununat cu raze. Derivat din compoziţia circulară greacă clasică şi elenistică, medalionul a fost creat pentru multe obiecte de la kylix-uri pînă la monede [4(i]. Tehnica vaselor cu reliefuri de aplicat a cunoscut o deosebită înflorire în Gallia pe valea Rnonului, unde în secolul al III-lea e.n. erau însemnate centre de fabricaţie [47]. Dealtfel numărul mcdalioanelor descoperite în Gallia este cel mai mare şi continuă să crească [48]. Vasele cu medalioane sau medalioanele puteau fi puse pe altare cu ocazia unor sărbători ca *ex-volo-mi* sau ca ofrande [49].

Gliptica Daciei cunoaşte trei piese cu Sol în quadrigă. Două geme provin de la Romula [B0] iar a treia a fost relativ recent descoperită în mormîntul cu inscripţie gnostică de la Dierna [B1]. Pe cele două geme de la Romula, tipul reprezentării este apropiat de imaginea lui Sol pe medalioanele de ceramică de la Romula şi Locusteni. Pe prima gemă

[44] Trebuie amintită şi prezenţa lui Mithras înconjurat de semnele zodiacale. F. Cumont, *Mithra,* DA, III, p. 1952, fig. 5092. Basorelieful de la Sidon; L. A. Campbell, *Mithraic Iccncgraphy and Ideology,* Leiden, 1968, p. 45 şi urm.

[45] I. Sukenik, *Sinagogile of Bcth-Alpha,* p. 54, fig. 9.

[46] CI. Grandjouan, *Alhenian Agora,* VI, *Terracottas and plastic lamps of thc Roman period,* Princeton, New Jersey, p. 31.

[47] J. Dechelette, *Les vases c&ramiques omis de la Gaule romaine,* Paris, 1904, p. 237.

[48] A. Audin si P. Quoniam, „Gallia", XXI, 1962, p. 1.11; F. Benoit, „Gallia", XXII, *2,* 1964, p. 5S9; A. Bruhl, „Gallia", XXII, *2,* 1964, p. 414; P. Wuillemicr şi A. Audin, *Les mddaillons d'apUque gallo-romain de la ValUe du Rhâne,* Ann. de l'Univ. de Lyon, fasc. 22/ 1952; A. Audin, A. Blanc şi A. Dumoulin, „Cahiers Khodaniens", 7, 1960.

[49] Apariţia acestor tipare şi medalioane, trei din cele menţionate aici, inedite la data redactării, reliefează şi dezvoltarea producţiei ceramicii decorative în Dacia. într-un studiu apărut în perioada antebelică, A. Alfoldi, *Tonmodel und Reliefmedalions aus den Donaulăndem,* DissPann, 2, nr. 10 (= „Laurae Aquincenses", I, 1938, p. 326) din Dacia erau citate doar 3 exemplare. Numărul lor a ajuns acum la 11 piese cu tematică de o mare diversitate. G. Popilian, Gh. Poenaru-Bordea, SCIVA, 24, 2, 1973, p. 239.

[60] D. Tudor, „Apulum", VI, 1967, p. 217, nr. 37 si p. 221, nr. 52.

[61] D. Bene, A. Schiopu, ActaMN, XI, 1974, p. 116, fig. 2.

apare Sol în quadrigă. în profil spre dreapta cu protoma încununată cu 7 raze. Zeul, nud, ţine hăţurile în mina dreaptă şi biciul în stînga. Cele două stele cu 7 raze, plasate deasupra şi dedesubtul cailor, au fost interpretate ca simboluri pentru Phosphoros şi Hesperos. A doua gemă romulensă nu mai are semnele care marchează limitele presupusei curse diurne a astrului ceresc. în sfîrşit reprezentarea lui Sol pe gemă de la Dierna este asemănătoare cu cea de pe tiparul de la Tibiscum, diferenţele fiind datorate în principal unor stîngăcii în execuţie. Imaginile mi Sol pe monede sînt considerate în general a fi izvorul de inspiraţie pentru reprezentările zeului pe medalioane, în gliptică sau pe mozaicuri. Sol în quadrigă înfăţişat ca pe tiparul de la Tibiscum şi pe gemă de la Dierna este cunoscut prin monedele emise în timpul lui Septimius Severus [52] şi Caracalla, pentru a fi mai frecvente în vremea împăraţilor Gordianus III, Aurelianus şi Probus [B3].

3. Textul unor inscripţii cuprinde şi specificarea funcţiei sau profesiei dedicanţilor. între cei care au închinat altare lui *Sol* sînt atestaţi importanţi demnitari ai provinciei: Cj. Caecilius Laetus (1), C. Caerellius Sabinus (3) şi Q. Marcitis Victor Felix Maximilianus (5) *guvernatori;* M. Cocceius Genialis (12) şi P. Aelius Hammonius (10) *procuralores.* Alţii au o condiţie socială relativ modestă: militari cu grade mici; liberţi; persoane cu diferite funcţii în viaţa cultuală. Cei doi militari sînt: Aurelius Montanus (13) *miles* din *legio V Macedonica* de la Potaissa şi P. Atr(ius) Marcellinus (19) *decurio* în *numerus Palmyrenorum Tibiscensium,* dacă admitem cmendarea inscripţiei de la Tibiscum (PI. II/5; III/2; IV/2; VII/2).

C. lulius Omucio (15) *libertus* şi *actor* dedică altarul către Sol Invictus, *pro salute* C. Iuli Valentini (16). Fostul său stăpîn era *conductor salinarum* [M]. Un alt libert, după nume P(ublius) Ael(ius) Euphorus (20), înalţă din temelii un templu lui *Deus Invictus.* Altarul cu inscripţia care-l menţionează pe Euphorus a fost descoperit în satul Şoimuşul Mureşan

[52] H. Mattingly şi E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage,* IV, Londra, 1968, p. 67.

[63] H. Seyrig, „Syria", XVII, 1937, p. *45.*

[54] C. Daicoviciu, *Dacica,* p. 151 citeşte *c(onductor)* în loc de *c(urator)* ca în lectura lui Buday.

(jud. Hunedoara) şi, după presupunerea editorului inscripţiei, provine de la Micia [55].
C. lulius Valens (4), conform inscripţiei de pe altarul găsit la Şard în apropiere de Apulum, este *haruspex coloniae* şi *antistes huiusce loci*[56]. Personajul mai este cunoscut şi prin închinările către *Venus Victrix* şi *Virlus romana*[57]. Formula *antistes huiusce loci,* neîntîlnită în alte epigrafe, a fost interpretată ca un indiciu că altarul se afla într-un templu. Semnificaţia principală a lui *antistes* este *sacerdos* dar există texte literare conform cărora un *antistes* poate avea o funcţie apropiată de un *haruspex* [58]. Oricum, atribuţiile lui C. lulius Valens sînt documente interesante relative la sincretismul religios de la Apulum.
Un Valerius Valerianus (17) omonim cu cel din inscripţia de la Ceanu Mic este cunoscut dintr-o inscripţie de la Aquileia ca *signifer* în legiunea a XIII-a Gemina [59]. Omonimii foarte probabil să nu fie identici. între dedicanţi sau cei menţionaţi în inscripţii este o singură femeie: Pullaiena Caeliana (6), soţia lui Q. Marcius Victor Maximillianus *legalus Augusii leg. XIII Gem.* Inscripţia de la Slăveni (21) pusă de *ala I Kispanorum* ar fi singura dedicaţie colectivă.
Se constată că primul loc între dedicanţii către *Sol* este deţinut de militari, unii cu cele mai înalte funcţii în ierarhia provinciei. Faptul acesta confirmă sprijinul oficial acordat pentru răspîndirea zeului solar şi într-o perioadă anterioară domniei lui Elagabal.
4. Originea etnică a dedicanţilor, aşa cum poate fi stabilită după analiza antroponimelor din epigrafe, evidenţiază prezenţa unui număr însemnat ele italici şi a altor persoane romanizate după nume (1 ;3—7 ;8; 11 — 13; 15—19) cu sau fără. (13—17) *tria nominal* De remarcat că între antroponimele orientale există un singur nume sirian, teoforicul ApsSaAA&O (2) *°BD 'LT,* în traducere „slujitor al (zeiţei) Allath", zeiţă

[55] I. I. Russu, „Sargetia", V, 1968, p. 87.
[56] Idem, SCIV, 18, 1, 1967, p. 178, ultima publicare cu starea actuală a inscripţiei, inclusiv aderarea la lectura *huiusce în* loc de *huiusque.*
[bi] CIL, III, 1115.
[58] TLL, II, Lipsiae, 1906- 1908, col. 184- 186: FEST 229, *prophetas... lulius nominat antistes fanorum oraculorumque interpretes.*
[1,0] CIL, V, 808 (= O. lanovitz, *II culto solare nella „X Regio",* Milano, 1972, p. 44, nr. 85).

echivalată la Palmira cu Athena[<i0]. în aceeaşi grupă de orientali ar putea fi eventual incluşi Aelius Iulius (14) cu numele format din două *gentilicia* romane şi Septimius Antiochianus (18). Cognomenul lui P.. Aelius Hammonius (10), derivat de la numele zeului Amon, este frecvent, cu cîteva secole înaintea cuceririi Daciei, în onomastica grecilor din Egipt, de unde s-a răspîndit şi în alte provincii romane. Pentru demnitarul din Dacia, cognomenul nu mai indica decît o origine greco-orientală foarte îndepărtată[61]. în sfîrşit, un nume grecesc are libertul Euphorus ajuns la o stare prosperă care-i permite ridicarea unui templu.
Tabloul originii etnice a dedicanţilor înfăţişează aportul modest al elementelor orientale sau greco-orientale la răspîndirea cultului lui *Sol Invictus* în Dacia.
5. Unele inscripţii conţin elemente utile pentru o datare certă sau aproximativă. Cea mai timpurie epigrafă menţionează refacerea templului lui *Sol Invictus* de la Apulum pe cînd era *legaius Augusii* al legiunii a XIII-a Gemina, C. Caerellius Sabinus, adică în anii 182—185 [82]. Alte două inscripţii prin care sînt cunoscuţi Q. Marcius Victor Fclix Maxirnillianus şi C. Cocceius Genialis datează foarte probabil din anii domniei comune a lui Septimius Severus şi Caracalla [°3]. Din grupul inscripţiilor în care apar demnitari ai Daciei, cea mai tîrzie, cu P. Aelius Hammonius, datează din timpul domniei celor doi Philippi (247—249), cum considera'C. Daico viciu la publicarea epigraf ei [°4] sau din anii altor domnii comune ulterioare, după opinia lui A. Stein, care la fel ca toţi cercetătorii anteriori considera pe P. Aelius Hammonius

[60] H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen,* p. 7; A. Caquot, „Syria", XXXIX, 1962, pp. 238-239; S. Sanie, „Dacia", XIV, 1970, p. 235.

[61] Colegul I. Piso a avut amabilitatea de a ne comunica emendarea în ultimul rînd al inscripţiei: *V(ir) E(gregius)* în loc de *I(imior).* După opinia D-sale, inscripţia din Dacia indică o treaptă anterioară magistraturii în Moesia, concluzie inclusă apoi în studiul din „Dacia", N.S., XX, 1976, pp. 25l-257.

[62] A. Stein, *Die Reichsbeamten,* p. 115.

[63] *Ibidem,* p. 114 şi 115.

[64] C. Daicoviciu, AISC, I, 1932, p. 84.

menţionat în Dacia drept fiu al procuratorului Moesiei [6ii].
Emendarea relativ recentă a inscripţiei a clarificat situaţia [68].
Inscripţia de la Căşei, fragmentară şi cu abrevieri mai puţin obişnuite, ar putea fi ultima epigrafă închinată lui Sol[67] . Faptul că unul din dedicanţii către Sol, L. Domitius Primanus, are acelaşi *praenomen* şi *nomen* cu Aurelianuş poate fi de asemenea mtîmplător. Se remarcă, aşadar, că toate inscripţiile databile sînt anterioare sau ulterioare perioadei de domnie a lui Elagabalus.
6. Templele lui Sol Invictus s-ar afla conform atestărilor epigrafice la Apulum, cel refăcut pe cînd era *legatus Augusti* C. Caerellius Sabinus (183—185 e.n.) şi la Micia (?) cel construit de libertul P(ublius) Aelius Euphorus. Nu sînt cunoscuţi prin inscripţii sigure şi explicite preoţii zeului. Pe inscripţia de la Cigmău, unde în r. 4 nu apare nici un *V* cum se menţionează la publicare [<!8], n-ar fi exclus ca S să fie abrevierea lui *sacerdos* şi nu din obişnuitul VSLM.
Cu o singură excepţie, inscripţia lui P. Aelius Hammonius, Sol cu diferite formule consecratoare apare separat. Cum s-a remarcat la publicare, textul inscripţiei este o expresie a sincretismului epocii[G!)]. *Sol Invictus* apare alături de *Iuppiler, Iunona, Ccnsentes dii, Salus, Fortuna redux, Apollo, Diana Vicirix, Nemesis, Mercurius, Hercules, Aesculapius, Hygeia.* O situaţie asemănătoare se constată şi într-o altă inscripţie cu Sol[70].
Faptul că religia este inseparabilă de elementele vieţii politice, sociale şi economice ale Imperiului roman a fost

"[5] A. Stein, *DieţReiclisbeamlcn,* pp. 81 — 82.
[68] I. Piso, „Dacia", N.S., XX, 1976, pp. 25l-257.
[67] CIL, III, 828. O emendare a acestei inscripţii datorată lui I. Piso, AHA, Cluj, XIX, 1976, p. 262 ar scoate inscripţia din grupul dedicaţiilor către Soi! *Invictus,* incluzînd-o între cele dolicheniene. Subscriind la toate celelalte substanţiale modificări, considerăm totuşi că *[Deo S]ol(i)* rămîne la fel de verosimil ca [I O M D]ol(icheno).
[68] O. Floca, „Materiale", I, 1953, **p.** 757.
[69] C. Daicoviciu, **AISC, I, 1932,** p. **84** (= *Dacica,* p. 203).
[70] G. H. Halsberghe, *op. cit.,* p. 147, nr. 2 (= *Corpus Inscriptionum Rhenarum,* nr. 51).

subliniat adeseori de istoricii religiei romane [71]. Sînt puţine însă momentele în care această constatare devine atît de evidentă ca în perioada domniei lui Elagabalus şi Aurelianus, principalii dar nu singurii propagatori ai lui *Sol.* Prezentarea separată de Mithras a documentelor epigrafice şi iconografice privitoare la Sol oglindeşte modul în care acest fenomen asociat şi cu o pronunţată tendinţă de solarizare a altor divinităţi s-a manifestat în Dacia. Cu toate dificultăţile şi riscurile, considerăm utilă încercarea de separare a dedicaţiilor către cele două divinităţi, ea slujind intenţiei de a ilustra şi posibila prezenţă a zeului solar sirian într-o epocă în care mithraismul cucerea tot mai mulţi adepţi.

J. Beaujeu, *La religion romaine,* p. 22.

TABELUL REPREZENTĂRILOR LUI SOL ÎN QUADRIGA

Nr. crt.	Tipul obiectului	Material	Dimensiuni	Locul descoperirii	Locul publicării	Locul depozitării
1	**medalion**	ceramică	D. 8 cm	Tibiscum	inedit	Muzeul Banatului Timişoara
2	**medalion**	ceramică	D. 5,7 cm	Romula	inedit	Muzeul de istorie a R.S.R.
3	**medalion**	ceramică	D. 7,5 cm	Locusteni (jud. Dolj)	inedit	Muzeul de istorie a Olteniei-Craîova
4	**medalion**	ceramică	fragm.	Ilişua ?	V. Christescu, *Viaţa ec.* ■*în Dacia romană,* p. 68, pi. **III/l**	Muzeul de istorie al Transilva-niei. Cluj-Napoca
5	**gemă**	cornalină	14 x 19 mm	Romula	„Apulum", VI, p. 217	Col. Dr. St. Niculescu-Bucu-reşti
6	gemă	matostat	9 x 16 mm	Romula	„Apulum", VI, p. 22 1	Muzeu) de istorie Caracal
7	gemă	iaspis	19 x 26,! mm	Dierna	ActaMN, XI, p. 116	Liceul" „Ştefan Plavăţ"- -- Orşova

TABEL
cu inscripţiile dedicate lui **Sol**

Nr. crt.	Numele * ' "dedicantului	Locul descoperirii	Locul pubiicârii			Datare	Funcţia sau profesia	Origine
			CIL, III	Yerina-seren CIMR M	Altă publicaţie			
1 2 3 4 5 6 "	Q.'Caecilius "" Laetus AfŞşSaUâG C. Caerellius Sabinus C. Iulius Valens Q. Marcius Victor Feîix Maximillia-nus Pulla'iena Gaeliana ■ - -.....	Apulimi- Şard Şard Şard Şard Şard--------- -	1013 1107 1114 1118 •4118	-l969 1999 1968 1998 1952	StCom 12, p. 61, n. 19	sec.II-III 183-l85 Sept. Severus-Caracalla Sept. ■ Severus- ■ Caracalla -	legatus Augusti leg.XIII Gem. legatus Augusti leg. XIII Gem. haruspex coloniae et antistes legatus Augusti leg.XIII Gem. soţia prece-• -dentului	roman : - • sirian roman roman roman roman
7	P. Marcius Victor Maximillianus	Şard	i 1118	-				
8	L. Val(erius) Felix	Şard	-	-				
9	"' ' ._v	Şard	-	1961				
10	P. Aelius Hammonius	Ulpia Traiana Sarmizege-tusa	~					
11	L. Domitius Primanus	Ulpia Traiana Sarmizegetu-' sa	7952	2148				
12	M. Cocceius Genialis	Napoca	7662	1916				
3	Aur(elius) Montanii s'	Potaissa	S79	1929				
4	Ael(ius) Inlius	Germisara	" 1	-				

„Dacia", VII-VIII, p. 306, n. 4
„Apulum", IV, p. 103, nr. 10
AISC, I, p. 84
„Apulum", VI, p. 184
„Materiale", I, p. 757
Sept. Severus-Caracalla
247-249 sau post

Sept.
Severus-
Caracalla
Post 169
fiul prece-
denţilor
procurator
Augustorum
duorum
procurator
prpvinciae
Daciae
Porollissensis
miles legi-
onis V
Macedonica
grcco-
oriental
oriental ?

TABEL (continuare)

nr. **crt.**	Numel* dedicantului	Locnl descoperirii	Locul publicării: CIL, in	Vermaseren CIMRM	Altă publicaţie	Datare	Funcţia sau profesia	Origine
15	C. Iulius Omucio	Păuleni (jud. Harghita)		2011	Dolg., 1928, p. 300, *Dacica,* p. 151		libertus actor	roman
16	C. Iulius Valentinus	Păuleni (jud. Harghita)	-	2011	-	-	stăpinul preceden-tului	roman
17	V(alerius) Va(lerianus)	Ceanu Mic (jud. Cluj)	—	—	„Materiale", VI, p. 877	—	—	roman
18{?)	S[e]pt(imius) Antiochian(us)	Căşei	828	-	-	-	-	oriental ?
19	P. Atr(ius) Marcell(inus)	Tibiscum	-	-	*Lapidarul,* p. 23, nr. 9	-	militar	roman
20	P(ublius) Ael. Euphorus	Şoimuşul Mureşan	-	-	„Sargetia", V, p. 87	—	libert	grec

H iîiscrtpţii dedicate zeului Sul Invicius
O Reprezentări
0 !8 « 80 tnt
1__1___i___I

Răspîndirea cultului divinităţii Sol Invictus în Dacia

DEUS AETERNUS

1, Esenţa doctrinei divinităţii *deus Aetemus* şi răspîndirea cultului acestui zeu în Imperiul roman.
II. Propagarea lui *deus Aetemus* în Dacia. Localităţile în care au fost descoperite monumente cu inscripţie dedicate zeului: 1. Apulum; 2. Ulpia Traiana Sarmizegetusa; 3. Micia; 4. Ampelum; 5. Tibiscum; 6. Germisara; 7. Sighişoara. Consideraţii asupra epitetelor; lui *deus Aetemus* întîlnite în epigrafele din Dacia. Profesia şi originea etnică a dedicanţilor.
III. Concluzii

I. *Deus: Aetemus,* divinitate cu o teologie complexă, a fost considerată în primul rînd o zeitate celestă de origine orientală, siriană sau din mediu geografic sirian. Cu toate că studiile care au ca obiect divinitatea *deus Aetemus* sînt relativ numeroase, echivalarea cu un anume Baal sirian rămîne în continuare incertă. F. Cumont îndeosebi, după o primă lucrare în 1888 \ a revenit periodic asupra temei „zeilor eterni", adăugind noi sugestii constatărilor anterioare, fără a considera vreodată rezolvată problematica lui *deus Aetemus.* Savantul belgian admitea că apariţia noţiunii de *eternitate divină* s-ar datora caldeenilor, observatori ai cerului şi stelelor care, remareînd constanţa evoluţiei siderale, au ajuns la ideeâ perpetuităţii lor. Cei mai însemnaţi Baaiimi gMeni, a căror doctrină s-a- format sub influenţa directă a astrolatriei caldeenc, căpătau epitetul de „stăpîn al cerului"; „stăpîn al eternităţii"; „cel al cărui nume este lăudat în eternitate". Dacă noţiunea teologică de eternitate este atestată în lumea romană odată cu pătrunderea mai importantă, a zeilor sirieni începînd din secolul al II-lea e.n., concepţia *Aetemitas* cunoaşte o evoluţie care porneşte încă din epoca republicană. S-a remarcat de către J. Beaujeu [2] că un număr însemnat de factori contribuie la răspîndirea confuziei şi obscurităţii termenului *Aetemitas* în secolele I—II e.n.

[1] F. Cumont, RA, XI, 1898, p. 184 şi urm.
[2] J. Beaujeu, *La religion romaine,* p. 141.

Dintre factorii citaţi menţionăm: a) eterogenitatea elementelor componente; b) evoluţia sinuoasă a noţiunii de „eternitate" luată în sine, ca obiect politic sau geografic; c) atribut al suveranilor; d) eternitatea atemporală cu toate sensurile ei etc. [3]. Se constată o schimbare a semantismului lui *Aetemitas* din epoca republicană pînă la pătrunderea *Aion-ului* mithraic, căruia adoratorii i se adresează ca unei incarnări a lumii şi a timpului etern, entitate imuabilă care garantează puterea Romei şi durata misteriilor[4]. Menţionarea evoluţiei semantice a termenului *aetemitas,* a cîtorva din sferele de manifestare politică, cum ar fi *Roma aeterna* sau din domeniul cultual, este desigur utilă şi ea reliefează incontestabil influenţa cultelor orientale. *Aeternus* sau *deus Aeternus* este însă atestat-epigrafic numai odată cu secolul al II-lea e.n. Cercetările actuale caută săi stabilească apartenenţa, atributele esenţiale ale zeului, precum, şi unele aspecte ale cultului lui *deus Aeternus* aşa cum rezultă din materialele recent descoperite. Se constată că epitetul *Aeternus* este alăturat îndeosebi unor divinităţi care s-au identificat cu zeii sirieni: *Iuppiter, Sol, Apollo, Silvanus* ş.a. Noţiunea *de deus Aeternus* este corelată factorului primar, *principium mundi,* pe care unii filosofi îl plasau în afara timpului. Aşa cum observa F. Cumont, teoriile lor n-au pătruns în, conştiinţa populară, pentru popor zeii erau totdeauna frumoşi, vigurbsi şi puternici[5]. Preoţii sirieni au propagat noţiunea de *zeu fără început şi fără sfirşit,* contribuind paralel cu, prozelitismul iudaic la încercarea de a da autoritate dogmei religioase. Baalimii sînt universali cum sînt eterni, puterea lor fiind fără limită în spaţiu şi timp. Aceste idei sînt incluse în textele semite ale unor inscripţii prin epitetul „MR [C]LM'", a cărui semnificaţie şi traducere poate fi „stăpîn al universului" dar şi „stăpîn al eternităţii". Titlul acesta este atribuit la Palmira unui „zeu anonim" echivalat şi cu *Baalshamin,* un Baal al cerului[6].

[3] *Ibidem,* p. 143.
"*'H. Sasse, art. *Aion,* în *Reallexikon fur Antike und Christe'ntum* (hrsg. Theodor Klauser), Leipzig, 1943, p. 193 şi urm.
[6] *F.* Cumont, *Les religions orientales,* p. 192.
[6] Mesnil du Buisson, *Les tesseres,* p. 306.

în cercetările speciale sau ocazionale se constată încercări de echivalare a lui *deus Aetemus* cu alte divinităţi. Deus Aeternus prezintă unele asemănări cu *@e6q "Yyxaxoc,,* cu *Yahwe* iudaic care are adeseori acest substitut sau epitet [7] şi în sfîrşit cu noţiunea similară din zervanismul persan. Pentru fiecare din aceste trei principale ipoteze au fost aduse argumente dar nu a existat o opţiune unică. A. Reinach şi-a exprimat adeziunea la ipoteza conform căreia *Aeternus* combinat cu *deus* sau *numen* era o divinitate orientală deosebită, comparabilă cu *Caelus aetemus* al mithraismului[8].
O lucrare de excepţie asupra lui Mithras datorată lui L. A. Campbell [9] oferă într-adevăr sugestii interesante şi pentru chestiunile referitoare la *deus Aetemus* [10]. Deus Aeternus apare adeseori în lucrarea lui Campbell *v,* trebuie subliniată însă prezenţa sa ca *termen de comparaţie,* ca o denumire latină convenţională care înglobează şi atributele lui *Aion-Saeculum-Kronos-Ianus* etc. Analizele din cartea lui Campbell nu se referă în primul rînd la Baal-ul celest sirian, cel care fusese ipotetic echivalat cu *deus Aetemus,* zeu căruia îi sînt consacrate un număr însemnat de inscripţii din cîteva provincii romane. Noul apelativ cuprinde esenţa lui Zervan, zeu al eternităţii şi destinului, focului iniţial, zeu al cerului, părinte al zeilor, început al tuturor lucrurilor lumii, al elementelor sale.
Prezenţa şi alăturarea lui *Sol* şi *Luna* pe majoritatea reprezentărilor mithraice exprimă eternitatea, una din calităţile divine ale lui Mithras. Această reunire a aştrilor care marchează succesiunea constantă a zilei şi nopţii, emblema timpului fără început şi fără sfîrşit, a fost remarcată cu aceeaşi semnificaţie şi pe plăcile triunghiulare dolicheniene. L. A. Campbell arată că a ales acest nume *deus Aeternus,* pentru că *aetemitas* ca şi grecescul *aion* implică amîndouă noţiunile viaţă şi timp, fără a conţine referiri precise la un

7 A. Marmorstein, art. *Gott,* în *Enc. Jud.,* V, col. 5C8.
8 A. Reinach, „Revue des Idees", 15 oct. 1912, p. 26.
9 L. A. Campbell, *Mithraic Iconography and Ideology,* Leiden, W68 (EPRO).
10 Către această interpretare, mai ales cu implicaţiile ei în iconografie, gravitează si recenta prezentare a zeului datorată lui D. Isac, „Apulum", IX, 1971, 'ₚP- 537-546.,
11 L. A. Campbell, *op. cil.,* pp. 15, 21, 47, 87, 335/348 ş.a.

element anume cum ar fi apa sau piatra. Campbell face o amplă descriere a iconografiei zeului cu simbolurile *Timpului* fără început şi fără de sfîrşit[12]. Iconografia *Aion-ului* mithraic, cunoscută prin mai multe reprezentări, este imaginea unui zeu cu corp uman şi cap de leu, avînd două sau mai multe perechi de aripioare pe şolduri. Pe corpul zeului este încolăcit un şarpe. Numărul spiralelor, patru sau şapte, este si el interpretat în mod diferit. Există şi idoli cu chip uman ai *Timpului infinit* care înghite totul. între aceştia am menţiona cel descoperit la Janiculum, în zona templelor siriene[13]. Fiecare amănunt al acestei figuri, elementele între care sînt plasate, toate sînt corelate ideii de continuitate şi eternitate. Discuţiile asupra apartenenţei lui *deus Aeternus* continuă să fie foarte animate fără să se fi ivit documente hotărîtoare, apte a transforma una din ipotezele amintite în certitudine, în sprijinul unei atribuiri de esenţă mithraicâ s-a pronunţat M. J. Vermaseren cu prilejul analizei inscripţiei magice şi reprezentării de pe o plăcuţă de aur din categoria acelor *lamelae aureae* cunoscute în special în grupul sectelor •orphice ". O poziţie moderată faţă de această echivalare au adoptat R. L. Gordon [15] şi R. E. Witt [1(i]. Dar nici. una din aceste reprezentări nu poartă inscripţia *deus Aeternus* ■*şi* după opinia noastră zeii amintiţi nu sînt identici. Influenţa mithraismului în cultele siriene a fost menţionată şi în cazul Iui *luppiter Dolichenus* şi mai ales la *Sol Invictus.* Sînt atestate desigur şi influenţe din direcţia inversă — astrolatria caldeeană în mithraism. *Deus Aeternus* ca Baal sirian rămîne deocamdată un zeu aniconic. Există pe o inscripţie din Dacia.[17] o reprezentare dar semnificaţia ei, vom avea prilejul să vedem, exprimă doar un atribut al divinităţii. *Deus Aeternus* apare aşadar fără echivalent sigur atît în inscripţiile greceşti cît şi în cele siriene sau palmiriene, dacă nu admitem similitudinea sa cu ®eâc; *"Yyioxoq,* Baalshamin şi succesorul său „zeul anonim de la Palmira". Apare la Roma şi în mai multe oraşe din Italia, în Gallia,

[12] *Ibidem,* p. 348.
[13] V. von Graeve, JDAI, 87, 1972, p. 315, fig. 1 şi 2. ,
[14] M. J. Vermaseren, în *Mithraic Studies,* II, p. 456.
r<> R. L. Gordon, în *Mithraic Studies,*. I, p. 215.
[16] R. E. Witt,' în *Mithraic Studies,* II, p. 487.
[17] CIL, III, 7880.

Mauretania, Numidia [18], Pannonia, Moesia- începînd cu secolul al II-lea e.n., epocă de importante schimbări în viaţa religioasă a Imperiului. Cunoscutul savant francez M. Leglay consideră că în provinciile nord-africane dedicaţiile: *deo Aetemo* sau *deo magno Aeterno* s-ar raporta la *Satumus* şi nu la un zeu sirian [19].

II. în Dacia, provincie cucerită şi colonizată în această perioadă, *deus Aeternus* cunoaşte o răspîndire notabilă, altarele închinate acestui zeu fiind atestate în 7 oraşe ale Daciei superioare.

1. Cele 10 inscripţii de la Apulum care conţin vocabula *aeternus* sau numele întreg al zeului pot fi grupate astfel:
a) Două epigrafe în care *aeternus* este considerat epitet al lui Iuppiter optimus maximus [20]; b) O inscripţie fragmentară clin care se mai păstrează doar literele *[A e]terno* [21] ;
c) Şapte inscripţii în care numele zeului este scris *deus Aeternus* sau *Aeternus* [22].

a) Dedicanţii menţionaţi în cele două inscripţii ale acestei grupe sînt: T. Flavius Flavianus *Aug(ustalis) mun(icipii) S(eptimii) A (puii) et dec (urio) coli (egii) fabr (um)* împreună cu familia şi C. lul(ius) Valentinus *IIII vir(alis) primus annualis mun(icipii) Sep(timii)Apul(i) et pair (omis) coli (egii) fah (rum).* Un omonim, posibil acelaşi cu C. Iulius Valentinus din inscripţia menţionată cu acest prilej, apare şi în alte două epigrafe [23]. Atît T. Flavius Flavianus cît şi C. Iulius A'alentinus sînt persoane cunoscute în viaţa social-economică şi cultuală de la Apulum.

[18] F. Cumont, art. *Aeternus* (deus), în RE, I, col. 696 — 697.
[19]|Leglay, *Sat. afr.,* p. 127.
[20] CIL, III, 1082- 1083.
[31] CIL, III, 7738.
[22] CIL, III, 988, 990, 773(5-7737; E. Zefleanu, „Apulum", II (1943-1946) 1946, p. 98, fig. 2 şi p. 99, fig. 3; V. Wollmarm, ActaMN, VII, 1970, pp. 165— 166. Am inclus şi această ultimă inscripţie în grupa c, deoarece *IO M* este o completare a textului pe fragmentul distrus. O lectură *Deo Aetemo* este la felAde verosimilă.
[23] CIL, III, 1338 şi Dolg., Szeged, 1928, p. 300.

c) Dedicanţii cunoscuţi din textele inscripţiilor grupei .a, treia sînt: L. Aquila Ambrosius[24], Ul(pius) Proculinus[25], Ael(ius) Gal(l)icanus [26], Clodia Maxima şi Flavia Valeria [27]r C(aius) Bet(ulo) sau Bet(ius) Galato[28] şi C(aius) Iul(ius) Diocletianus [w].

Textele unor inscripţii conţin şi indicaţii privitoare la, profesia şi poziţia socială a dedicantilor. Ulpius Proculinus este *speculator leg(ionis) XIII G(eminae) Gordianae;* Aelius Gallicanus *ve[t(eranus)] ex b(en.e)f (iciario) co (n)s (ularis)* iar Caius lulius Diocletianus este dedicantul apulens cu o poziţie socială deosebită: *eq(uo) p(ublico) dec(urio) ei augur col(oniae) Sarmiz (egeiusae), dec(urio) col(oniae) Â-pul(i) fatronus causarum*[30]. în sfîrşit, dintr-un *titulus operis publici* pus cu prilejul refacerii din temelii a unui *tabularium,* aflăm că dedicantul, al cărui nume ne rămîne necunoscut, era *centurio leg(ionis) XIII G(eminae).*

în ceea ce priveşte originea etnică trebuie remarcat că majoritatea dedicantilor de la Apulum au nume romane: C. lulius Diocletianus, L. Aquila Ambrosius, Ulpius Proculinus, Clodia Maxima şi Flavia Valeria. Lipsa celor *tria nomina* poate fi pentru ultimii şi indiciu al originii peregrine. Aelius Gallicanus are nume celtic iar C. Betulo Galato poate fi microasiatic [31].

Din textul unor epigrafe pot fi relevate elemente utile cunoaşterii unor aspecte ale doctrinei şi cultului zeului. *Virtutes* din textul altarului închinat de L. Aquila Ambrosius nu se referă la sensul comun al cuvîntului. Argumentaţia lui F. Cumont la întregirea cunoscutei inscripţii dolicheniene apulense se baza şi pe epigrafa cu *Virlutibus dei aşterni.* *Virtutes* erau considerate, cum s-a amintit, forţele care ser-vesc ca intermediar între zeu şi lume, cu ajutorul cărora zeul

[24] CIL, III, 988.

[25] CIL, III, 990.

[20] CIL, III, 7736.

[27] CIL, III, 7737 şi Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 743 E la (sic!) Valeria; Inf. prof. I. I. Russu, Fia (via) Valeria. N-ar putea fi total exclusă si o scriere mai puţin obişnuită pentru [A]EL(I)A.

[28] E. Zefleanu, *op. cit.,* p. 99.

[29] *Ibidem,* p. 98.

[30] în legătură cu atribuţiile acestei ultime funcţii N. Gostar, „Materiale", II, 1956, p. 632 si urm.

[31] L. Zgusta, K1APN, p. 123, § 167.

guvernează oamenii şi lucrurile [32]. Din textul altei inscripţii aflăm că Ulpius Proculinus a refăcut din temelie (de la pămînt) fîntina lui *Aeternus* din porunca zeului Apollo. Fîntîna era probabil la templul zeului *Aeternus* şi trebuie eventual corelată unor momente din desfăşurarea cultului. Consemnarea faptului că Ulpius Proculinus a refăcut fîntîna „ex iussu dei ■Apollinis" nu este surprinzătoare, deoarece Apollo, care era considerat şi zeu al Soarelui, poate fi regăsit şi în alte inscripţii ale zeilor sirieni.

!n dedicaţia către *Aeternus* gravată pe coloana înălţată de Caius Iulius Diocletianus, zeul primeşte epitetele *sanctissimus* şi *pientissimus. Sanctus* (grecescul âytog) sau superlativul acestuia este atestat în mod curent în secolele II—III e.n. mai ales la divinităţile de origine orientală [3;î] şi se consideră că exprimă puritatea rituală sau spirituală. Treptat majoritatea zeilor au fost împodobiţi cu acest epitet care-i aureola. Ca epitet al divinităţii este însă întîlnit foarte rar *pientissimus,* superlativul adjectivului *pius.* Singura inscripţie din Dacia apropiată ca sens este cea din templul zeilor palmirieni de la Ulpia Traiana [34]. Inscripţia apulensă, la fel ca cea de la Sarmizegetusa, consemnează aceeaşi direcţie de desfăşurare a pietăţii: *pietas deorum erga homines.* într-o notă densă, Arthur Betz releva menţionarea acestui tip de *pietas* în conţinutul celebrei inscripţii de la Ulpia Traiana [3B]. Pentru analogii savantul vienez apelează la textul unor inscripţii funerare, la poezia latină citînd îndeosebi *Aeneida,* epigraf a apulensă descoperită în urmă cu trei decenii fiindu-i necunoscută.

între inscripţiile cu indicii cronologice, de amintit cea în care legiunea a XIII-a Gemina are epitetul *Gordiana* [3W] sau altele în care găsim menţiunea unui *Augustalis municipii Septimii Apuli* [37], ultima indicînd o perioadă cuprinsă

[sl] F. Cumont, RevPhil., XXVI, 1902, p. 9.

[33] *Deus sanctus Malagbel* (CIL, III, 7955); *deus sanctus Baliddir* (CIL, VIII, 19122—19123); *dea Sancta Caelestis* si *sanctissima Caelestis* (CIL, VIII, 8433 şi 22686).

[34] CIL, III, 7954.

[35] A. Betz, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu,* Bucureşti, 1960, pp. <33-36.

[36] CIL, III, 900.

[37] CIL, III, 1082.

de la Septimius Severus la Decius cînd municipiul a devenit Colonia Nova Apulensis.
Una din rarele inscripţii votive datorate numai unor femei este cea în care apar Clodia Maxima şi Flavia Valeria [38], cu toate că la cultele orientale accesul femeilor inclusiv la funcţiile sacerdotale era mai direct şi obişnuit.
2. Inscripţiile **Ulpiei Traiana Sarmizegetusa** în care-i *prezent Aeternus* pot fi împărţite în trei grupe: a) *Aeternus* apare alături de *luppiter optimus maximus*[3B] — semn al identificării celor două divinităţi sau ca epitet al zeului suprem; b) Dedicaţiile aparţin exclusiv lui *dens Aeternus**[0]; c) *deus Aeternus* este însoţit de *Iuno* şi de *angeli* *\
a) Dedicanţii celor trei inscripţii sînt: Fl(avius) Bellicus, a cărui închinare este făcută *pro salute Ianuari Aug (uşii) (vernae* sau *servi) ex arcario* şi a soţiei sale Vitia Threpte; Cj. Atius Anthimus *Aug(ustalis) col(oniae)* şi T. Fl(avius) Aper, *scriba coloniae,* binecunoscut şi prin alte inscripţii [42]. Alături de numele de factură romană, fără a echivala cu o certă origine romană: Flavius Bellicus, T. Flavius Aper şi Ianuarius, întîlnim şi altele greceşti sau cu cognomina de această origine: Q. Atius Anthimus şi Vitia Threpte. Se poate constata că dedicanţii sau cei în cinstea cărora au fost înălţate altarele lui *deus Aeternus* au funcţii şi poziţii sociale diferite.
b) Cele două inscripţii către *deus Aeternus* sînt datorate lui Aur(elius) Marinus Marini (filius) *vexillarius collegii fabrorum*[43] şi Herennius Gemellinus *v(ir) e(gregius) procurator Daciae Apulensis* împreună cu soţia sa Aelia Saturnina şi fiii Herennius Super Saturninus şi Herennius Ursus. Personajele ambelor inscripţii mai sînt menţionate şi în alte epigrafe din Dacia. Aşa cum aflăm dintr-o inscripţie de la Ampelum, Aurelius Marinus este şi *sacerdos Iovis Dolickeni.* inscripţia de la Ulpia Traiana este printre documentele citate de F. Cumont pentru a argumenta strînsa

[88] CIL, III, 7737.
[39] CIL, III, 7912-7914.
[40] CIL, III, 7900 si 7901.
[41] B. Jâno, ArchErt, XXXII, 1912, p. 401..
[42] CIL, III, 1512 si 7917.
[43] CIL, III, 7900. '

apropiere dintre Iuppiter Dolichenus şi *deusAetemus* [u],
cum arată şi originea siriană a dedicantului şi zeilor cărora
le-a închinat altarele.
în ceea ce priveşte dedicaţia lui Herennius Gemellinus,
ea se adaugă acelor documente care arată că *deus Aetemus*
avea aderenţi şi în rîndurile celor cu importante funcţii în
viaţa provinciei., Herennius Gemellinus, cunoscut şi prin
alte" două inscripţii[45], a deţinut funcţia de *procurator pro-*
vinciae Daciae Apulensis în timpul domniei comune a lui
Septimius Scverus si a celor doi fii ai săi Caracalla si Geta,
deci în perioada 198—209 (211 ?) *
Placa votivă închinată lui *deus Aetemus* datează din
deceniul amintit. Gentiliciul Herennius este etrusc şi se
poate deduce aşadar că Herennius Gemellinus a fost un
roman din Italia.
c) Textul dedicaţiei datorate lui M. Procilius Aphrodisius
Aug(uslalis) col(oniae) împreună cu soţia Seximia Her-
mione şi fiica sa Procilia: *cleo Aeterno et lunoni et angelis*
continuă să fie, la peste şase decenii de la descoperire, o
inscripţie cu conţinut unic. Care sînt clementele ce conferă
epigrafei din capitala Daciei o valoare singulară în analiza
unor interesante probleme ale istoriei religiilor? Ar fi de
relevat îndeosebi trei aspecte: este singura inscripţie din
Imperiul roman în care *deus Aetemus* apare alături de *luno;*
este unica menţiune epigrafică a lui *deus Aetemus* alături
de *angcli* şi conţine singura menţiune a îngerilor în textele
votive ale Daciei romane.
Prin faptul că există o inscripţie cu o *dea Aetema*[47],
descoperirea unei epigrafe cu o zeiţă paredră este mai puţin
surprinzătoare. în ultimă instanţă *deus Aetemus* pare a fi
un Baal sirian şi această *Baalat,* luno *in interpretatio romana,*
ar putea fi eventual Dea *SyridL-Atargatis* care are şi atribute
celeste. Pentru aceeaşi echivalare ar pleda unele nume şi

[u] F. Cumont, FcA, XI, '1888, p. 189. De asemenea, pentru partea
finală a inscripţiei aflată într-o stare precară F. Cumont propune: *Faju-*
[sti(no) et Ruf(ino)] co[(n)s(ulibus) dedit dica]vit, lectură care ar fixa
inscripţia la anul 210 e.n.
-l[5] CIL, III, 1625 şi ArchErt, XXXII, 1912, p. 51,
[46] A. Stein, *Die Reichsbeamten,* pp. 61—63.
[47] CIL, VIII, 336.

epitete pe care le are zeiţa în numeroase dedicaţii ale triadei heliopolitane.
Unele elemente referitoare la *deus Aeternus* pot fi sugerate şi de epigrafa descoperită la Intercissa *® dedicată lui *Deus Aeternus pro salute d(omini) n(ostri) Severi Alexandri* de către Cosmius, *pr (aepositus) st(ationis), spondilla synagog(ae) Iud(a)eorum.* în primele secole ale erei noastre au loc încercări de modificare, de adaptare a religiei iudaice[49] concomitent cu pătrunderea unor credinţe iudaice în numeroase culte. Angelolatria iudaică a, fost adeseori ţinta atacurilor literaturii creştine. Una dintre problemele în disputa dintre principalele secte ale iudaismului din sec. I e.n.: fariseii şi saduheii, a constituit-o şi cea referitoare la îngeri, a căror existenţă era negată de saduhei[50]. Sincretismul religios dominant în această perioadă ar fi putut genera o situaţie în care apariţia unei inscripţii ca cea din capitala Daciei să se datoreze şi unor influenţe iudaice [51]. Echivalarea cu Yahwe nu poate fi o ipoteză exclusivă deoarece *deus Aeternus* este însoţit de Iunona iar îngerii sînt menţionaţi şi în epigrafe dedicate altor divinităţi. Noţiunea de zeu unic care nu poate fi cunoscut, prin esenţă inaccesibil şi care comunică cu umanitatea prin intermediul mesagerilor, al îngerilor, nu era cu totul străină păgînismului. Dealtfel, în afara inscripţiei de la Ulpia Traiana, mai sînt cunoscute epigrafele de la Viminacium, în Moesia Superior către *Dis Angelis*[82] şi cea de la Ostia *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) angelo Heliopolitano*[53]. După I. Levy acest epitet sugerează caracterul psychopomp al lui Baal din Heliopolis[54] iar F. Cumont considera că *Iwppiter Angelus* adorat de sirienii de la Ostia corespunde lui Malachbelus al cărui nume înseamnă „mesager al zeului Bel". Descoperirile epigrafice din întreg Im-

[18] A. Scheiber, *Corpus Inscriptionum Hungarice Iudaicarum,* Budapesta, 1960, nr. 1; F. Fiilep, ActaArch, XVIII, 1966, pp. 93-98; CIL, III, 10321.
[49] B. S. Wittmayer, *A Social and Religious History of the Jews,* II, New York-Londra, 1952, p. 23.
[50] Mi Simon, CRAI, 1971, p. 120.
[61] C. Daicoviciu, AISC, I, 1932, p. 86.
[52] JOAI, VIII, 1905, Bblt, p. 9, nr. 11; despre îngeri, cf. D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice,* Bucureşti, 1969, pp. 281 — 283.
[63] CIL, XIV, 24 = ILS 4294.
[54] I. Levy, „Rev. et. juives", XIII, 1901, p. 258. Apud R. Dussaud, RE, VIII, col. 56. -

periul concordă în a consemna apariţia tîrzie a lui *deus Aetemus.* în templele Siriei, în secolele II—III e.n., se ajunsese la o teologie savantă, la o noţiune mai înaltă asupra divinităţii. Divinitatea era considerată ca o putere eternă, omnipotentă, incognoscibilă, avînd rezidenţa dincolo de sfera stelelor.

Acest zeu avea nevoie de intermediari pentru a comunica cu oamenii — de mesageri — care au denumiri diferite în diverse credinţe. Alături de zei demiurgi erau imaginaţi şi îngeri demiurgi. După unele concepţii antice sufletul era considerat de esenţă divină, căzut din cer în materie şi introdus în corp în momentul naşterii. în aceste credinţe, îngerii îi însoţeau pe oameni în cele mai importante momente ale vieţii. îngerii erau însărcinaţi cu coborîrea sufletelor către pămînt şi tot ei, în doctrina imortalităţii celeste, aveau un rol psychopomp, serveau ca ghizi ai morţilor pe noile tărîmuri. luppiter Heliopolitanus a primit epitetul *angehis,* pentru că astrul de zi este, după credinţa siriană, cel care atrage sufletele la cer. în afara inscripţiilor de la Viminacium şi Ostia, îngerii mai apar pe un număr de inscripţii greceşti alături de *Theos Hypsistos,* divinitate care prezintă multe elemente comune cu *deus Aeternus* [BS], şi în cultul lui *Sabazios.*

Alături de teologia iudaică, o influenţă puternică în aceeaşi direcţie a putut s-o exercite mazdeismul persan, magul Histanes dînd nume de îngeri şi arhangheli spiritelor care prezidau cele 8 sfere ale planetelor. Aceste manifestări substituie *Amshaspanidele* zoroastrismului, în număr de 6 sau 7, îl ajută pe Ormuzd să guverneze lumea. Sub ei, geniile inferioare izedes *(yazatas)* s-au putut transforma în îngeri[56]. Aşa cum s-a remarcat omul organizează uneori cerul după imaginea pămîntului şi în credinţa achemenidă zeul suprem era ca un rege, cu demnitari, curieri etc. Deşi nu au fost descoperite deocamdată inscripţii cu angeli în *milhraea,* influenţa mazdeismului în cultul îngerilor este considerată ca foarte probabilă.

Dedicanţii cunoscuţi prin tabla votivă de la Ulpia Traiana, M. Procilius Aphrodisius care îndeplineşte funcţia de *Augus-*

[55] Mesnil du Buisson, *Les tesseres,* p. 305 şi urm.

6« F. Cumont, RHR, 72, 1915, p. 163.

talis colouiae şi soţia sa Seximia Hermione, au nume greceşti, deci şi o posibilă origine greco-orientală.
Adăugirea titlului de *mctropolis* la numele *Ulpiei Traiana Scirmizegelusa,* constatată începînd cu domnia lui Severus Mexander (222—235)[57], oferă un termen *post quem* pentru datarea inscripţiei.
în sfîrşit, cuvîntul *colitoribus* de la sfîrşitul inscripţiei nu este o simplă menţiune a locuitorilor [5S], ci a unei confrerii religioase. *Colitoribus* derivă de la *cullor* sau *colilor,* scrierea Cu *o* în loc de *u* şi cu *i* fiind frecventă. Menţionarea Unor *cititor es dci larchiboli*™ de e'x.j cunoscută pe o inscripţie din Africa, al lui Mithras, I. Heliopolitanus sau a altor divinităţi sugerează posibilitatea unei situaţii similare, normale în cadrul inscripţiei votive de la Ulpia Traiana.
3. Două inscripţii de la **Micia** consemnează prezenţa lui *Aetemus* alături de *Inppiler optimus maximus*[60] *şi Silvanus*[81].
în prima inscripţie .completarea *aetemus* era considerată incertă de Th. Mommsen dar foarte probabilă de către F. Cumont care întregeşte [â]ETEJNO[82]. Dedicaţia aparţine lui L. Romul(ius) Quintus a cărui profesie nu este specificată.
Prezenţa lui *Silvanus* alături de o divinitate orientală nu se află la prima menţiune epigrafică. Am aminti inscripţia în care *deus barbarus Silvanus* apare împreună cu *luppiter Hamnton* [63]. luppiter Hammon este o entitate divină, foarte apropiată de Saturnus[M]. O serie de apropieri şi atribute esenţiale ale lui Saturnus şi- *deus Aetemus* înscriu epigrafa miciensă între documentele care sînt şi' o. mărturie a orientalizării vechiului zeu italic. Dcdicantul Quintianus este *dec(urio) alae,* foarte probabil / *Hispanorum Campagonum*[6S].

** C. Daicovicui, ActaMN, III, 1966, p. 154 şi ii. 6.
r,B D. Bac, „Apulum", IX. 1971, p. 339.
*• M. Janon, Bull. Arch. Alg., 2, 1966- 1967, *fi* 226 şi urm.
60 CIL, III, 1352.
M C. Daicoviciu, *Dacica,* p. 182, nr. 4.
»3 F. Cumont, RA, XI, p. 186.
*3 M. I-eglav, *Sat. afr.,* p. 242.
* *IbitUm,* p. 430.
C. Daicoviciu, *Daciaa,* p. 1S2.

4. în documentele epigrafice de la **Ampelum,** centru important pentru cultul lui Iuppiter Dolichenus, *deus A eternus* «este atestat în două inscripţii.
- Epigrafa gravată pe fusul de coloană pe care Callistus *A-ug(usti) n(o'stri) (vema) disp (ensator)* o dedică lui *Iuppiter optimus maximus,* zeul suprem al panteonului roman, are epitetele *aetermts* şi *conservator*[m]. Cel de-al doilea epitet *conservator* este şi el cunoscut între epitetele lui! Iuppiter Dolichenus [<i7] şi ale altor divinităţi orientale. Callistus, grec de origine, apare şi într-o altă dedicaţie, pe un .altar de la Apulum închinat lui *Iuppiter optimus maximus cotţservator* [es].
: Cealaltă dedicaţie lui *deus Aetermts* este datorată lui Zmaragdus *Aug (uşii)' lib(ertus) tab (ularius)* [m] împreună .cu soţia .Aurelia Urbica şi fiica Matrona. Zmaragdus este un nume grecesc şi dedicantul pare a fi oriental ca şi C. Domitius Zmaragdus *domo Antiochia* dintr-o "epigrafă de la Carnuntum [70], soţia şi fiica au însă nume romane.
5., La **Tibiscum** *deus A eternus* apare pe d singură inscripţie[71], c.ea de,pe altarul ridicat de [Aujr(elius) Scc[unclinus *dec (urio)] coloniarum Sa\rmiz\egelusae et Napu[ce]nsium* fiului său Marcus Aurelius Secundus *e(ques) [R(omanus) equ]o publico .. et*j *dec (urio) [col (oniae)] Sarmizegctus (a)e.* Această unică inscripţie tibiscensă aduce mărturia aderării unor însemnate personalităţi prin, origine şi funcţii la cultul l,ui *deus A eternus.*
6. De la Germisara .provin două dedicaţii către *deus Aet'ernus.* Prima, publicată în urmă cu peste două decenii[72], . este. datorată lui Aurelius Maximus *decurio coloniae, quaestor .mjunicipii) Apul(i),.* Aurelius Maximus este cunoscut ,şi prin alte inscripţii, una menţionînd şi funcţia. de *quaestor* pe care a . deţinut-o împreună cu . Ulpi.us Artemidorus [73].

[m] CIL, III, 1301.
[67] P. Merlat, *Essai, p. 116.*
[66] CIL, III, 1085. '
[69] CIL, III, 1286.
[70] CIL, III, H359[2] (= E. Swoboda, *Carikmtum,* Graz-Koln! 1964, p. 127).
[71] CIL, III, 7996.
[72] O. Floca, „Materiale", I, 1953, p. 758, fig. 3\
[73] CIL, III, 1218.

După situaţia juridică a celor două aşezări romane de la Apuîum, inscripţia poate fi datată între anii 200 şi 250 ein.
, ,Ţot la Germişara a fost descoperită în urmă cu un secol o placă votivă de marmură avînd în centru o coroană cu un vultur cu aripile desfăcute care ţine în. ghiare simbolul fulgerului (PI. VI/2). întreaga scenă este încadrată de o ramă pătrată care are gravată pe latura inferioară textul inscripţiei, din care aflăm că dedicaţia către *dens Aetemus* aparţine lui C(aius) Iul(ius) Tato. Cum s-a mai amintit cu prilejul prezentării lui Iuppiter Dolichenus, vulturul poate simboliza unul din atributele zeului, zeul însuşi, sau poate fi substitut iovian. Vulturul este prezent atît pe monumentele cultelor orientale, mai ales siriene — Iuppiter Dolichenus, I. Heliopolitanus, Turmasgadcs, Elagabalus [74],. Malachbelus etc, cît şi în cultele greceşti sau. romane. Dacă se admite că suportul vulturului este. fulgerul, cele două simboluri ar putea fi substitutul lui Iuppiter. Una din semnificaţiile, în general necontestate, ce se atribuie vulturului este aceea că simbolizează caracterul *celest* şi nu doar solar al divinităţii notate. în textul epigrafic. în imaginea care însoţeşte inscripţia către *deus Aetemus* de la Germişara, vulturul pe fulger este însă încadrat de o coroană care necesită de asemenea a fi explicată în acest context. Coroana este frecventă în viaţa religioasă şi civilă â anticilor. Aveau coroană şi victima şi sacrificatorul. Coroana depusa pe morminte sau. în inventarul funerar se considera că păstrează onoarea pe care defunctul o avea în viaţă. Erau de asemenea încoronaţi şi cei vii cu merite deosebite.şi desigur :zeii. Unele religii orientale considerau viaţa o luptă pentru o cauză dreaptă, în care destinul triumfa asupra puterilor răului, surse ale sărăcirii şi morţii[75]. „Coroana vieţii", „coroana gloriei" etc, .rezervată celor „aleşi a pătruns în creştinism din credinţele păgîne şi iudaism. în credinţele eschatologice orientale vulturului i se atribuia un rol psychopomp, ceea ce multiplică sensurile pe care le poate avea reprezentarea care însoţeşte scurta inscripţie de la Germişara. Coroana poate fi eventual interpretată într-o accepţie apropiată celei de pe

:W CIL, VI, *708^AquUam Soli Al'agăbalo:*
75 F. Cumont, *EtSyr,* p. 65'.

monumentele funerare ca o „coroană a nemuririi" 7", un simbol al victoriei, al persistenţei vieţii, datorită zeului. Sînt toate elemente care au- contribuit desigur la răspîndirea pe care o cunoaşte *deus Aetemus* în Dacia. Dedicantul G(aius) Iul(ius) Tato are un cognomen celtic", posibil din zona microasiatică [7S],

7. Un altar votiv descoperit la Sighişoara în preajma castrului de la Podmoale conţine o inscripţie, păstrată fragmentar [79], din textul căreia aflăm că altarul pentru zeul *Aetemus* a fost înălţat de către Aur(elia) [G]alba [80] pentru soţul ei Aurelius Decimus. Cei doi au nume romane, dedicaţia lor datînd foarte probabil din primele decenii ale secolului al III-lea.

III. *Deus Aetemus* a cunoscut în Dacia o riispîndire însemnată comparabilă între divinităţile siriene cu Iuppiter Dolichenus. Dedicaţiile către *deus Aetemus* din Dacia întrec ca număr şi varietate epigrafele din oricare provincie a Imperiului. Prezentarea între monumentele zeului sirian şi a inscripţiilor de tip *10 M A eterno* o considerăm în parte justificată, căci nu poate fi total ignorată existenţa zeului *deus Aetemus* şi prin aceasta a unei sincretizări consemnată în inscripţii la fel ca în cazul *Ini I 0 M Dolichenus, 10 M Heliopolitanus* etc. Mai ales că redus doar la valoarea unui epitet al lui Iuppiter, *aetemus* nu apare înainte de semnalarea epigrafică a zeului *deus Aetemus,* adică în secolul al II-lea al erei noastre.

Numărul însemnat de atestări epigrafice al lui *deus Aetemus* poate fi explicat prin schimbările care au avut loc în religia Imperiului la începutul secolului al II-lea e.n., considerat ca moment crucial în istoria religiilor [81], perioadă care coincide cu cucerirea şi colonizarea Daciei.

între dedicanţii din Dacia ai lui *deus Aetemus* nu lipsesc persoane de origine siriană sau greco-orientală: Aurelius Marinus, Caius Betulo sau Bet(ius) Galato, Vitia Threpte,

" **Idem,** *Recherches sur le symbolisme funeraire des Romaint,* Paris, 1942, p. 409; M. du Buisson, *Les tesseres,* p. **549.**

" Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 1728.

[58] L. Zgusta, *Die Pers. gr. St.,* p. 305, § 603.

'* CIL, III, 6258.

[88] Prof. I. I. Russu considera mai verosimil [G]alba decît {{jalba.

[81] J. Beaujeu, *La religion romaine,* p. 17.

O. Atius Anthimus, M. Procilius Aphrodisius, Seximia Hermione, Zmaragdus, Calhstus. Se cuvine a fi relevate constatările că doar Aurelius Marinus are nume sirian, iar în ansamblu *orientalii sînt mai puţin numeroşi decît* ceilalţi dedicanţi. De asemenea, cu excepţia epigrafei lui M. Procilius Aphrodisius, nu s-ar putea spune că inscripţiile de pe altarele înălţate de orientali prezintă mai multe elemente care să contribuie la cunoaşterea cultului divinităţii *deus Aeternus.*
Dedicanţii sînt recrutaţi din pături sociale diferite: sclavi, liberţi, persoane cu diverse însărcinări în cadrul unor *collegia* sau cu funcţii cultuale dar şi personalităţi ale provinciei ca Herennius Gemellinus, Aurelius Secundinus, Marcus Aurelius Secundus, C. Iulius Diocletianus. Ar mai fi de semnalat faptul că pînă în prezent răspîndirea lui *deus Aeternus* este atestată numai în Dacia Superioară cu toate că elemente siriene au existat şi în Dacia Inferioară. Un număr de 5 inscripţii au fost gravate pe coloane, altare rotunde, mai apropiate de betyl-ul sirian. în sfîrşit, de menţionat două antroponime cu aparente legături cu problemele expuse: Aurelius Eternalis pe două inscripţii de la Potaissa[82] şi Apulum [83], iar un Ianuarius Agathangelos apare pe o inscripţie de la Sarmizegetusa [84].
Deus A etemus se adaugă desigur celorlalte culte orientale, unele atestate încă în urmă cu trei secole în religia romană. Zeul venea cu o teologie savantă, ca o divinitate eternă, omnipotentă şi incognoscibilă. Atîta timp cît nu au fost descoperite dovezi hotărîtoare pentru o atribuire mithraică, *deus Aeternus* alături de Theos Hypsistos reprezintă în Dacia un însemnat pas spre monoteism, fiind zeul cel mai apropiat prin atribute de dumnezeul iudaic şi creştin[85].

[82] CIL, III, 12545.
[83] CIL, III, 979.
[M] CIL, III, 1504.
[85] S. Sanie, în *Hommages ă Maarten J. Vermaseren,* III, Leiden, 1978, pp. 1092-l115.

THEOS HYPSISTOS ŞI IUPPITER EXSUPERANTISSIMUS

I. Cultul lui ®*sdc_* "Yv|/i0TOţ în secolele II —III e.n. şi răspîndirea lui în Dacia. 1, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, singurul oraş al Daciei cu dedicaţii către 0ed? "Y\|/iortoţ; 2. Consideraţii asupra epitetului â7tiÎKO0g; 3. Tabla ' votivă fragmentară; 4. Epigrafa de la Mytilene a unui personaj originar din Ulpia Traiana.
II. Inscripţia de la Apulum către luppiter Exsuperantissimus.

I. Unul clin vechile epitete ale lui Zcus, *v\\fi<jxoq,* a căpătat îndeosebi în lumea semitică o importanţă particulară începînd cu epoca elenistică. Pe teritoriul Siriei au fost descoperite mîini votive cu inscripţiile 0eŞ ᶜYv|/îO"TO) la Beirut, iar altare cu epigrafe închinate acestui zeu cîteva la Damasc şi foarte multe la Palmira *},* în inscripţiile bilingve greco-palmiriene pentru *Zevq* Cvj/iaxog icai ârciÎKOog, corespondentul în textele semitice este: „Acest nume să fie binecuvîntat în veci", „Bunul şi îndurătorul" etc. Prin Thcos Hypsistos a fost designat în unele traduceri ale *Bibliei,* Yahwe. De asemenea, cum s-a menţionat în textul referitor la *deus Aeternus,* sirienii aveau un Baalshamin, „stăpîn al cerului", în care se îmbinau influenţele astrolatriei caldeene şi ale mazdeismului persan. Theos Hypsistos a fost considerat treptat un zeu omnipotent,. conducător al lumii, zeu care stă în cea mai înaltă dintre sfere. Rezidenţa divinităţii supreme era plasată aşadar în regiunea cea mai înaltă a lumii, cea mai depărtată de pămînt, deasupra planetelor şi stelelor fixe. Aceasta exprima Theos Hypsistos, epitet şi substitut care. se aplica atît Baalimilor sirieni cît şi lui Yahwe [2].

[1] F. Cumont, RE, IX, 19 14, col. 442; J. G. F6vrier,Z.a *religion,* pp. 122-123 ;H. Seyrig, „Syria", XIV, 1933, p. 15 şi urm.; *ibidem,* p. 248: „în cultele zeului anonim, bilingvele—aproximativ 15—îl numesc Zeuc; utylcHroţ 67tf|KOOQ.

[2] F. Cumont, *Les religions orientales,* p. 190; A. Marmorstein, în *Enc. Jud.,* V, col. *568* şi 570.

Răspîndirea pe care a cunoscut-o Theos Hypsistos e pusă şi pe seama propagării acestei divinităţi prin evreii din 'Diaspora, de prozeliţi şi semiprozeliţi[s].
în provinciile occidentale Theos Hypsistos este în general echivalat cu *Iuppiter Summus exsuperantissimus.* Cultul lui *Theos Hypsistos,* divinitate a cărei răspîndire este atestată în Siria, Egipt, Africa, Phrygia, Bithynia, Paphlagonia, Pontus şi alte provincii microasiatice, Bosporus, Grecia continentală şi mai ales în insule, Moesia, Thracia, la Roma *[i],* a avut unele particularităţi în aproape fiecare provincie amintită.
Toate cele trei dedicaţii către Zsîxj sau 0s6ţ "Y\|AOTO<; provin de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, iar dedicaţia de la Mytilene este datorată unui fost *decurio* în capitala Daciei, în urmă cu peste 4 decenii regretatul profesor C. Daicoviciu menţiona că în privinţa sincretismului Ulpia Traiana oferă unul clin exemplele cele mai grăitoare [B]. Prin numărul templelor şi al cultelor celebrate, capitala Daciei era cel puţin egală centrului politic, militar, economic şi cultual de la Apulum. Unele divinităţi orientale, ne referim în primul rînd la cele palmiriene, sînt mai numeroase la Ulpia Traiana. Inscripţiile din Ulpia Traiana oglindesc *toate* cultele şi tendinţele evoluţiei religiei din Dacia, epigrafele cu 0s6g "Y\|AO"TO<; fiind în această privinţă edificatoare.
1. Din cele trei dedicaţii, două sînt altare cu inscripţie şi rina tablă votivă.
Din textul primei inscripţii aflăm că dedicanţii sînt Aelius Apol(l)inarius *procurator Augusti Daciae Apulensis* şi soţia sa Maxima [6] (PI. VII/3). Nu avem alte informaţii asupra acestui Aîlioc; 'AjcoXivdptog cu toate că a

[3] Idem, RE, IX, 1914, col. 445 şi 449; J. Juster, *Les Juifs dans l'Empire romain,* I, Paris, 1914, pp. 254, 274—276; Em. Condurachi, ED, IX, 1940, pp. 2-5.
[4] Roberts C, Th. C. Skeat şi A. D. Nock, HTR, XXIX, 1, 1936, p. 56; W. Blawatski et G. Koschelenko, *Le culte de Mithra sur la câte septentrionale de la Mer Noire,* Leiden, 1966, p. 8 şi urm.; D. M. Pippidi, StCl, XII, 1970, pp. 174- 175, n. 15.
[5] AI SC, I, 1, 1932, p. 81; H. Ingholt, „Berytus", III, 1936, p. 104.
[6] C. Daicoviciu, ACMIT, IV (1932-l935), pp. 409 şi 392, fig. 38; I. I. Russu, StCom, 12, 1965, pp. 53-54, nr. 6, fig. 6.

deţinut amintita funcţie, consemnată în textul inscripţiei printr-un corespondent grec enhpoTCog [7]. Relativ recent a fost descoperit un altar cu inscripţie în care este menţionat M. Aurelius Apollinaris, procurator financiar al Daciei Apulensis[8]. Prin textul inscripţiei nou descoperite dispunem şi în Dacia de transliterarea latină a cunoscutului antroponim grecesc 'AjroA,?uvdpi<;[9]. Cognomenul Apollinaris întîlnit în textul inscripţiei de pe un bust funerar de la Palmira a fost interpretat ca reprezentînd o traducere a numelui Barnebo'[10] dar situaţia nu poate fi considerată identică cu a dedicantului de la Ulpia Traiana. într-un amplu studiu asupra lui *Zeus Hypsistos*[11], analizînd toate documentele epigrafice dedicate acestei divinităţi, autorii prezintă şi unele observaţii privind cronologia inscripţiilor. Astfel ei consideră că forma Zsuţ uv|/iorxog este mai timpurie decît Gsdg (5\(/iCTToq[12] cu toate că ele coexistă. Pe teritoriul întregului Imperiu, pentru o epocă ce începe din secolul II î.e.n., concluziile studiului sînt desigur foarte utile şi ar putea avea pentru epigrafele din Dacia cel puţin o valoare relativă. Inscripţia lui Aelius Apollinarius şi a soţiei sale Maxima ar putea fi aşadar mai timpurie.

2. Cea de-a doua epigrafă închinată lui ©sog 0\|/ICJTO£ însoţit de acelaşi epitet â7tf|icoo<; are ca dedicantă pe *AYkia* Kacrota, al cărei nume este format din două *genlilicia* romane[13] (PI. VII/4). în legătură cu antroponimul Kacrcua (sau Cassia), în afara numelui roman a fost relevată şi posibilitatea unei apartenenţe orientale. Kaocia înseamnă *scorţişoară* în arameana şi numele plantei este acelaşi şi în limbile greacă şi latină [14]. De remarcat de asemenea că altarul. are o *dedicantă.* în ambele epigrafe zeii sînt însoţiţi de epitetul âmÎKOoţ, epitet reîntîlnit în epigrafele din Imperiu la diferiţi

[7] TLG, III, col. 1864 *'EnixpOKOC,* are între semnificaţiile principale- si pe aceea de *procurator.*

[8] M. Bărbulescu, ActaMN, X, 1973, pp. 173-179.

[9] W. Pape, *Worterbuch der griechischen lîigcnnamcn*, I, Braunscliweig, 1863- 1870, p. 107.

[10] H. Seyrig, „Syria", XIV, 1933, p. 161.

[11] RobertsC.Th. Skeat şi A. D. Nock, HTR, XXIX, 1, 1936, pp. 39-88.

[12] *Ibidem,* p. 59.

[13] C. Daicovicitt, AISC, I, 1, 1932, p. 85, fig. 3 a; I. I. Russu, StCom,, 12, 1965, p. 54, nr. 7, fig. 7.

[14] S. Sanie, ActaMN, X, 1973, pp. 157- 158, n. 88- 101.

zei, iară a aparţine aşadar în exclusivitate lui ©eog "Yvi/ioxoţ, grupul acestor ©soi eTtfiKooi, zei „care ascultă rugăciunea", fiind mai numeros [15]. Epitetul *^nî\Kooq* era ataşat, în Grecia şi apoi în alte provincii, mai ales „zeilor vindecători" sau „salvatori", îndeosebi grupului Aesculapius, Telesphoros şi Hygeia dar şi Artemidei, Aphroditei, lui Apollo şi Hercules[16]. Epitetul, care însoţeşte de obicei zeii orientali, este atestat mai rar în Grecia propriu-zisă, fiind însă întîlnit pe inscripţiile din insulele egeene care formează o punte între Grecia şi Orient; acelaşi, în Thracia alăturat zeului-salvator, „zeul cavaler" şi în oraşele nord pontice în legătură cu divinităţile sabaziace care au certe relaţii cu iudaismul[17], mithraismul dar şi cu divinitatea supremă locală [18]. în secolul 1 al e.n. epitetul a fost aplicat şi dumnezeului israelit, cum arată o inscripţie dintr-o sinagogă din Egipt închinată către ©sff» [jiejyciXft) s[iTT|1c6]ca [1B]. în secolul I şi mai ales în secolul al II-lea e.n. epitetul ETtfjKOoţ pare a fi rezervat cu puţine excepţii marii divinităţi a Orientului. în Siria antică, la Beirut, Damasc dar mai ales la Palmira, âTifiKooţ este întîlnit în dedicaţiile către „Zeus cel mai înalt" (Aii 6\|/io"rq)) echivalat în general cu *Baalshamin.* O seric de inscripţii bilingve de la Palmira, datînd din anii 111—268 e.n., dedicate lui Aii. ft\|no"C(p K0,î sTtnKoq) au în textul palmirian LB'L SIVIN RB' WRHMN', adică lui „Baalshamin cel mare şi îndurător" [2"]. Corespondentul latin al lui E7tf]Kooc;, *propitius,* apare pe un altar de la Marsilia dedicat lui Iuppiter Hcliopolitanus. într-o inscripţie siriană Baalshamin este echivalat direct cu Zsuq Oupaviog [21]. Extinderea epitetului •S7rf]Kooc; şi la unii zei arabi *(Dushares),* la *Hadad* şi *Atargatis* [''2] etc, oglindeşte ubicuitatea divinităţilor orientale care „ascultă rugăciunea". în Dacia, în afara dedicaţiilor

[15] O. "Wei.nrei.ch, „Athenisohe Mitteilungen", 37, 1912, pp. 1—68.
[10] *Ibidem,* pp. 7- 11 şi 13- 14.
[17] *Ibidem,* pp. 27 — 39.
[18] W. Blawatski — G. Koschelenko, *op. cit.,* p. 9.
[19] CIL, I; 1432.
[20] P. Collart, *Melanges Michalowski,* Varşovia, 1966, p. 326 şi urm.
[21] A.B. Cook, *Zeus,* II, Cambridge, 1925, p. 486; *ibidem,* III, Cam-■.bridge, 1940, p. 945.
[22] M. A'/i-Yonah, IEJ, 9, 1, 1959, pp. 1-2.

către Theos Hypsistos, epitetul amintit mai apare pe o epigrafă apulensă închinată lui Aesculapius şi Hygiei'â3. .
3. O placă votiva, din care s-a păstrat doar jumătatea dreaptă, are gravată o inscripţie a cărei lectură este încă în bună măsură ipotetică[24] (PI. VII/1). în r. 1 un grup. de 6 litere despărţite prin puncte ar fi putut reprezenta numele dedicantului Iatsi)x[oq] sau I. AisiLifoc;][25]. NU a fost încă justificată mulţumitor cauza pentru care literele sînt despărţite, astfel că pot fi la fel de verosimile şi alte ipoteze [2S]. în r. 2 s-au păstrat doar literele @eco Y, litere care A. Buday[27] şi C. Daicoviciu [28] au apreciat că nu alcătuiesc în mod sigur *&s&>* u[\|AcjT(p] deoarece nu pot fi excluse completările: C)[7ir|(a)K6qD] sau ufroTOiup]. ©soc; (mf|(a)Koo<; ar avea ca echivalent latin pe *deus exaudienlissimus,* epitet ce-l are Nemesis într-o inscripţie apulensă[29], iar Cwxaiocj apare adeseori ca epitet al lui Aesculapius. Aceste plăci votive erau oferite divinităţilor, solicitînd în general vindecarea; sînt însă asemenea *ex-voto-mi* adresate unor zei „neînzestraţi" cu atribute vindecătoare, în rîndul cărora se înscrie şi o frumoasă placă votivă închinată Iunonei[80]. Urechile reprezentate pe altar arată că divinitatea a ascultat rugămintea. Acest mod de a ilustra relaţiile solicitant-divinitate este atestat pe vechi monumente egiptene [31], transmiţîndu-se şi la alte religii orientale. în Dacia reprezentarea urechilor poate fi reîntîlnită pe diverse plăcuţe anepigrafe, precum şi pe o inscripţie închinată lui Malachbelus, recent descoperită [32]. în cazul în care considerăm preferabilă lectura ©erâ I>[V|/IGT(B] credem că reprezentarea urechilor suplineşte pe această inscripţie epitetul STtrpcoocj întîlnit în celelalte două dedicaţii.

[23] CIG, III, 6815 (CIL, III, 7740 a); I. I. Russu, StCom, 12, 1965, p. 58, nr. 14.
[24] A. Buday, Dolg., 1916, p. 35, fig. 5. Text francez, p. 95.
[25] I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 178.
[26] S. Sanie, AcţaMN, ,X, 1973, pp. 160-l61. De remarcat că toate literele pot fi şi din alfabetul latin.
[2'] A. Buday, *loc. cit.*
[28] C. Daicoviciu, AISC, I, 1, 1932, p. *85,* n. 3.
[29] CID, III, 1126.
[30] A. Buday, Dolg., p. 34, fig. 4. Text francez, p. 95.
[31] A. Erman, *La religion des Egyptiens,* Paris, 1937, p. 175, fig. 53.
[32] M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul,* pp. 41—42.

.■-< *4:* La dcdjcanţii lui ©soţ Cvinatoc; cunoscuţi prin cele 3; inscripţii din capitala Daciei am putea să adăugăm numele P(ublius) .Aelius Arrianus Alexandros PouXeufxi'iţ) Ăctidac; *KoXQWÂac,* Zepni£ey[£]Gouar|<;. cunoscut printr-o inscripţie descoperită la Mytilene [M]. Dcdicantul, fost,*dccijrio colouiae Sarmizegdusac,* are un nume grecesc.
Dedicanţii către ©eoţ "Y»|/to"xog: Aelius Apol(l)ina,rius, Aelia CassiaV iateimos (sau varianta I(ulius) Ateim(os), P(ublius) Aelius Arrianus Alexandros au numi- greceşti. Divinitatea venită din lumea greco-orientală mai avea în această fază cea mai mare parte dintre dedicanţi recrutaţi din mediu grcco-oriental. Se poate presupune: desigur că între aderenţi au fost şi persoane de alte origini, ca de .exemplu Maxima, soţia, lui Aelius Apol(l)inarius. Ca şi în alte zone ale Imperiului, promotorii tendinţelor către mono-teism erau îndeosebi cei originari din centrele unde contactul filosofici greceşti şi teologiei orientale fusese direct şi mai îndelungat. S-a remarcat că inscripţiile către Theos Hypşistos au fost descpperite mai ales în locurile în care există si men-ţiunea unor colectivităţi iudaice, a unor prozeliţi sau semi-prozeliţi[ai]*,"Pînii* în "prezent în importantul material epigrafic al .Daciei romane nu există menţiunea vreunei sinagogi ca în Pannonia, Moesia Inferior sau Moesia Superior. Vestigiile referitoare la prezenţa unor evrei în Dacia sînt, următoarele: d' piatră de inel descoperită la Sarmizegetusa< cm literele 'A.GLA care ar putea fi interpretate ca iniţialele unui celebru pasaj din Psalmi: „Tu eşti puternic în veci Doamne" (TH GYBWR LW.LM T)\VNY)[35]; o placă de ardezie de 14 cm a vînd în. centru reprezentat un berbec, în dreapta o „stea a lui Da vid", în.stînga un altar cu flacără, 7 capete omeneşti

. . [a;i] A. Dobo, *Inscriplioites extra fines Pannoniae '.Daciaeque repertae ad res earun'dem pertinentes,* Budapesta,- 1975, p. 168, nr. 849. .

[34] F. Cumont, RHR, LXVI, 1912, p. 165'(Articol rezumat)'. Referin-du-sc Ia semnificaţia Iui Tlieos Hypşistos dintr-o inscripţie ele la Thyatira în Lydia, scrie următoarele: „Cest le norii sous lequel Ies colonies iudeo-grecques de la Diaspora et Ies paiens qui avaient plus ou moins adopte leur croyanco, designereiit le dieu d'Israel".

[35] în original: »J\1N D?iy^ 1Î2J HHX . C. Daicoviciu, AISC, II (1933 — 1935} . 1936, p. 194 considera că AGVLA ar .putea, să. fie „greşit interpretat pentru un nu ine comun ca AQ[U]ILA".

şi inscripţia „Judaea"[38]; menţiunea că un grup de exploratori au descoperit într-o mină din Carpaţi o inscripţie ebraică, ,-rirn, adică tetrâgrama pentru Yahwe[a7]. Piesele amintite nu provin din descoperiri arheologice sistematice, au dispărut şi nu pot constitui obiectul unor verificări. în onomastica din. Dacia există însă cîteva autroponime orientale ai căror purtători au fost foarte probabil evrei: Barsimsus Calisthenis originar din Caesarea, cunoscut dintr-o diplomă militară [M]; Septimia Saba[tia] [39] şi Aclia Cassia din inscripţia amintită mai sus. Faptul că una din fiicele lui Iov se numea KSYH [40], antroponim care în traducerile greceşti devenea Kaooia, că, o omonimă este întîlnită în inscripţia unor evrei din Pannonia [41], precum şt faptul că. este dedicantă către ©soc, "YV|/IO-TOC; ar putea sprijini o ipotetică origine iudaică pentru AiA-ia Kaaaia. Atestarea zeului în forma greco-orientală numai la Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi în forma occidentală doar la Apulum arată propagarea limitată a lui Theos Hypsistos în Dacia romană, în zonele originare Theos Hypsistos a influenţat gnosticismul, credinţă atestată şi în Dacia *[3], fiind de asemenea printre zeii care au putut contribui la pregătirea pentru răspîndirca

[36] Ziarul „Egalitatea", 1, IV, 1892. Nu am reuşit sa verific această informaţie în revistele maghiare din 1892.

[37]. Analele Societăţii istorice „luliu Barasch", II, 1, Bucureşti, 1888, passim. Articolul lui O. Teglâs, *Zsiilo nevii vagy jelzesil helyek e's regisegeh Dacia terilleterol,* din „I/.r. Magyar Irod. Xârs. Evk.", 1909, pp. 114—123 mi-a fost inaccesibil.

[38] CIL, XVI, 107; S. Sanie, „Dacia", XIV, 1970, p. 237.

[311] Dolg., VII, 2, p. 73; Kerenyi, *Die Personennameii,* nr. 2167; I. I. .Kussu, AISC, IV (194l-l943) 1944, p.. 226. Completarea Saba|tia nu este desigur obligatorie. Sînt cunoscute atît Saba cit şi XciPotT.K;, femininul lui XctflaTaîoc, si Zappcmoc, care au forme greceşti şi ebraice ŞBTY (Shabbatai) şi fem. SBTYT (N. Avigad, IE'J, 12, 1,' 1962). Lucrarea lui V. Tchericover: *The Şambathions,* în *Scripta Hierosolimytana,* I, 1954, pp. 78 — 98, care presupunem că ar putea conţine şi elemente referitoare la acest antroponim, nu ne-a fost accesibilă.

[40] *Iov,* 42, 14; cf. *injra,* p. 292, dedicaţia lui *V.* Aelius lacubus descoperită la Porolissum.

[41] Z. Kâdâr, *Klasyrk,* p. 42, n. 1; G. Raclau, ActaArch, XXV, 3-4, pp. 266-278.

[42] N. Gostar, L. David, ActivMuz, II, 1956, pp. 135- 138; D. Bene, A. Schiopu, ActaMN, XI, 1974, p. 115; N. Vlassa, ActaMN', XI, 1974, p. 125.

credinţei care în secolele următoare va deveni religia oficială a Imperiului[43].

Ii. în sfîrşit, dedicaţia de la Apulum către *luppiter Summus exsuperantissimus* se înscrie printre cele mai interesante inscripţii votive ale Daciei [44]. Fragmente din textul epigrafei apulense pot fi regăsite, în forme apropiate, în diferite izvoare literare. Fără a fi doar un nou epitet adăugat la zecile de epitete pe care le cunoscuse deja primul zeu al panteonului roman, *exsuperantissimus* (sau exsuperatorius) reflectă tendinţele de reînnoire în concepţiile religioase, mai ales cele referitoare la divinitatea supremă. luppiter *exsuperantissimus* a fost echivalat cu *Qsoc, "Y\\iioToq*[i!5]. Cercetătorii istoriei religiilor în Imperiul roman acordă o importanţă deosebită momentului adoptării oficiale a lui luppiter exsuperantissimus. Se consideră că *luppiter exsuperantissimus* ar reprezenta încercarea de realizare a unui compromis în conflictele multiseculare dintre credinţele iraţionale şi gîndirea filosofică ce domină o întinsă perioadă istoria religioasă a lumii greco-romanc [4B].

Teologia greacă l-a ridicat pe Zeus-Iuppiter de la rolul de *deus primus inter pares* deasupra tuturor, iar astrolatriei orientale îi datorează caracterul cosmic, riguros universal, cu toate atributele care au fost amintite mai sus privind pe Theos Hypsistos. Sub influenţa conjugată a filosofici şi astrologiei se încearcă schimbarea politeismului clasic şi anarhic într-un sistem teologic coerent. Din anii 186—187 e.n. datează monedele cu efigia *Iovi Exsup* iar Commodus împrumută acest epitet către sfîrşitul domniei sale. Ultimelor decenii ale secolului al II-lea al erei noastre posibil să-i aparţină şi dedicaţia de la Apulum. *Zeul suprem* şi mai sus de toţi, *cîrmuitorul lucrurilor divine* şi *umane, arbitru al ursitelor,* cum este definit *luppiter exsuperantissimus* în textul epigrafei apulense, poate fi reîntîlnit cu atribute asemănătoare într-o inscripţie din Africa [i7] şi mai ales în

[48] Em. Condurachi, ED, IX, 1940, p. 2: „II misticismo orientale ha potuto preparare la strada del monoteismo cristiano".

[44] CIL, III, 1090.

[45] F. Cumont, ARW, IX, 1906, p. 323 şi urm.; idem, RE, IX, col. 449.

* J. Beaujeu, *La religion romaine,* p. 389-

" ILS, II, nr. 4082: *Iovi optimo maximo, deorum principi, gubernatori omtuum rerum coeli terrarumque rectori.*

texte literare din care menţionăm 'cele datorate lui Apuleius[48]. Unul din cei mai buni cercetători ai religiei romane în primele secole ale erei noastre consideră că *luftpiter exsuperanlissimus* conduce către un monoteism şi subliniază că aspectul filosofic al zeului cosmic estompează uneori urmele originii, sale orientale [49].

Desigur, este necesară o înţelegere nuanţată a semnificaţiilor pe care le are zeul, a faptului că identificările vizează mai ales laturile esenţiale ale zeului[50].

[18] Apuleius, *De mundo,* 27, ed. Goldbacher, p. 126: *Suriimus exsu'perantissimusque divum... si ipse in alto residat aliissimo eas autcm potestates per omnes partes mundi dispendat... Horum enium'cura salutem terrenorum omnium gubernari,* în acelaşi sens şi pasajul din *De Platone,* I, 12., od. Goldbacher, pp. 73 — 4 (apud Merlat, *Essai,* p. 121, n. 3).

[49] J. Beaujeu, *La religion romdine,* p. 389.

[50] Am exemplifica prin inscripţia: ILS, II, nr. 3094. O dedicaţie a lui Q. Antistius Adventus lui *I O M summo exsuperantissimo Soli Invicto,. Apolloni, Lunae, Dianae, Fortunac, Marti, Victoriae, Păci.*

inscripţii dedicate zeului Deus Aetemus
pţii dedicate zeului Theos Hypsistos
Raspîndirea   cultului divinităţilor Ueus Aetemus şi Tlieos Hypsistos în Dacia

INSCRIPŢII ŞI REPREZENTĂRI CU APARTENENŢĂ SIRIANĂ PROBABILĂ

Credinţelor siriene în general, fără a putea preciza totdeauna căreia dintre divinităţile cercetate separat în paginile anterioare, li s-ar putea adăuga un grup de inscripţii fragmentare cu descifrarea incertă sau incompletă precum şi cîteva reliefuri. Prezentarea în acest cadru este dictată şi de faptul că uneori apartenenţa la cultele siriene este doar una din variantele posibile de interpretare.

1. O coloană votivă descoperită la Apulum are gravată o interesantă inscripţie, din textul căreia aflăm că dedicanţii către Iuppiter optimus ■maximus au salvat un vultur în luptă cu trei şerpi.'Lectura dată inscripţiei în *Corpus*[1] de A. von Domaszewski, menţinută în unele" publicaţii recente [2], poate fi ameliorată. Subscriem la cele mai multe din completările lui P. Meiiat[3] referitoare la numele dedicantilor care ar fi Aurelius Marinus Basus şi Aurelius Castor Polyd(euces)[4] şi nu contestăm că există şi posibilitatea ca vestita coloană apulensă să fie dolicheniană. Dealtfel, în această

[1] CIL, III, 7756.

M. Macrea, *Viaţa,* p. *340; Romer lîumănien,* Kolu, 1969, p. 191, F 6.

[3] P. Merlat, *Rep.,* nr. 37S *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) [D(olichcno) ?], Aur(elins) Marinus/Basus et Aur (elius)/Castor Polyd(euoes) P/circumstantes,/viderunt numenjaquilae descidis (s) e/monte supra dracone_s\/tres, valida vipe[ra]supstrinxit aquila[m] JHi s(upra) s(cripti) aquila(m) dej periculo/liberaverunt/v (otum) l(ibens) m(erito) p(osuerunt).*

[4] Preferabilă lecturii din publicaţiile amintite *po(ntem?) Lydi.*

interpretare prin care textul este corelat cultelpr orientale, inscripţia intră în contextul preocupărilor lucrării de faţă. Pentru salvatori, vulturul era un simbol *(numen aquilae).* Vulturul avea multiple semnificaţii în mediul roman (simbol iovian, însemn al legiunilor romane), fiind totodată şi cea mai cunoscută pasăre-simbol în cultele şi credinţele siriene, aşa cum am menţionat dealtfel cu prilejul analizei propagării în Dacia a zeilor /. *Dolichenus, I. Turmasgades, Sol Invictus* şi *deus A elernus* [5]. Pe de altă parte, şarpele deţine şi el un loc deosebit în mitologia şi religia antică. Funcţiile şi simbolurile şarpelui în diferite culte şi credinţe (egiptene, microasiatice, siriene, iraniene, iudaice, greceşti sau romane) sînt adeseori cu totul deosebite, de la „principiu al răului" la simbol al reînnoirii, al tinereţii veşnice, sugerat de faptul că şarpele îşi schimbă periodic pielea. în cele mai multe culte orientale şarpele nu este un simbol al forţelor răufăcătoare, terifiante. Dacă în Dacia *lipsesc inscripţii* de tipul *Sanclis draconibus* [a] există însă la Apulum dedicaţiile către *Glykon* [7]. O scenă înfăţişînd încleştarea între un vultur şi un şarpe este atestată pe o reprezentare sabaziacă [8]. Au fost emise diverse ipoteze, atribuindu-se textului inscripţiei apulense un sens metaforic: lupta dintre vulturul roman şi dragonul dacic, altele pe plan mai general — lupta lui Septimius Severus împotriva celor trei adversari ai săi. La cele enumerate trebuie desigur adăugată posibilitatea consemnării unui fapt real care, în credinţa apulensilor de la începutul secolului al III-lea, lua proporţiile unei minuni datorită simbolului militar şi cultual al acvilei.

2. Un monument sculptural fragmentar înfăţişînd un vultur şi un şarpe, descoperit la Micia, a fost ipotetic încadrat între reprezentările turmasgadiene [9] (PI. VI/5).

Simbolistica atît de diversă a vulturului şi şarpelui oferă desigur numeroase soluţii pentru interpretarea scenei descrise de inscripţia de pe coloana de la Apulum ca şi pe diferite reprezentări.

[6] *Supra,* pp. 69, 101, 153.

[6] CIL, VI, 143.

' A. Culcer, „Apulum", VI, 1967, p. 613 (CIL, III, 1021 si 1022).

. * Ch. Picard, RA, 1961, p. 137, fig. 5.

»■ C. C. Petolescu, StCl, 17, 1977, pp. 157- 158.

Confruntarea- dintre pasărea"rapace şi reptilă a. constituit un motiv adeseori îritîlnit în literatura; şi arta antică, victoria vulturului fiind interpretată ca • o: victorie cosmică. .Există şi alte ipostaze'în .care apăr vulturul şi şarpele :■ a) vulturul cu şarpele; în'gură, care 'se presupune că simbolizează confe-rirea i nemuririi i de i către vulturul ceresc; b) şarpele care se încolăceşte pe[1] vultur, ilustrarea metaforică -a soarelui şi rutei pe care o străbate; c) alăturarea şi nu confruntarea vulturului, şi şarpelui. în această ultimă grupă ar fi de men-ţionat o reprezentare de la Porblissum[10] şi imaginea centrală din registrul, superior al unei geme cu Reprezentarea Cava* lerilor danubieni [ll].
Reprezentări sculpturale cu irhaginî similare celei de'la Micia sau ăvînd la bază b coroană sînt frecvente pe *monu-mentele funerare iirierte*[Vl]. Imagistica sigur turmasgadiană înfăţişează deocamdată *vulhirul -pe un quaclruped,* fapt care adăugat elementelor amintite referitoare la confrun-tarea sau alăturarea vultur şi şarpe ne determină să consi-derăm monumentul miciens mai apropiat de piesele funerare decît o nouă ilustrare a lui *luftftiter Turmasgatles.*
Dată fiind" întrepătrunderea tematică a inscripţiei apu-lense cu reprezentările de la Micia şi Porolissum am consi-derat potrivită descrierea lor succesivă.
3. Revenind ia, inscripţii se impune a ne preciza opinia în legătură cu o..altă: epigrafă. Un altar aflat într-o stare de conservare precară,, văzut la Apulum în 1873 de O. Hirsch-feld şi O. Bendorf, avea gravată o inscripţie care, în lectura lui Th. Mommsen: *Deab(us) Su(rist)*[13], ar trebui corelată cultelor siriene. Inscripţia catalogată între cele dispărute încă în primul deceniu al secolului nostru[14] nu am regăsit-o în colecţiile principalelor muzee din Transilvania. Lipsa

[10] A. Buday, Dolg., 1912, p. 103, fig. 38.
i [u] D. Tudor, *Corpus monumentorum■ Religionis Equitum DanMiinofum,* I (EPRO), Leiden, 1969, p. 109, nr. 193, pi. LXXXVIII. ... , , .,,..,,
[12] A. Roes, RA, 36, 1950, p. 139. Un monument funerar" cu "Vultur de la Potaissa, fără a-l clasifica astfel, publică I. Teglâs, ArchErt, 25, p. 45, fig. 1. ,t')l , i ,'■■■; ,'.... '<
[13] CIL, III, 7748: *Deab(us) Su... \MARC...\Sentilus"AU\xanâ\ri\v. s.l.m.;* Kerenyi) *Die./Fersoneymamen,* nr. 1243." ..'.', ,'i y ' ■■
" G. Teglâs, ArchErt, XXVI,, 1906, pi' 322:;* S,": Sanie, SCIVA 3, 1976, p. 101. .« i .1 :i .-:■. ,\ :..■: , , j M I j ^k,H i :.} .") ■'

de analogii pentru modul în care a fost întregit r. 1 în *Corpus* [1S] şi;nfipcsitatea,completării în r. 2 şînt elementele care. îndrep-, tiiţesp;,'şi ;alte ipoteze.fn lectura textului. Astfel, în afară de *.D:p[ae\ B{alti] Şu[r,iae],* care. şi-ar găsi similitudini într-o inscripţie din Bannonia, • credem că o. rezolvare verosimilă, a întregului text poate.fi DE [0] B[VS] SV/MAR[I]0, dedi-oantul fiind. *Senlius. Alexandri .(filius)* şi nu: *Marc ... Sentius Alexandri (filius) ?■ Iuppiler Bussumariusma.i* este cunoscut la. Apulum prin două inscripţii[18], una din ele mentjonînd :şi existenţa unui" templu al lui Bussumarius[17], zeu, celtic la origine:[:s] , devenit microasiatic şi vehiculat în Dacia de gala.tioni.

4. între descoperirile de la Sarmizegctusa care continuă să riimînă parţial enigmatice se înscrie şi o epigrafă fragmentară din textul căreia aflăm numele mai multor personaje, uiuii sau toţi preoţi,. care au înălţat un templu. Rămîne necunoscută tocmai *divinitatea* căreia i s-a ridicat templul. Hditorul inscripţiei menţionează, ca foarte probabilă o divinitate, orientală, avînd în vedere numele celor amintiţi în. textul inscripţiei, adăugind că „după spusele oamenilor" fragmentul a fost descoperit în colţul de sud-vest al incintei, unde: se găseşte Dolichcnum-ul[19]. P. Merlat, admiţînd că inscripţia nu conţine nici o aluzie la Iuppiter Dolichcnus, o include totuşi între epigrafele cu atribuire dolichcniană posibilă [20]. Pentru această inscripţie fragmentară orice încercare care contribuie la o lectură mai verosimilă a numelor şi literelor izolate este deosebit de utilă [21],(P1. 1/4). Problema centrală, aproape insolubilă datorită stării epigrafei, rămîne încercarea de a stabili cărei divinităţi, aparţine dedicaţia şi implicit templul. Printre dificultăţile care întîmpină intenţia ,de, clarificare trebuie menţionate: a) Inscripţia nu a fost descoperită cu prilejul unor cercetări arheologice sistematice

"{ CIL, III, 7748.

'•** CIL/III, 1033 şi 14215[15]; Al, Popa şi'I. Berciu, în *In memoriam Constantini Daicoviciu,* pp. 316 — 317;

[17] CIL;. III, 14215[15].

[18] H. Zeiss, AISC, II (1933-l935) 1936, pp. 257-258.

[10] C. Daicoviciu „Dacia", I, 1924, p. 250.

[20] P. Merlat, *Rep,,* nr. 349. Remarca „doar *M* ar putea să fie diri *IomD"* . -omite,faptul căji puţin probabil ca *M* să fie din r, 1 al.inscripţiei informa ei iniţială. Recent s-a văzut că nu-i.litera *M,* ci*ON.*

[21] I. I. Russu, SCIVA, 25, 4, 1974, p. 587, nr. 2.

şî informaţiile localnicilor pentru o piesă ajunsă deja la muzeu au o valoare mai scăzută; b) Divinitatea menţionată la începutul inscripţiei poa.te fi siriană sau palmiriană;; c) La Ulpia Traiana Sarmizegetusa au fost descoperite dedicaţii către divinităţile amintite, atît în interiorul cît şi în. exteriorul incintei oraşului. Grupul de litere *LMYR* din r. 3-al inscripţiei, în starea ei actuală, ar putea oferi unele indicii mai exacte asupra dedicanţilor, completările posibile fiind următoarele: 1) *[Pa]lmyr(as)* sau *[Pa]lmyr(us),* un cognomen destul de răspîndit; 2) *[domo Pa]lmyr (a)* iudicînd. originea dedicantului; 3) *[Pajlmyr (enus)* , sursă pentru stabilirea etniei sau o ultimă posibilitate ca grupul de litere *[Pa]lmyr* să fie parte componentă a numelui unor trupe auxiliare de palmirieni. Variantele acestei lecturi arată că există argumente egale pentru a sprijini ideea apartenenţei palmiriene a inscripţiei. Dacă vestigiile palmirienilor în Dacia se află grupate la Ulpia Traiana, Porolissum, Tibiscum şi Apulum s-a observat că răspîndirea lui Iuppiter Dolichenus, deşi cu frecvenţă diferită, acoperă principalele zone ale provinciei.

După stabilirea cu certitudine că literele din r. 1 sînt *ON* şi în r. 2 *Pil*[22], numărul variantelor de completare a numelui împăratului devine echivalent cu cel al împăraţilor care.au avut titlul de *Pius* în răstimpul 106—271 [2:i]. Completarea pe care o propunem pentru această inscripţie este următoarea: *[Dis patriis Malagbel ei/Bel Belhamm]on [pro salute/M (arci) Aur(elii) Antonim] Pii[Aug (usti) n(ostri) Imp (eraloris) jP (ublius) Ael (ius) Pa]lmyr (us) C (enturio) [n(umeri) Pal(myrenorum) Tib(iscensium)/et Ael (ius)] Abraen(us) fl(amen) M[un(icipii) Tib(isci)/Aur(elius)] Cassi(us), Marinu[s Basus/Max]imus Gora, Lu[cius Ab/gar et] Maximus Bars[emia sacer]dot (es) templum [a/solo] de suo fecer(unl).* Faptul că Abraenus este, atestat în antroponimia siriană [24] sprijină lectura anterioară încă necontestată. *FI. M.* pot fi completate Fl(orus) sau Fl(avius) M[arinus], dar cele trei litere *FI* şi" *M* pot reprezenta consemnarea abre-

22 *Ibidem.*

23 Antoninus Pius, Commod'us, Septimius Severus, Caracalla şi Geta.

24 S. Sanie, ActaMN, X, 1973, p. 152. Este foarte puţin probabil ca grupul ele litere să conţină vreo menţiune la *[f\abr(i) aen(eari)* sau la *aen (eatores).*

viaţă a funcţiilor deţinute de Abraenus. Faptul că cel puţin ulti'ţ»ii sînt *sacerdoles* nu exclude posibilitatea ca primii doi menţionaţi să aibă şi alte funcţii. Asemenea inscripţii „mixte" mai sînt cunoscute şi în dedicaţiile către alte divinităţi. Dealtfel şi numărul celor care sînt preoţi ai zeilor palmiricni rămîne destul ele important. Posibil ca în Dacia clerul divinităţilor orientale să nu fi avut totuşi ca ocupaţie exclusivă cultul. Astfel Aurelius Marinus Marini (filius) era preot al lui luppiter Dolichenus [26] dar şi *vexUlarius collegii fabronim* [28]. Considerăm deci foarte probabil că textul de la începutul inscripţiei conţinea numele unor divinităţi palmiriene.

5. Două epigrafe descoperite la Şard în împrejurimile Apulum-utui[27] şi la Napoca[28] sînt închinate zeiţei *Venus Victrix.* Inscripţiile în care această divinitate este alăturată lui luppiter Heliopolitanus, cea mai apropiată la Carnuntum [2i)], arată că Venus Victrix poate fi o Atargatis din cunoscuta triadă heliopolitană. Această posibilitate de interpretare a fost adoptată şi pentru inscripţiile separate ale Venerei victorioase din Pannonia [30]. Cei doi dedi.canţi din Dacia sînt C. lulius Valens, menţionat şi între închinătorii lui Sol Invictus, şi veteranul Aurelius Umbrianus. Echivalarea Venus Victrix-Atargatis, sigură în epigrafele în care divinitatea apare alături de luppiter Heliopolitanus, este una din variantele posibile de interpretare atunci cînd Venus Victrix este singură. Aceasta a determinat dealtfel menţionarea ei în acest cadru şi nu împreună cu Dea Syria.

[25] cil-, III, 1301 b.
[26] CIL, III, 7900.
'•" CIL, III, 1:114.
[28] CIL, III, 7663 (?=,86,4),
[39] E. Swoboda, *Carnuntum,* Graz-Koln, 1964, pp. 195— 196.
[30] Z. Kâdâr, *KlaSyrK,* p. 80; L. Balla, ACUSD, III, 1967, p. 72.

BELUS

1. Menţiuni asupra originii, atributelor şi locului divinităţii Behts. în panteonul palrnirian. . 2. Hăspindirea cultului zeului' Beluş. îţr Dacia.

1. Asemănări în desfăşurarea cultului, precum şi unele atribute comune cu Bel-Marduk indică cu certitudine Babi-ionul ca loc de origine a divinităţii Bel, clar persistă încă unele dificultăţi în încercarea de stabilire: a epocii în care a fpst adoptat la Palmira. Belus era considerat de palmiricni zeul suprem, stăpîn al universului, creator al cerului şi pămîntului. în secolele I—111 e.n. acest zeu era în fruntea principalei triade cosmice palmiriene: *Bel* (zeu al Cerului), *larhibol* (zeu al Soarelui) şi *Aglibol* (zeu ai Lunii). Bel era obişnuit primul între zeii numiţi „naţionali" sau „strămoşeşti" şi în centrul reprezentărilor sculpturale cu grupuri de' divinităţi pal-miriene.

Graţie vestigiilor arheologice, epigrafice şi papirologice descoperite la Palmira şi Dura Europos sînt cunoscute tem-plele, sărbătorile carc-i erau închinate în luna Nisan,- dis-punem de ştiri, asupra corpului de sacerdoţi, precum,.şi a serviciului religios zilnic consacrat zeului Belus [1]. Pe repre-zentările cultualc Belus apare în centrul grupului de zei, totdeauna în picioare, cu scut, sabie şi mantie fluturîndă, într-un costum militar elenistic. Belus a fost identificat cu Zeus,

[1] Dintr-o bibliografie abundentă menţionăm: J. G. Fevrier, *La religion,* p. 46 şi urm.; H. Scyrig, „Syria", XIV, 1933, p. 238 şi urm.; K. Dussaud, *Les religions,* p. 404; R. Mesnil du Buisson, *Lcs tesseres,* p. 187 şi urm.; H. Seyrig, „Syria", XLVIII, 1971, p. 85 şi urm.

în-,inscripţiile greceşti fiind numit şi Zsuc; BfjXog, iar simbolurile atributelor sale, sceptrul, globul'şi calathosul sînt luate tot de la Zeus; Ca majoritatea zeilor palmirieni Belus este.un zeu imberb. Zeu cosmic, guvcrnînd zeul Soarelui şi al Lunii, ca stăpîn al planetelor, al zodiacului, Belus este prin aceasta şi stăpîn al destinelor cum arată cu claritate şi inscripţia latină de la Apamea [2]. Animilul atribut al zeului era' taurul. Unele funcţii, ca cea de „dispensator al ploii" sau:'cea de „protector al măslinului", pot ii corelate unei perioade mai vechi din viaţa Palmirci, cînd producţia agricolă a oazelor constituia baza economiei pentru „oraşul deşertului".

:vUn fragment de statuie de marmură găsit la Ulpia Traiiana Sarmizegctusa, din care s-a păstrat doar. o mină în earcv se află un glob[a], ar putea eventual sa aparţină unei statui a zeului Belus. Acest simbol al puterii, al dominaţiei asupra, globului terestru poate fi remarcat însă şi la reprezentările lui *Zeus, Sol Inviclus* sau la statuile unor împăraţi.

.Belus este cunoscut în Dacia prin trei inscripţii din care două îi aparţin în exclusivitate: *Tibiscum*i (a) şi *Porolissum* (b). ;i;.ir pe cea de-a treia descoperită la *Ulpia Traiana,* (c) Belusi apare împreună cu Malachbelos şi alte . divinităţi. Pcn'tru a releva unele particularităţi ale acestor epigrafe cu informaţiile referitoare la contextul în care au fost desco^ perite şi la dedicanţi, am considerat preferabilă analiza inscripţiilor într-o succesiune inversă datei la care au fost descoperite.

în sfîrşit se cuvine a menţiona mulţimea antroporhmelor palmiriene cu Bel şi B61, cîtcva: *Bolhas, Borafas, Ragysbei, Taibol, Zabdibol,* atestate şi în inscripţiile Daciei romane[4].

a) în anul 1971 a fost găsit" întîmplător la Jupa (jud. Caraş-Severin), pe teritoriul, vechiului Tibiscum, partea stingă'a uriui altar votiv cu inscripţie (PI. VIII/6). între lecturile posibile în r. 1 al inscripţiei, editorul menţiona şi

ILS, 4335 *Belus/Fortun'ae .rectorfmenlisque.magislterlara gaudebitj qnam dcditjet voluit,* — asemănări pronunţate cu inscripţia de la Apurutri dedicară, lui ; luppiter Exsuperahtissimus.

[3] O. Floca, *Muzeul de arheologie 'Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* Deva, S-- Sanie, „Dacia", XIV, 1970, p., 235 şrurm.;-idem, ,SCIV«A,.3, 27, 1976, p. 402.

o eventuală dedicaţie către Belus [5]. Ipoteza sa a fost ulterior susţinută şi s-a încercat completarea întregii inscripţii[(i]. La scurt timp după publicarea fragmentului a fost descoperită, de astă dată cu prilejul cercetărilor arheologice, partea dreaptă a aceluiaşi altar, astfel că în prezent dispunem de aproape întreaga inscripţie (PI. VIII/6). Lectura dată textului rezultat prin alăturarea celor două părţi ale altarului [7] am considerat-o ameliorabilă [8]. în r. 3 al inscripţiei editorii citesc AEL[ius]?.. IVMCVS (?), dar cea de-a doua literă din r. 3 nu este *E,* ci *R,* iar prima din cele 6 litere vizibile în partea dreaptă a aceluiaşi rînd nu este /, ci *R.* Rezultă că]". 3 nu conţine specificarea numelui unui alt dedicant, cum presupun dar îşi mărturisesc incertitudinea editorii, *ci funcţia* ele *ar[mo)rum cus(tos)* deţinută de Aelius Zabdibol. Notarea uzuală este *custos armorum* în diferite variante de abreviere, denumirea inversă, adică *armorum custos* este şi ea atestată în unele inscripţii[9]. în epigrafele Daciei mai sînt cunoscuţi şi alţi *custodes armorum.* 0 descoperire recentă, tot de la Tibiscum, menţionează pe Aurelius Laecanius Paulinus, *custos armorum în cohors I Vindelicorum,* personaj care înalţă un altar zeului larhibolus [10]. în noua inscripţie tibiscensă Belus este numit *deus Palmyrenus,* epitet care nu are o frecvenţă comparabilă cu *deus patrius* sau *dens l'almyrcnorum.*
Pe o epigrafă bilingvă greco-palmiriană de la Cos[n] poate fi reîntîlnit epitetul din inscripţia latină tibiscensă:

[5] Vi Wollmann, ActaMN, VIII, 1971, pp. 552-553: BBÎ [...?] sau BEL [...?] AE[LIVS?]/AR [... ?]/E [... ?]/PAT[RON ?]
[6] N. Gostar, AŞUI, XVIII, 1972, pp. 153- 155.
[7] M. Moga, I, I. Kussu, *Lapidând,* p. 21, nr. 8.
* S. Sanie, SCIVA, 3, 27, 1976, p. 399 şi urm.
[8] R. Cagnat, *Cours d'ipigraphie latine,* Paris, 1898, suppl. 1904,. p. 379 si 487: ARM — *arm('orum) (-= armorum custos);* ARMO *-aryno(rum) (= armorum custos);* ARMCVST — *arm(orum) cust(os);* AR— *jirmorwm (custos) ;* A. von Domaszewski, *Die lîangordnwtg,* p. 265; Lamljaesi.s-Numidia, nr. 147 a şi 147 *armorum custodes.* între inscripţiile în eare cnvîntul *custos* apare după *armorum,* menţionăm: CIL, VI, 225 si 31H<>; CIL, VIII, 2094 şi 2564. "
[w] M. Moga, „Tibiscus", I, 1971,, p. 44; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul,* p. 26, nr. 11; pi. IX/3.
[11] G. Levi JDella Vida, *ia Hommage Dussaud (—* Melanges syriens offerts â Monsieur K. Dussaud par ses amis et eleves), II, Paris, .1939, p. 883.

„L BVL TDMW.RY" etc. Aceeaşi alternanţă *deus Commagenus* şi *Deus Commagenorum* este constatată şi în epigrafele clolicheniene. Uedicantul Aelius Zabdibol are un cognomen răspîndit în antroponimia palmiriană, reîntîlnit şi în Dacia [12] pe două inscripţii funerare de la Tibiscum [13] şi Ulpia Traiana[14].
b) O placă votivă descoperită la Porolissum (PI. *X/l* a—b) are gravată o inscripţie interesantă pentru istoria politică şi religia Daciei romane [15]. Din textul inscripţiei închinată „zeului strămoşesc" Bel, *pro salute imperatoris M. Aureli Antonim,* aflăm, despre reconstruirea templului lui Belus care fusese distrus de incendiu. Lucrările s-au efectuat cu mijloacele pecuniare ale militarilor din *numerus Palmyrenorum sagiitariorum* pe cînd era *consularis trium Daciarum* un personaj al cărui nume a fost martelat şi *procurator Augusli Daciae Porolissensis* Ulpius Victor. în sfîrşit, inscripţia mai menţionează şi pe T. FI. Saturninus, centurion în legiunea a V-a Macedonica avînd funcţia de *curagens,* însărcinat probabil cu supravegherea lucrărilor de reconstrucţie. Epitetul *deus patrius* alăturat lui Belus îi accentuează originea palmiriană, subliniind totodată caracterul său de zeii strămoşesc pentru palmirienii de la Porolissum. în localitatea de la graniţa nord-vestică a Daciei este documentată prin inscripţii şi diplome militare o prezenţă îndelungată a militarilor din Palmira, organizaţi de la început în *'numerus Palmyrenorum* şi la mijlocul secolului al III-lea în *ala* şi *cohors* [hl]. Palmirienii menţionaţi în epigrafele din Porolissum sînt militari, veterani sau membri ai familiilor acestora. Spre deosebire de orientalii veniţi din alte oraşe ale Siriei nu întîlnim palmirieni ca *negotiatores* sau membri în diferite *collegia* meşteşugăreşti.
Pentru preciziuni cronologice referitoare la data reconstrucţiei templului, guvernatorul Daciei rămînînd necunoscut, liotărîtcare sînt ştirile asupra carierei lui Ulpius Victor

[12] S. Sanie, „Dacia", XIV, 1970, p. 238.
[13] CIL, III, 14216.
[14] CIL, III, 12587.
[i5] A. Stein. *Dacien,* p. 1 şi urmi Mai nou asupra acestui templu, cf.. L.[!] Ghe rgariu, „Acta Musei Porolissensis", IV, 1980, pp. 77 — 79 şi Al. V. Matei, *tb'id.,* p. *95.*
[u] W. Wagner, *Dic Dislokation,* pp. *56,* 174, 212; K. Kraft, *Zur Rehndierung,* p. 182; I. I. Russn, ActaMN, VI, 1969, pp. 173-174; J. Bene ă, SPFBU E15, 1970, p. 191.

consemnate într-o inscripţie onorifică de la U'lpia Traiana Sarmizegetusa [1?]. Evenimentele care au determinat schimbarea neaşteptată a necunoscutului *consularisirium Daciarum* şi ocuparea temporară a înaltei funcţii de către cavakrul Ulpius Victor ar fi avut loc imediat după uciderea lui Geta; cînd Caracalla a înlocuit şi suprimat pe toţi cei care, erau bănuiţi că l-au simpatizat pe Geta [18], oricum în quinqueniul 212- 217 [19]. Ţinînd seama de faptul că M. Aurelius Antonihus !.ia şi numele lui Elagabulus, că după reprimarea loviturii lui Macrinus şi la urcarea pe tron a noului împărat, prinţesele siriene.au schimbat mulţi dintre guvernatorii provinciilor, relativ recent a fost postulată ca jiosibilitate de datare şi anul 218 [20].

Inscripţia de la Porolissum, *unica dedicaţie colectivă eiilrc Bel,* consemnează existenţa templului şi atestă totodată sprijinul oficial de care a beneficiat cultul zeului Bel în Dacia pe vremea Severilor.

c) Epigrafa descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa în anul 1881, în care Bel apare alături de alţi 'zei, a devenit celebra încă la sfîrşitul secolului trecut şi a rămas în atenţia savanţilor multe decenii (PI. IX/t).

Posibilitatea clarificării apartenenţei templului în' uih[li] norul căruia a fost găsită, discuţiile despre zeii menţionaţi şi, mai recent, consideraţiile asupra unor termeni din ijlSCtip* ţie [21] sînt principalele probleme care au provocat intervenţiile multor cercetători[22].

Comentariile asupra lui Malachbclus au ca obiect etimologia şi atributele divinităţii, corectitudinea transcrierii ʹîn inscripţie nefiind contestată. Situaţia este cu totul' diferi'tă în privinţa lui *Bebellahamon* şi *Benefdl,* teonime fără analogii în alte epigrafe care necesitau rectificări, prilej pentru numeroase ipoteze.

[17] CIL, III, 1464.

-l[6] Herodiani, *Ab excessu divi Mărci,* IV, 6.

[19] A. Stein, *Die liHchsbeamtcn,* p. 63; I. I. Kussu, Âc.taMN, Vi; ʹ19(>9, p. 174. ci. şi *infra,* p. 292.

[20] H. G. Pflaum, *Lcs carrieres ftrccuratoriennes;* II, Paris, 1960; p; 69 1, nr. 257.'

[21] Principalele lucrări unde este menţionată inscripţia: '..CIL, .-III.;" 7954; Gv Teglâs, ArchErt, XXVI, 1906, p.'329. ■

[22] A. Betz, *Pietas decr.um ergo homines,* în *Omagiu lui Q. Dawovieiu',* Bucureşti, 3960, p. 33,

Astfel, după I. Goldzieher, *Bebeilahamon* ar fi rezultatul redupiicării. silabe; BE.de către lapicidul care intenţiona • sa scrie *Ba'.al* (.sau *Bel) Chamon*[*3]. A. H. Sayce socotea :că *Bebeilahamon* ar. fi de fapt *.BYX'L HMWN,* în traducere „Casa zeului Champn" [u]. G. Finâly a tradus *Bebellahampn* prin „Bel învingătorul de oşti" [25], iar J. Mordtmann admitea-că în aceste cuvinte „stă ascuns poate *El .(h)Chmn* [2(i]. Pro-blema s-a .considerat în general rezolvată, după lectura dată de I. JVeyy care susţine că *b'l* 'transcris în greacă BseA. devine în la-ţijiă *behell.* Ar rezulta că singura greşeală a lapicidului în, scrierea .lui *.Bebeilahamon* este înlocuirea lui *Ii* prin -8 sau eventual al doilea *B* ar fi în plus [27]. :

Dacă ipotezele lui A. H. Sayce şi G. Finâly sînt mai vulne-rabile, pentru că apelează la forme hibride, inacceptabile în contextul de faţă, iar presupunerea lui J. Mordtmann prea vagă,,generală,, rămîn de analizat părerile lui, I. Goldzieher şi I. Levy.

Nu, putem admite că *Bebeilahamon* este scrierea eronată a lui *Bel.Bamon* (sau *Ahamon),* căci nu ne aflăm în faţa unei singure ditografii, adică a silabei *BE,* cum arată Goldzieher, ci şi a literei, *L.* Dacă .lapicidul, sau cel care comandase inscrip-ţia,, ar „fi dorit să redea litera °*ain* din *b'l* ar fi făcut-o pri-n repetarca, literei *E.* nu *E* şi aceasta numai dacă ne gîndiin la fdmva neopunică în carcera, scris *Bel.*

Ipoteza lui I. Levy ar putea fi acceptată, dacă în inscripţii numele zeului *Ba'al Hammon* ar fi scris *Bebeilahamon* sau *Beel Jlamon.* Descoperirile de la Draa-ben-Jouder, cu dedi-caţia latină lui *Bal Avion* [2S]- pît şi inscripţia de la El-Bofra [a]?

[23] *G. TCglâs,* ArchErt, XXVI, 1906, p. 329.

[24] *Ihidem,* p. 328'; .există *Bct-El* ca una din ipostazele zeului *El* dar nu *Bd-EhHammon.-cî-* E. Dussaud, *Les rcligions,* p. 361.

[25] *Q.* Tţglas, ArchErt, XXVI, 1906, p. 329.

[20] J, iîordtmann, MVAG, 4, Jahrg., 1899, 1, p..47. .

[27] I. Levy, în „Revue des etudes juives", 43, 1901, p. 188, apud j. (T. FeYrier, *Ea rel'igion,* p. 48,'nota 1. *"

[2S]." J. Ferron, *De'dicace'latine ă Baal Hammon,* în „Cahiers de- By'rsfa"; III, 1953, pp. 113—118: *[B]al Amonij[A]ug(usto) sacr(um)j[M]arcius Manssuetus milj (es) cohortisjurbanacl[c (entaria.-)] Kapitonis\stationarius\ %>(otum.) l(ibens) .a(nimo)*■ Este prima inscripţie latină dedicată, zeuhii punic *Baal Hammon* în Africa. ...

..[21)] Şt, Gsell, E. Alber.tini, J.-Zeiller şi.H..Q. Pflaum, *înscriptions Iqfmcs de... l'Algerie.,* II, Paris, 1957, p. 47» nr. 505: AaSouv *TM.Bah* Ajaouv oo *7M* pupaorov ©tvi9 <î>avePa?. etc.

W.

în care textul punic e transcris în greceşte au schimbat substanţial situaţia. La acestea se adaugă faptul că nu trebuie căutată transcrierea lui *B'LHMN* din inscripţiile cartagineze, ci a lui *BLHMN* din inscripţiile palmiriene. în acest caz este greu de susţinut o echivalare a lui *BL* cu *Beel, Behell* sau BeeA,.

încercările numeroase de elucidare a semnificaţiei lui *Bebellahamon* şi *Bene/al,* oglindind de fapt incertitudinea lecturilor succesiv propuse, au început odată cu descoperirea inscripţiei şi au continuat în ultimele decenii ale secolului trecut şi primul deceniu al acestui secol. Ulterior ipotezele au fost recapitulate cu diverse ocazii, unele primind adeziuni totale sau fiind admise ca verosimile [30].

După cum se poate constata, toate lecturile de pînă acum au fost făcute cu modificarea textului inscripţiei, admiţînd în primul caz o silabă în plus, apoi litere greşite: *B* în loc de *T* sau *B* în loc de *H.*

în această situaţie am propus o nouă rezolvare care nu exclude nici una din silabele existente în *Bebellahamon* şi *Bencfal,* nici nu schimbă vreuna din litere.

Am considerat că singura greşeală a lapicidului la cuvîntul *BEBELLAHAMON* a fost strămutarea unui *L* cu două litere spre dreapta. în acest caz trebuie să citim *BEL, BEL AHAMON* sau *BEL [et] BEL AHAMON.* Ipoteza noastră se baza şi pe inscripţia, relativ recent descoperită la Palmira, care este dedicată lui *Bel, Bel Hamon* şi *Manavat*[31].

în afara omisiunii desinenţelor cazuale la toate divinităţile, se observă şi lipsa conjuncţiei între *Bel* şi *Bel Hamon.* Unele incorectitudini se pot datora tendinţei de economisire â, spaţiului, dar există şi posibilitatea că însuşi lapicidul, sau mai sigur cel care comandase inscripţia, intenţiona să transcrie în latină modul în care divinităţile amintite figurează în textele semite. Astfel observăm că şi în inscripţia palmiriană mai sus amintită, între *Bel* şi *Bel Hamon* lipseşte conjuncţia. Prezenţa - literei *A* înaintea lui *Hamon* credem

[30] F. Cumont, art. *Hammon,* RE, VII, 2, col. 2310-2311; St. Gsell, *ttistoire ancienne,* p. 280, n. 7; J. G. Fevrier, *toc. cit.;* H. Seyrig, „Syria", XVI, 1935, p. 399; M. Leglay, *Sat. afr.,* p. 438.

[31] J. Starcky, *Stilai Orientalistici in ono-re ăi Giorgio Levi Dtlla Vida,* H, Roma, 1956, pp. 509-528; *apttd* j. Teixidor, „Syria", XL, 1963, *p:* 37, ii. 13.

că poate indica de asemenea încercarea unei apropieri de o formă de scriere semită. Scribul a oscilat între scrierea greacă "A|i|j,cov şi cea romană *Hammon* şi *Amon,* la care se adaugă variantele scrierii lui *Hammon* în limbile semitice *°âmn, 'm/n, emit, 'm'n, mn, m'n* şi *hmn* [S2]. Posibilitatea comparaţiei cu alte inscripţii latine în care apare *Ba'al Hammon* este foarte redusă, numele punic al divinităţii fiind substituit prin *Kronos* şi apoi cu echivalentul său roman *Saturnus,* în primele secole ale erei noastre [33], iar izvoarele literare rămîn inutile zeul nefiind atestat la nici un scriitor latin [34].

Inscripţia de la Sarmizegetusa poate fi printre ultimele inscripţii în care marele zeu nord-african figurează cu numele originar.

în rîndul al treilea e scris *BENEFAL* în loc de *FENEBAL,* strămutarea lui *B* în locul lui *F* fiind evidentă. Nici una din explicaţiile date pentru *Benefal* nu ni se pare verosimilă [35].

La Cartagina sînt mii de inscripţii dedicate lui *Tanti P (f)enebal* şi *Bel Hamon* (sau *Ba'al Hammon*)[36]. Dacă vocali-

zarea lui *FNBL* (ca şi a lui *B'LHMN* şi *TNT)* din textele punice era incertă, transcrierea textului punic în caractere greceşti,' într-o inscripţie de la El-Hofra în Algeria OsviiPaX[37], elimină ezitările şi vine în sprijinul lecturii propuse.

:l2 M. J. Lagrange, *Etudcs,* p. 87, n. 1; St. Gsell, *Histoire anoienne,* IV, p. 279, n. 6,8,9 şi 10.

!IS A. Berthier, K. Charlier, *Le sanctuaire punique d'El-Hofra ă Constantine,* Paris, 1955. Autorii prezintă 305 inscripţii care arată continuitatea cultului lui *Baal Hamm.on-Kronos-Saturn* clin secolele III —II î.e.n. piuă în sec. I e.n. Din totalul inscripţiilor, 2S1 sînt punice şi neopunice, 17 greceşti şi doar 7 latine. Citat după „Fasti Archeologici", X, 1957, p. 367 (4602). J. Baradez, „Lybica", V, 2, 1957, p. 275: „l'assimilation de Baal â Saturne etait accomplie vers le milieu du Ile siecle apres J.C.".

84 M. Leglay, *Sat. afr.,* p. 439.

35 S, Ronzevalle, RA, V, 1905, p. 45: „Benefal, qu'on deja. heureuse corig«5e en BELEFAL", adică BEE^ecpapoş.

88 Ch. Clermont-Ganneau, *£.tudes d'archeologie orientale, 1,* Paris, 1895, p. 151; St. Gsell, MAH, XXI, 1901, p. 201; Ph. Berger, RHR, 65, 1912, p. 1 şi urm,; L. Poinssot şi R. Lantier, RHR, 87, 1923, p., 32; St. Gsell, *Histoire ancienne,* IV, p. 226; E. Hoffner, ActaAnt, I, 1952,.,3—4, p. 411 şi urm. Inscripţiile dedicate lui *Baal Hammon* sînt publicate iţi CIS, VII, care nu ne-a fost accesibil.

87 St. Gsell, E. Albertini, J. Zeiller şi H. G. Pflaum, *op. cit.,* p. 48, nr. 507. Kpovcoi ©ev/si6 <&evr|P/aX gGoQ [EV 'AîXxinf)&n*k]* etc.

• Primă parte a inscripţiei ar avea această formă: *Diis fatriis Malagbel et Bel [et ?] Bel A hatnon et Fenebal et Manavdt,* cu adăugarea desinenţelor cazuale.

Pentru acceptarea rectificărilor propuse se impuri unele precizări referitoare la *DU, patrii* ca şi la zeii incluşi în acest epitet.

'Epitetul *patrius* este prezent în unele inscripţii greceşti şi latine, înaintea numelor unor divinităţi, cele mai multe •orientale, fără a le aparţine în exclusivitate [38]. 'în inscripţiile bilingve greco-palrriiriene, în textul palmirian, epitetul zeului nu este-un echivalent al termenului Tcaip^og[39]. Sînt procedate de epitetul amintit şi divinităţile palmiriene sau siro-palmiriene: *Bel, Shamash, Malagbel, Aglibol, Yayhibol, Aţar-galis* şi *Elagabal*[m]. Semnificaţia pentru *patrii M,* „zeilor părinteşti" — „naţionali", divinităţi protectoare din patria natală implică şi dezvăluirea clară a apartenenţei etnico-geografice a dedicanţilor şi zeilor. Dacă inscripţiile care califică pe Belus şi Malachbelus ca zei „naţion vii", ©coi icmpipoi sîrit inai numeroase, pentru *Ba'al Hammon* lipsesc. întîlnim însă-'epitetul *patrius* la echivalentul roman al lui *Ba'al, Hammon,* adică la *Satur nus* pe o stelă de la Ain-ehAsker (Sulunurca) [a].

Relativ recent [42] savantul francez R. du Mesnil du Buisson a explicat forma *Bebellahamon* prin asimilarea consoanei *b,* constatată doar la unele antroponime. Am reafirmat, opinia

" ;.s*' J.'Ilberg, arf. -*Patrii di, RoscKer's Lexikon,* III, 2, p. 1684; R: Basset, RHR7 61, 1910, p. 310: *laooloni deo pairio ...* (CIL, VIII, 16809),'GlI., VIII, 2678; AnnEp, 1920, nr. 23; E. Eugand, MEFR, XLIV, 1928, nr: 106: *Deo'p'citrvp][Libero ...*; H. Seyrig, *Tiu: Exbavations al Dur'a-Europos,* Prulirninai'.y report of Fourtll Seasonof w'ork- (;erl. PV.C. Baur, M.I. Rostovtz'eff, A: •'«'.'BellingerV, New-Haven, 1933, p. 68: ©eiŞ raxTpcpto Aii BETI'X'1); C. Daicoviciu, „Sargetia", II, 1941, pp. 117—120,; prezinliă'-inscripţia în care este consemnată refacerea templului *„ăeorum pătriorum'"*; Hans KOltoe', ;,'PMlologus", 100, 3-^4, p. *320:'n-tanini praeseNTI'IOVI Bfiposeno deopaTRIO...;* R. Dussaud, *Hommă'ges "ă'Waldemar Deonria* (dol.'lsatdmtis, XXVII); p.'203-;

*'J'.: G.-FeVrier, -*La religion,* p. 90: *"H.Xl(0 rtixpaîco* KCtl"eSrjKOti), pent-rit care textul palhiirian re'dă doar 'LH 'TB', „zeului b'uH"i " '•"

--*Ibidem,* ppi 53/ *63,* 70; şi 91; ■ A; RadntSti, ',;'Gernmania"f 39, 1961, p.' 38'3 ş'i' urm.

41 M. Leglay, *Sat. afr.,* p. 112: *deo patri[o] Satumo*

J-E Lucrarea ne*a fost- accesibilă mult după'publicarea notei din SCIV,

18, 1968.

noastră conform căreia ne aflăm în faţa unei metateze, care explică; cum s-a arătat, atît *peBebellahamon.cît* şi *pe.Beiufal**[3].
Situaţia diferă la antroponime, fie ele şi teoforice şi lâ-Heonime. E greu să admitem că zeul suprem al panteonului palmirian ar apărea menţionat cu numele incomplet.
în această inscripţie cu divinităţi considerate *patrii di* pentru palmirienii din Dacia, grupul de zei este diferit de triadele cunoscute la Palmira, fiind consemnaţi într-o ordine mai puţin obişnuită din care desigur surprinzătoare este prezenţa lui *Malachbehts* înaintea lui *Belus.*
Este singura inscripţie în care *Bel Hammcn* apare ca *deus patrius* şi mai ales alături de ci *Fenebal.* Eaptul acesta l-a determinat pe Mesnil du Buisson să considere că ar fi vorba de *Atargaiis,* divinitate care apare printre zeii strămoşeşti ai palmirienilor. Inscripţia dolicheniană de la Apulum [iA] ca şi epigrafa *Balii-Caelesti* [45]au fost elocvente pentru ilustrarea apropierii dintre divinităţile siriene şi africane.
Atributele şi odată cu ele epitetele zeiţei *Atargaiis* şi ale lui, *Tanit* sînt apropiate. Gruparea *Bel Belhamon et Manauat* existentă numai la Palmira arată cu certitudine că acest sincretism interior-interoriental a avut loc în „oraşul deşertului" fără a fi imperios necesar să admitem că P. Aelius Theimes a trecut- şi printr-o garnizoană africană a trupelor.: de palmirieni. . '

[43] S. Sanie, „Ycstigia", IM. 17, 1972, p. 400.
[iA] *Supra,* p. 4.3.
W *Supra, p.* 1H.

A. Principalele caracteristici ale zeului; a) originea; b) divinităţile în compania cărora este atestat în inscripţii; c) funcţii; d) iconografie ; e) concluzii.
B. Răspîndirea cultului lui Malachbelus în Dacia.

A. a) Informaţiile din textele epigrafelor palmiriene, greceşti şi latine descoperite la Palmira, Roma, în Africa şi Dacia, completate prin numeroase imagini cultuale au permis stabilirea clară a funcţiei, atributelor şi poziţiei zeului Malachbelus în panteonul palmirian. Originea din vechiul fond cananean sau, cum se presupune mai recent, arabă, nu poate fi stabilită cu certitudine tocmai pentru că numele zeului are înţelesuri acceptabile în majoritatea limbilor semitice. Cei mai mulţi savanţi sînt de acord în a considera că semnificaţia cea mai probabilă a numelui Malachbelus este „mesager al lui Bel", traducînd vocabula *MLK* prin „mesager" şi nu prin „rege" [1],

b) La Palmira Malachbelus făcea parte din triada *Ba'al Shamin* (zeu al Cerului şi zeu suprem) — *Malachbelus* (zeu al Soarelui) şi *Aglibolus* (zeu al Lunii)[2]. Se pare că între membrii clerului celor două triade cosmice palmiriene — cea în frunte cu *Belus* şi cealaltă mai nouă, din care făcea parte şi Malachbelus — nu existau rivalităţi. Se constată că Aglibol apare în ambele triade, iar Malachbelus apare în unele epigrafe alături de *Bel,* alteori cu *Aglibol* fără Baal Shamin, cu *Atargatis* ,şi *Gad Taimi* [3] sau ca în cunoscuta inscripţie din capitala Daciei.

[1] J. G. Fevrier, *La religion,* p. 65; H. Seyrig, „Syria", XI/VIII, 1971, p. 100.
[2] R. Dussaud, *Les religions,* pp. 404, 408, 413.
[a] *Ibidem,* p. 405.

c) Calitatea de zeu al Soarelui este indicată în textul unor inscripţii care-l numesc *Sol* şi de reprezentări în care capul zeului este înconjurat de nimbul cu raze. Malachbelus este însă şi zeu al plantelor şi al turmelor, un spirit al vegetaţiei şi al procreerii. Aceste atribuţii agrare par a fi anterioare solarizării, care a putut modifica funcţiile zeului într-o epocă ulterioară.
d) Animalul atribut al zeului, cel mai obişnuit dar nu unic, era capra, care figurează pe unele reprezentări de la Palrnira, Dura Europos sau pe vestitul altar cu inscripţie bilingvă de pe Capitoliu din Roma [4]. Pe un cunoscut relief cultual zeul este înfăţişat ieşind dintr-un arbore cu o capră în braţe [5].
e) Caracterul dublu, de zeu al Soarelui şi zeu al vegetaţiei, putea contribui ca Malachbelus să fie considerat ca participant la momentul renaşterii morţilor [6]. Ambele atribute îl alăturau zeilor cu un ciclu vegetal asemănător lui Tamuz, sau cu ciclu astral. Deoarece în unele inscripţii palmiriene lipsea conjuncţia între Malachbelus şi *Gad Taimi,* unii savanţi l-au considerat pe Malachbelus drept *Gad Taimi,* adică protector al tribului cu acest nume [7]. Acum s-a stabilit că nu ne aflăm în faţa unei identificări, ci a două entităţi divine diferite. Prezenţa a numeroşi Theimes în Dacia, descendenţi din binecunoscutul trib BNY TYMY (Bni Taimei) posibil să fi contribuit şi la răspîndirea cultului lui Malachbelus cum pare a indica una din inscripţiile de la Ulpia Traiana. Divinitate complexă, la atributele menţionate s-ar putea adăuga şi posibile asemănări în cult cu Iuppiter Heliopolitanus [8], Malachbelus „zeu strămoşesc" al palmirienilor avea toate premisele care să-i favorizeze răspîndirea pe care a cunoscut-o.
B. Divinitatea palmiriană Malachbelus este atestată în Dacia la *UI fia Traiana Sarmizegelusa* (a) şi *Tibiscum* (b).
1. La Ulpia Traiana Sarmizegetusa în inscripţia lui P. Aelius Theimes, Malachbelus este în fruntea unor divinităţi palmiriene, grupate diferit de modul în care sînt cunoscute în triadele lui *Bel* sau *Belshamin.* La începutul

[4] Fi Cumont, „Syria", IX, 1928, p. 101 şi urm.
[6] H. Seyrig, „SyriaV, XVIII, 1937, p. 198 şi ram.
[8] Mesnil du Buisson, *Les tesseres,* p. 2,55.
' *Ibidem,* p. 279.
[8] Cf. *supta,* p, 90.

secolului nostru I. Levy pusese" sub semnul întrebării însăşi originea" palmiriariă a acestor, divinităţi^ cţr'tifudihea âtr'i-buirif 'actuale bâzîndu-se pe, descoperirile de' la Palmira din ultimele decenii[9]. în inscripţia din capitala'. Daciei,, Malachbelus apare pentru a treia .oară alături de Belus [10],,'juxtar punerea fiind prima într-o epigrafă latină. Ierarhizarea,din această inscripţie nu poate fi cu totul întîmplă'toare. Răspîndirea cultului lui Malachbelus ,(sau,Malagbel) în Dacia şi în alte ■ provincii în care au ajuns militarii din> Palmira pare a confirma faptul că Malachbelus n-a fost doar'Uri „mesager allui Bel" cum este interpretat numele său. Este bine stabilit caracterul dublu al divinităţii, ele zeu al vegetaţiei şi zeu al Soarelui[11], atribute datorită cărora Malachbelus a avut rin rol deosebit în viaţa religioasa a palmirienilof..

2.. Cea de-a doua inscripţie de pe o tablă votivă (PL. VIII/!) are ca.:.dedicant pe Primitivos, libert al împăratului şi *tabularius* al Daciei Apulensis [12]. Inscripţia este închinată zeului palmirian *pro salute ... Severi Alexandri ... et Iuliae Mammeae,* astfel că poate fi datată în anii 222-235. în textul epigrafei Malachbelus'scris ca în cea mai "mare parte a epigrafelor tare i-'au fost dedicate în Dacia, *Malagbel,* este numit *deus sanctus.* Sanctus, epitet atestat şi la *deus Aetcrnus*'[13], este curent la divinităţile semitice sau de origine orientală, fiind destinat să exprime puritatea rituală şi spirituală. Treptat s-a răspîndit şi la divinităţile clin panteonul grec şi roman, în inscripţiile din Africa " reîntîlnim acest epitet alăturat zeului'Malachbelus sau unor divinităţi africane [15].

■' M. Lcvy, „Revvte des etudes juives", *43,* 1901, pp. 188;apud H. Seyrig,. „Syria", XIV, 1935, p, 393.

'fi' Seyrig, „Syria", XVIII, , ,1937, pp, 206-209; A. Bounni, în *M'elanges Mickaitowski,* p. 318.

H. 'Seyrig, „Syria", XLVIII, 1971, p. 348.

12' CIL, III, 7935.

IS *Supra,* p. H6. Nc-a fost inaccesibilă lucrarea lui H. Delehaye, *Sanctus. Essai sur le culte des saints dans l'antiquite,* Paris, -. 1927.

14 J. Carcopino, „Syi'ia", XIV, 1933, p. 24, n. 1': *Deo^sanct'fo) Malagb(elo)* etc. CIL, VIII, 2497 *Malagbelo Aug(usto.) .sanda ,..;-,QlL,* VIII, .18024: *deo sancto [Mal]agbelo.*

15 M. LegJay, *Sat. afr.,* p. 125.

3."Tot' din- amintitul templu[1;] de pe: Dealul Dâlineştilor provine o altă inscripţie care conţine litere din'numele lui Malagbel [1(\]
4. Oh altar votiv: descoperit în ruinele sanctuarului din zona.i'i*iord-estică a Ulpiei Ţraiana, in vecinătatea iâmfitea-truh.il,: păstrează doar o parte a textului inscripţiei :[D]ed *Soli[[Mcd]agbel'(o)* [17]. Pentru ' Malachbelus, cunoscut ca divinitate a Soarelui în triada — *Belshamin, Aglibol, Malachbel* — denumirea *deus Sol* apare cti totul normală, caracterul solar, 'bifte ilustrat 'pe reprezentările de la Palmira [18], fiind de asemenea regăsit şi în alte epigrafe (PI. VIII/2).
Pe o inscripţie bilingvă de Ia Roma *MLKBL* este redat în textul latin prin *Sol sanclissimus* [19] şi tot din capitala Imperiului provine epigrafa cu *Sol invidus Malachbelus* [20]. Altarul găsit în ruinele unui sanctuar poate fi considerat de asemenea, un indiciu al unei posibile existenţe a unui templu: separat al zeului Malachbelus la Ulpia Traiana.
8; Dedicaţia *Deo Mdlăgbeli* apare pe un frumos altar de marmură datorat lui T. Fl(avius) Aper, *scriba coloniae,* personaj care mai este cunoscut prin alte trei inscripţii[21] între Care două' dedicaţii votive (PI. IX/2).
6. O colonetă de marmură are gravată o inscripţie care a fost considerată ca aparţinmd cu probabilitate Iui Malachbelus [a2]. S-â presupus că în partea superioară, care lipseşte, ■era scris *DEO* iar *MALALA* ar conţine o reduplicare a silabei *LA,* urmînd a completa în continuare numele zeului palmirian[23].' întregirea MALA<LA> GBELI rămîne cu un mare grad de probabilitate, căci *Malala* poate fi o parte din antroponimul *Malalas,* divinitatea căreia i-a fost dedicat rămînînd necunoscută [''].

CIL, in, 7917.
[17]■ îii situaţia existenţei separate a unui număr de-inscripţii către Malachbelus,. sugestia lui.G. Ttîglâs privind o continuare a inscripţiei ca în CIL, III, 7954 nu poate fi luată în considerare.
" Mesnil du Buisson, *Les 'tesseres,* p. 253.
[18] Drexler, art. *Malachbelos, Malagbelus* (MaXctxflfj^Oi;), *Roscher's-Zexikon,* II, col. 2293-2301; CIX, VI, 710.
[20] CIL, VI, 31036.
[21] C. Daicoviciu; „Dacia", I, 1924; p. 251:
'• : [22] CIL, III: 1512; > 7914 si 7917. —
[83] Ci Daicoviciu, ACMIT, II, 1929 (1330), p.330.
[24] S. Sanie, în *In memoriam Constaritim'Daicâ'viciti,*;*p.* 364, ii."32.""

b) Descoperirile de la Tibiscum sînt mai noi sau au fost publicate relativ recent.

1. 0 placă de marmură fragmentară păstrează o parte dintr-o inscripţie (PI. VIII/5) închinată cu siguranţă către Malachbelus[2S], posibil şi către alţi zei palmirieni. Piste singura inscripţie din Dacia în care numele zeului este scris *M]aiach-(bel),* în toate celelalte apare *Malagbel.* Dedicaţia a fost *făcută.pro sal(ute) d(ominorum) n(ostrorum) Au\g(uslorum) (trium)* de către *P(ublius) A[el(ius) ...jvct(eranus) ex op[t(ione)] ...* Prin această inscripţie fragmentară este atestată existenţa unui templu al lui Malachbelus, posibil şi a altor zei palmirieni la Tibiscum. *Templul* a fost construit sau renovat tot în perioada Severilor, inscripţia fiind din timpul domniei comune a lui Septimius Severus şi a fiilor săi Caracalla şi Geta în anii 198—211 [aa].

2. în sfîrşit, ultima descoperire epigrafică închinată lui Malachbelus apare pe o placă de marmură fragmentară recent descoperită în colţul nord-vestic al castrului de la Tibiscum [27]. Fragmentul, partea stingă a unei plăci votive (PJ. **VIII/4),** păstrează doar *Malag* din teonim şi *A el V* din numele dedicantului. Editorii inscripţiei presupun că imaginea de pe placă şi ea fragmentară, este o ureche. Reprezentarea urechii ar sugera că şi Malachbelus era integrat între divinităţile care „ascultă" şi primesc rugăciunile ca şi Theos Hypsistos şi alţi zei[2S]. în lucrările asupra cultelor -la Palmira care ne-au fost accesibile nu am întîlnit încă o inscripţie către Malachbelus sau o reprezentare pe altarele zeului care să-i indice acest atribut.

Profesia şi calitatea socială a dedicanţilor, conform epigrafelor care conţin aceste menţiuni, arată că inscripţiile care-i aparţin în exclusivitate lui Malachbelus vin din partea un©r *militari* activi sau veterani, *funcţionari* cu situaţia juridică de oameni liberi, de sclavi sau liberţi. Dedicanţii de la Sar* mizegetusa sînt: *Primitivos, libertus Augusli* avînd funcţia de *tabularius provinciae Daciae Apulensis; T. Flaviws Aper,*

25 N. Gostar, ArhMold, II-III, 1964, p. 299.

26 *Ibidem,* p. 301.

27 M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul,* p. 42, nr. 20.

28 *Supra,* p. 159; cu totul deosebită emendarea lui LI. Russu la o inscripţie (IDR. III, 484) din textul căreia aflăm de existenţa unor *cultores dei Malagbeli* la Ulpia Traiana.

scribii coloniae şi personajul dintr-o inscripţie inclusă de noi între .cele cu atribuire incertă; *Epipodius,* intendent, sclav născut în casa împăratului.

Pe inscripţia în care Malachbelus apare alături de alte divinităţi, dedicant este *P. Aelius Theimes* fost *duumvif* la Sarmizegetusa, omonimii fiind atestaţi pe alte trei inscripţii[2*]
Prima inscripţie către Malachbelus de la Tibiscum[30]
este datorată unui *veteranus ex optione* din *numerus Palmyrenorum Tibiscensium,* iar cea de-a doua a fost găsită chiar în incinta castrului tibiscens. Ambele se alătură mărturiilor referitoare la cunoscutul ataşament al militarilor palmirieni faţă de credinţa din ţinuturile de origină şi a libertăţii de care beneficiau în exercitarea acestor culte.

Originea etnică. Dacă *P. Aelius Theimes* are un cognomen prin excelenţă palmirian printre cele mai frecvente nume din „oraşul deşertului", în privinţa celorlalţi dedicanţi originea orientală nu este la fel de sigură. **T. Flavius Aper,** acel *scriba coloniae* care dedică lui *luppiler* dar şi lui *deus Aetemus* :şi *Malachbelus,* are ca şi soţia sa Valeria Cară, nume roman şi s-ar putea să fi fost un personaj deja romanizat [31]. în .ceea ce priveşte **Primitivos** este un nume de sclav păstrat de purtătorul său şi după eliberare. Terminaţia grecizantă Primitivos în loc ele Primitivus a fost considerată de D. Tudor o indicaţie despre o posibilă origine orientală a acestui *tabularius* [M]. în sfîrşit, **Epipodius,** *Aug.n. verna vilicus* din inscripţia a cărei atribuire lui Malachbelus rămîne incertă, are un nume grecesc [33]. Pe 50% din inscripţiile dedicate lui Malachbelus numele dedicanţilor lipseşte sau este incomplet, reducînd astfel valoarea consideraţiilor asupra profesiilor şi ■originii etnice a celor care au vehiculat cultul lui Malachbelus.

[29] CIL, III: 1472, 7896 şi 12587; dacă este o formă pentru *Afer* ar putea indica eventual o origine africană.

[30] N. Gostar, ArhMold, II —III, 1964, pp. 299-301.

[31] Mulţi dintre Flavii din Dacia sînt printre dedicanţii către divinităţile •orientale sau sincretizate: FI. Bellicus. CIL, III, 7912 *(IOM Aeternus); T. FI. Flavianus* - CIL, III, 1082 *(IOM Aeternus)* ; T. FI. Italicus-CIL, JII, 1042 *(Bonus deus puer Phosphorus)* ; T. FI. Longinus-CIL, III, 1100 */Magna Mater):*

[32] D. Tudor, *Ist. sol-,* p. 190.

[33] *Ibidem,* p. 74.

BEL HAMMON

1. Divinitatea Bel Harnmon şi implicaţiile atestării sale pe inscripţia CIL, III, 7954 de la Ulpia Traiana alături de „zeii strămoşeşti". ai palmirienilor;
2. Ba'al Hammon; 3. Saturnus; Bel Hammon la Palmira. Con" duzii.

1. între încercările de[1] citire şi interpretare a lui *Bebellahammon,* una din primele ipoteze[1], considerată vreme îndelungată soluţia optimă, a fost lectura *Bâlahamon,* admiţînd, aşa cum s-a amintit, că lapicidul â reduplicat prima silabă a cuvîntului.

Prezenţa lui *Bel Ahamon* (sau Hammon), zeul punic cunoscut prin inii de inscripţii la Cartagina sau în centrele mediteraneene cu locuire feniciană — alături de divinitatea paliniriană *Malagbel* se afla în .anul 1881 la prima atestare. Descoperirea unor inscripţii cu grafie palmiriană închinate lui *Bel Hammon* la Palmira, a epigrafelor greceşti [2] sau latine [3] dedicate lui *Ba'al Hammon* în provinciile africane, datează, din ultimele trei decenii şi datorită lor prezenţă lui *Bel Hammon* alături de ceilalţi zei din templul zeilor palmirie'ni este mai ptiţiri surprinzătoare. între descoperirile actuale de la Palmira sînt cunoscute inscripţii ale lui *Bel Hammon* alături de *Bel* şi *Manavat*[4] şi mai recent dedicaţiile dintr-un templu, probabil comun al lui *Bel Hammon* şi *Manavat*[5]. Textul inscripţiei de la Ulpia Traiana continuă să-şi păstreze unicitatea, este adeseori invocat pentru, interpretarea noilor epigrafe, cîştigă în acelaşi timp el însuşi în claritate

[1] G. Krnin, HTRTE, II, 1884, p^ 6.

[2] *Supra,* p. 177, n. 29.

[3] Cf. *supra,* p. 177, n. 28; AnnEp, 43, 1954, nr. 53.

[4] J. Starcky, *loc. cit.;* J. Teixidor, „Syria", XLV, 1968, pp. 380—382;

[5] Mesnil du Buisson, CRAI, 1966, p. 170.

„şi'importanţă, în textul inscripţiei alături de *BelHammon*
•eăte' 'menţionată şi *Feneb'ttl* (epitet şi substitut *a. zeiţei Tanit);*
părfedra lui *Bă'al Hammon* nefiind încă atestată epigrafic
la Palmira impune unele precizări în legătură cu atributele
şi răspîndirea lui Baal Hammon în Africa.
2. Zeul cartaginez *Ba'al Hammon* s-a format prin fuziunea
■marelui zeu fenician *El* cu o divinitate indigenă a cultiva-
toriîc-i.;" din Africa de nord[6] iar *Tanit,* împreună cu care
apare[1] de obicei in inscripţii este zeiţa feniciană *Elat* trans-
portată, în Africa. Relativ recent s-a menţionat şi posibili-
tatea" ca în momentul propagării sale de către navigatorii
fenicieni. *El* să se fi numit deja Ba'al, preluînd toate atri-
butele' lui *El*[7]. Considerîndu-se că *Ba'al* n-a fost niciodată
un liilme propriu, ci doar un determinativ: „lingua punica
Baal deus dicitur",[8], au fost propuse diverse semnificaţii
pehtrii Ba°al Hammon: a) „Ba'al al muntelui Am.rn.on",
murate ".aflat la nord de Oronte[9]; b) denumire derivată
dinj'cuvmtul *hammanim,* numele pietrelor puse în preajma
altarelor şi care se presupune, că sînt consacrate soarelui;
cuyîhtul ar însemna deci *căldură,* iar zeul ar putea fi un
„Ba'aT al Soarelui"; calitatea de „stăpîn al hammanimilor"
ar puf.ea sugera că. este Vorba de pietrele sa.crc, betyli, locul
undp| ar sălăşlui zeul, ceea ce ar corespunde cu grecescul
thymialcrion [10]; c) o ipoteză mai recentă, care pare să se
impună, interpretează'. expresia ' *hammanim* ca „altare de
ars mirodenii" [n]. Acest cuvînt cu multiple semnificaţii ser-
vea tocmai intenţiei de a ascunde numele adevărat al zeului.
. 3.. in. Africa romană cel mai răspîndit cult a fost cel dedi-
cat. lui. *Saturnus,* Ba'al Hammon în, *intet■pretalio romana,*
divinităţi la care asemănările nu trebuie în mod obligator
să .meargă pînă, la identitate.

K-". Dussaud, *Les religions,* p. 361.
:[8]': însemnări ;ddn;Seryius;:.şi Isidor diii Sevilla reproduse de noi ..după
St. Gsell, *Histoire ancienne,* IV, p. 238, n. 2.
[0] M. Leglay, *Sat. afr.,* p. 440 si urm.
[10] H. Ingholt, *Melanges R.Dus'saud,* II, pp. 795-'892y G.-Ch.'Picard,
Les religions de l'Afrique antique, Pa'r'îs'i[3]* 1954, 'p.- 59; R-' du "Mesail du
Buisson, -*Be's te'ssere's,* p. 200?

Datorită numărului însemnat al inscripţiilor şi reprezentărilor lui Saturnus au putut fi cunoscute titlurile, atributele şi simbolurile, precum şi diferite aspecte ale acestei complexe divinităţi[12]. *Saturnus* era considerat „stăpîn al Cerului, al Lunii, al Timpului", el prezida cursul astrelor, comanda anotimpurile şi zilele. Rezidenţa preferată a lui *Ba'al-Satumus* era soarele, iar a lui *Tanit-Caelestis* — luna.. Saturnus avea şi atributele unui zeii „stăpîn al pămîntului fecund", divinitate suverană a „vieţii de apoi", în ansamblu, zeu suprem şi universal, bionic şi uranic. Pînă în prezent au fost descoperite relativ puţine dedicaţii către Bei Hammon la Palmira şi conform acestora funcţiile lui Bel Hammon sînt mult mai reduse faţă de cele ale lui Ba'al Hammon-Saturnus. Funcţiile lui Saturnus sînt mai apropiate de cele ale lui Bel sau Bel Sbamin, cumulînd uneori atributele zeilor din fruntea celor două triade palmiriene. La Palmira, Bel Hammon avea un templu situat într-un punct mai înalt din preajma oraşului şi era sărbătorit în lunile septembrie-octombrie. Cum indică şi unele tesscrae avînd incizate simbolul ploii, găsite în templul său, funcţia principală a zeului era aceea de „distribuitor al ploii" atît de dorită în acele ţinuturi aride [1S]. Se identifică probabil, oricum apare împreună cu Gad Agrud, adică este considerat protector al tribului agrudienilor (BNY 'GRWD). Ultima inscripţie în care *Bel Hamnion* împreună cu *Manavat* dedică Zeului anonim [u], este deosebit de interesantă atît datorită extremei rarităţi a inscripţiilor care conţin „dedicaţii" ale unor zei către alţi zei cît şi pentru menţiunea, atît de utilă înţelegerii inscripţiei de la Ulpia Traiana, cea a alăturării celor două divinităţi. în reprezentările de la Palmira, *Bel Hammon* (sau *Bclahammon)* este înfăţişat ca şi alţi zei palmirieni, imberb, avînd capul încununat cu petale, alteori purtînd calathos (?). Bel Hammon ţine în mînă un sceptru terminat cu un glob [15]. Imagistica sa este deci diferită de cea a lui Ba'al Hammon şi Saturnus. Noile cercetări par a indica faptul că această

[32] Cf. M. Leglay, *Sat. afr.,* p. 257 şi urm.
[13] Mesnil du Buisson, *Les tesseres,* p. 585.
[u] M. Gawlikowski, „Syria", XLVIII, 1971, p. 407 şi urm. .
[J"] Mesnil du Buisson, *Les tesseres,* p. 585.

divinitate putea pătrunde la Palmira ca şi în oraşele mediteraneene, cu cîteva secole mai devreme.

La Bostra este atestat *lufipiter Hammon* — o formă latinizată a zeului libian — ca protector al legiunii a IlI-a Cyrenaica [1B]. în Dacia nu sînt inscripţii cu lectură sigură dedicate lui luppiter Hammon. Cele mai multe reprezentări în care apare şi chipul zeului libian sînt monumente funerare[17] •cu multe elemente egiptene, siriene şi microasiatice [18]. Oricum, este o problemă a cultelor africane cu referirile impuse de •constatarea influenţei celorlalte culte orientale. Existenţa unui templu separat al lui Bel Hammon la Ulpia Traiana continuă să rămînă nesigură [19].

Prezenţa pe inscripţia de la Ulpia Traiana atît a lui Manavat cît şi a zeiţei africane *Fenebal* putea servi şi intenţiei de-a atrage clemente de obîrşie africană. De asemenea se poate afirma că cei care au răspîndit cultul lui Bel Hamrnon în Dacia au fost cu certitudine palmirieni în al căror itinerariu nu erau absolut necesare staţionări în garnizoanele Africii, pentru a justifica adoptarea zeului.

[J0] St. Gsell, *Histoire ancienne,* IV, p. 293; H. Seyrig, „Syria", XXII, *pţ,* 46-47; E. Will', *Milanges Piganiol,* III, p. 1415.

V Al. Popa, „Latomus", XXIV, 3, 1965, p. 55 Îşi urm.; C. C. Petolescu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 79 şi urm.

[18] între cele 7 monumente cu imaginea lui *Ammon* recent descoperite la TJlpia Traiana, unul este mai apropiat ca realizare artistică de maniera de înfăţişare a zeilor cunoscută în sculptura palmiriană. Nu este atestată însă nici o reprezentare a lui Bel Hammon aşa cum apare la Palmira. Piesele descoperite au format obiectul comunicării colegilor L. Mărghitan şi I. A'ndriţoiu la Simpozionul din mai 1975 desfăşurat la Sarmizegetusa.

[10] Aşa cum indică şi C. Daicoviciu, „Dacia", I, 1924, p. 228.

IARHIBOLUS

1.. Atributele zeului Iarhibolus;.*'2.* Răspîndirea' cultului Iui' laliii-"1 ■ bolus în Dacia: a) Apu,lu,m-B;eus Sol Hiero.bolus.şi-Der;s lerlioboluş. | , | Menţiuni privifoare la numele *Hi(.rcboht$* şi *Ierl/obolus* şi a epitetului *Deus Sol',* Dedicanţii. b) *tihiscuta-Deiis Sol Icrhobolus.* Dedicantul; 3. Consideraţii asupra originii, funcţiile onorifice şi cultua-fc'' ' *ide* dedicanţilor. Concluzii. , „ „;(.■./>

1. Iarhibolus este zeu solar, în cea mai cunoscută triadă, cosmică palmiriană *Bel, Ia-rhibol, Aglibpl,.funcţie* confirmată, de epitetele din unele inscripţii' şi de reliefurile în care acul este întîlnit cu cununa de raze [r]. în, reprezentările amintitei triade, Iarhibolus înveşmîntat în ţinuta'militară apare totdeauna în dreapta lui Bcius. Dacă atributele zeului sînt în mod sigur solare, numele său este insuficient explicat. Rrima parte din nume *YRH* este. tradus prin cuvîntul *lună şi* s-a presupus că *YRHBWL* ar putea să însemne „Luna lui ljâl". Această anomalie conţinută în denumirea'zeului solar,.palmirian a fost explicată prin „Le Solcil, Yarhibol, qui.est *lk* Lune aux yeux de Bâl",. „Le Soleil Yarhibâl est Ia Lune ■'•de-Bol".[3], ambele greu acceptabile pentru denumirea unui *'ţ'&ţ* al 'Soarelui[3].

între calităţile atribuite zeului în cadrul amintitei triade, de menţionat faptul că Iarhibolus era considerat curator al surselor, fiind invocat uneori pentru funcţiile oraculare, iar

[1] J. G. Fevrier, *La religion,* p. 81; M. Janon, „Bulletin d'archeologie algerienne", II (1966— 1967), Paris, 1967, p. 216 şi urm., unde sînt citate principalele lucrări referitoare la Iarhibolus. Dintre studiile recente mai însemnat este cel datorat regretatului savant francez H. Seiyrig, „Syria",, XLVIII, 1971, p. 92 şi urm.

[2] Mesnil du Buisson, *Les tesseres,* p. 169 şi 207.

[s] Nu dispunem de bibliografia necesară pentru a verifica temeinicia unei ipoteze prin care YRHYBWL ar fi tradus prin „YR-HY-BVv'L" — „Creatorul vieţii Bol", —o titulatură mai verosimilă pentru un zeu al Soarelui.

ca zeu solar drept divinitate care prescria şi garanta jură-
mintele.
Fără a cunoaşte o răspîndire în Imperiu comparabilă cu a principalilor zei palmirieni *Belus* şi *Malachbelus,* cultul lui Iarhibolus este atestat totuşi în acele teritorii ale Imperiului în care au ajuns palmirieni sau sirieni cum ar fi Roma, Africa şi Dacia. Această răspîndire limitată poate fi şi una din cauzele pentru care numele zeului nu cunoaşte o transcriere constantă în inscripţiile greceşti şi mai ales în cele latine.
2. în Dacia cultul lui Iarhibolus era atestat pînă nu demult doar. la Apulum, relativ recent fiind descoperite alte două inscripţii la Tibiscum şi din nou la Apulum.
ăx) în prima inscripţie de la Apulum [4] zeul solar palmirian, diferit de *Shamash,* este numit *Deus Sol Hierobolus.* Echi-valarea cu Iarhibolus, preconizată încă la publicarea în *Corpus**
a fost confirmată abia în ultimele decenii, epigrafa cea mai api-opiată de textul apulens fiind descoperită la Ain el-Auenia (Djebel Nefusa-Tripolitania)[B]. Altarul cu inscripţia *Sol Hierobolus* a reactualizat discutarea şi compararea cu numele zeului palmirian din celelalte inscripţii latine, greceşti, precum şi a antroponimelor derivate din *Iarhibolus.* în inscrip-ţiile latine din Dacia, în afară de *Hierobolus,* divinitatea solară palmiriană, mai apare sub numele *Ierhabolus*® şi *Ierhibolus*[1], iar în Imperiu acestor denumiri din inscripţiile latine li se adaugă *Ierkobolus* şi *lorhobolus*[8]. Referindu-se la forma *Hierobolus,* cercetătorul francez M. Janon consideră că este permis să ne imaginăm o influenţă a cuvîntului grec îepoc; asupra rădăcinii *YRII* pentru a explica trecerea de la "Iapij3oA,oţ la Hierobolus ca în textul din Tripolitania şi de la Apulum [9]. Fără a exclude total această ipoteză, am amintit că singura divinitate palmiriană care primeşte epitetul *sanctus* este

[4] CIL, III, 1108; Drexler, art. *Hierobolus; Ttoscher's Lc.xikon,* pp. 2656 -2657.
[5] AnnKp, 1962, nr. 304.
[6] M. Moga, „Tibiscus", I, 1971, pp. 44-45; C. C. Petolescu, SCIV, 23, 1972, p. 497; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul,* p. 26, nr. 11.
[7] *Ibidem,* p. 28.
[8] J. Carcopino, „Syria", XIV, 1933, p. 42; M. Janon, *op. cit.,* pp. 219, 223-224.
[9] *Ibidem,* p. 227.

Malachbelus [10] iar forma aceasta a **lui** Iarhibolus derivă de la particularitatea transcrierii în latină a teonimelor, toponimelor si antroponimelor semitice care încep cu *YR* (iodh, resh), YRY, YRW (iodh, resh, waw), YRH (iodh, resh, het), **din** care unele sînt transcrise cu prima silabă *HI* ca şi marea diversitate a transcrierii lui H în latină, situaţii mai frecvente fiind şi în cazul transcrierilor intermediate de limba greacă [n]. Epitetul de *deus Sol* rcîntîlnit pe inscripţia africană şi la Tibiscum reconfirmă cunoscutul caracter solar al lui Iarhibolus. Pe lîngă templele acestei divinităţi erau oracole vestite, iar adepţii acestui cult sperau că zeul le va asigura succesul în toate domeniile şi tot Soarele va răzbuna toate nedreptăţile. Dedicantul Aurelius Bassianus are funcţia de *decurio coloniae Aequensis,* fiind şi *sacerdos* al zeului. Faptul că dedicantul nu arc *tria nomina,* că Bassinus şi formele apropiate ca- *Bassianus* apar şi în onomastica siriană [ia] ar putea fi un indiciu al originii sale orientale, iar *Aurelius* oferă în limite destul de largi un termen *post quem* pentru data ridicării altarului.

a_2) în textul celui de-al doilea altar apulens care-i este dedicat, zeul este numit *Deus Ierhobolus* [1S], denumire reîntîlnită în forme identice sau apropiate la unele antroponime [14]. Dedicantul Aelius Nisa care este şi *sacerdos* al zeului are un nume cunoscut în onomastica palmiriană (PI. XIII/5).

b) Pe altarul de marmură de la **Tibiscum** [15], cu textul bine păstrat avînd doar două litere martelate, zeul este numit *Deus Sol Ierhabolus.* Dedicaţia este datorată lui Aurelius Laecanius Paulinus *ex custode armorum cohortis I Vindelicorum* şi *decurio coloniae Sarmizegelusae.* Altarul înălţat *pro salute dominorum nostrorum augustorum duorum* datează din

[10] *Supra,* p. 184.

[11] S. Sanie, „Vcstigia", 17, 1972, p. 401; idem, în *In memoriam Constantini Daicoviciu,* p. 363.

[12] Idem, ActaMN, X, 1974, pp. 156-l57.

[13] Text semnalat de M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul,* p. 28; C. Băluţă, *Epigraphica,* p. 236, fig. 3.

[14] Numele asemănător Neses din inscripţia funerară bilingvă publicată de S: Sanie, „Dacia", XIV, 1970, p. 408, textul palmirian şi M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul,* p. 70, nr. 37, textul latin.

[15] *Ibidem,* p. 26, nr. 11.

anul 211, cînd P. Septimius Geta domnea alături de Caracalla. Din scrierea iniţială în r. 4 *Dl), NN, A VGG,* a fost martelat cîte un *D* şi *N,* după uciderea lui Geta de către Caracalla (PI. IX/3).

Dedicantul Aurelius Laecanius are un nume cu două *gcntilicia*; Aurelius şi Laecanius, primul adoptat cu funcţie de *praenomen* [10]. Personajul îl regăsim şi într-o altă inscripţie votivă tibiscensă închinată lui *Iuppiter optimus maximus,* unde are numele uşor modificat[17].

3. Cele trei altare cu inscripţii din Dacia consacrate lui Iarhibolus la Apulum şi Tibiscum conţin menţiunea a doi *sacerdotes,* ceea ce permite să se presupună existenţa unor colectivităţi de adoratori ai zeului. Cei doi preoţi ai lui *Iarhibolus,* Aurelius Basşinus şi Aelius Nisa, cum s-a amintit, orientali la origine, oferă prilejul de-a constata asemănarea în această privinţă cu situaţia preoţilor lui Iuppiter Dolichenus. Din cele trei inscripţii doar în epigrafa tibiscensă este indicată profesia. Aurelius Laecanius Paulinus a fost *cuslos armorum,* iar la Aurelius Basşinus cunoaştem doar magistratura deţinută.

Singurul antroponim din onomastica Daciei derivat din numele lui Iarhibolus este *Ier[haeus]* fratele lui Neses şi Malchus dintr-o inscripţie funerară bilingvă de la Tibiscum [18]. Prin cele trei inscripţii care-i aparţin în exclusivitate Iarhibolus se poate considera că este printre divinităţile palmiriene bine reprezentate în Dacia. Răspîndirea sa ■ este datorată prezenţei orientalilor, mai ales unor militari activi sau veterani, situaţia din Africa de Nord fiind asemănătoare. Divinitate solară, înveşrnîntată în ţinută militară şi devenind în mod cert în unele zone zeitate preferată a militarilor, Iarhibolus cunoscut ca *deus patrius* la Palmira a avut în Dacia o propagare limitată foarte probabil la elementele siro-palmiriene.

16 *Ibidem.*
17 *Ibidem,* p. 30, nr. 13.
18 *Ibidem,* p. 70, nr. 37.

FENEBAL

l. Cite/a lecturi pentru *Benefal;* 2. Semnificaţia expresiei *Fenebal* (Pene Ba'al); 3. Tanit Fencbal-Caclestis.

1. în inscripţia de la Sarmizcgctusa pentru *Benefal,* A.H. Sayce recomanda lectura *Bene-Fal,* zeitate a unui trib[1]; G. Finâly l-a tradus prin „fiul întunericului"[2], iar J. Mordtmann presupunea că trebuie citit *Bel Nefal*[3]. Numai I. Goldzichcr vedea posibilă o scriere greşită pentru Pene Ba "al[4]. Imediat după publicarea de către G. Lafaye a inscripţiei latine dedicate lui *lup-piter Beelefarus* ? s-a admis că *Benefal* şi *Beheleparus* (sau Belcparus) ar fi una şi aceeaşi divinitate, ipoteza lui I. Goldziehcr fiind abandonată. Aşa cum s-a menţionat, graţie inscripţiilor greceşti în care apare şi Fenebal această ipoteză poate fi .în prezent mai bine argumentată. Ipoteza emisă în urmă cu un deceniu conform căreia consideram că teonimele eronate din r. 2 şi r. 3 sînt rezultatul unor metateze, a fost acceptată de numeroşi specialişti. Prezenţa în grupul „zeilor strămoşeşti", faptul că denumiri apropiate îşi pot găsi şi alte traduceri în limbile semitice, vor contribui probabil la căutarea unor noi explicaţii pînă la descoperirea unei inscripţii cu *Fenebal* la Palmira.

2. *Pene Ba 'al* (sau Fene Baal) este transcrierea acceptată pentru PN B" L, PN^{e} B'L, PN'B'L, P^{e}N B'L întîlnită

[1] Apuci G. Teglâs, ArchErt, XXVI, 1906, p. 328.

[3] J. Mordtmann, MVAG, *A.* Jahrg., 1899, 1, p. 47.

[4] Apuci G. Teglâs, *op. cit.,* p. 328.

[3] G. Lafaye, RHR, 1888, p. 217 şi urm.

alături de *Tanit* în aproape toate inscripţiile punice[6].
Există şi inscripţii în care apare doar *Fenebal* fără a fi menţionată *Tanit*[7]. *Pene.* fiind tradus prin „faţă", cuvintelor „faţa lui Ba^c^al" li s-au atribuit mai multe sensuri, între care, mai verosimile, următoarele trei: a) nume al unei localităţi; b) o apoziţie a lui *Tanit* pentru a putea fi distinsă de Tanit din alte localităţi; c) „Faţa lui Ba^c^al", denumire prin care zeiţa este considerată manifestare şi reflex al zeului[8].
Ultima semnificaţie pare a fi adoptată şi de cercetătorii recenţi ai religiei din Africa preromană şi romană [9]. Noile descoperiri de la Palmira au furnizat elemente care atestă o însemnată vechime a lui *Bel Hammon* (sau Ba'al Hammon) în spaţiul sirian. Fără a fi la fel de concludente, există totuşi unele ştiri referitoare la Fenebal, cum este de exemplu cea care aminteşte existenţa unei divinităţi *Phanebol* la Ascalon [10].
3. Echivalarea Tanit-Caelestis este bine documentată. Acceptînd lectura FENEBAL pentru BENEFAL rezultă ca în inscripţia de la Ulpia Traiana ar putea fi Ba'al Hammon — *Salumus* alături de *Ta.nit-Caeleslis.* Dacă răspîndirea lui Saturnus în Africa este mai însemnată decît a paredrei sale, în alte provincii ale Imperiului roman propagarea zeiţei Caelestis este mult mai puternică, Caelestis fiind una din marile beneficiare ale sincretismului religios .
în Dacia, *Caelestis* apare alături de divinităţile siriene *Iuppiler Dolichenus, Dea Syria* [12], precum şi de *Ballis,* dacă admitem că sub acest nume se ascunde *Belit-Belti* şi nu însăşi

[0] St. Gsellj *Histoire ancienne,* IV, p. 240 şi urm.
' Ch. Clermont-Ganneau, *op. cit.,* p. 151.
[8] St. Gsell, *op. cit.,* p. 245.
[9] G.-Charles Picard, *Les religions de l'Afrique antique,* p. 60.
[10] într-o recenzie a lui R. Dussaud, „Syria", XII, 1931, p. 189, asupra lucrării lui S. Ronzevalle, *Hilioseiros,* publicată în „Arethuse", I, 1930. nr. 26 (inaccesibilă nouă), R. Dussaudj nota că se fac şi unele consideraţii asupra enigmaticii *Phanebal,* foarte apropiată de vocabula *Pene Ba'al;* H. Seyrig, „Syria", XVIII, 1937, p. 200, nr. 4.
[11] M. Leglay, *Sat. afr.,* p. 217 si urm.
[12] *Supra,* p. ,43

zeiţa africană [13], singură sau cu alte divinităţi în inscripţiile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi Apulum [14]. Analiza tuturor aspectelor privitoare la Caclestis şi dedicanţii ei din Dacia va forma obiectul unui studiu separat în cadrul cultelor africane în Dacia.

[13] *Supra,* p. 116, unde sînt menţionate şi principalele atribute ale zeiţei.

[14] CIL, III, 992 şi I. I. Russu, SCIV, XVIII, 1, 1967, p. 172; CIL, III, 993. Dedicaţie datorată unui înalt demnitar de origine africană, epigraf ă în care Caelcstis apare într-o interesantă asociere: *Caelestis Auguitae et Aesculapio Augusto ct Genio Carthaginis ct Genio Dacianmi;* B. Jân6, ArchErt, XXXII, 1912, p. 51; G. T6glâs, ArchErt, XXXIV, 1914, p. 354; C. Daicoviciu, „Dacia", I, 1924, p. 232; idem, AISC, I, 1928, p. 87; Al, Popa, „Apulum", VII, 1965, p. 445 şi urm.; L I. Kus.su, StCl, XII, 1970, p. 163 şi urm.

MANAVAT

1. Principalele consideraţii asupra originii şi funcţiilor zeiţei Manavat de la descoperirea inscripţiei CIX, III, 795-4 pînă în prezent; 2. Manavat la'Palrnira; 3. Concluzii.

I

1. La aproape un secol de la descoperire inscripţia din templul zeilor palmirieni continuă să rămînă unica epigrafă latină cu menţiunea lui *Manavat.* Cu toate acestea, încă G. Kuun o identificase cu divinitatea arabă **a destinului** şi încerca să-i găsească un echivalent în religia greacă *K* A.H. Sayce considera că *Manavat* ar fi o divinitate a casei, posibil o zeiţă a frumuseţii la sirieni[2]. Un punct de vedere apropiat va avea două decenii mai tîrziu şi R. Mouterde care adăuga funcţiei de divinitate a căminului aceea de divinitate **a fericirii**[3]. **I.** Goldzieher a avut şi în privinţa lui *Manavat o* viziune clară. El nota că *Manavat,* pluralul de la *Mariat,* este numele unei divinităţi arabe preislamice menţionată în *Coran* **(LIII, 19)** asemănătoare cu *Tyche*[4].
Manavat face parte deci dintr-un grup mai însemnat de divinităţi arabe atestate în Siria, multe cunoscute de asemenea la Palmira, în satele din împrejurimile metropolei şi la Dura Europos [5]. în legătură cu forma aceasta a numelui divinităţii, mai puţin obişnuită, F. Cumont amintea că în Siria se vorbeşte uneori de *Fortunae* nu de *Fortuna,* sînt inscripţii cu *Tyche* dar şi *Tychai,* sirienii întrebuinţează uneori

[1] G. Kuun, HTRTE, II, 1884, pp. 6-7.
[2] Apud G. Teglâs, ArchErt, XXVI, 1906, p. 330.'
[3] R. Mouterde, „Syria", VI, 1,925, p. 249.
[4] Apud G. Teglâs, *op. cit,,* p. 330; Preisendanz, art. *Manavat,* RE, XIV, 1, col. 987. ' ..
[5] R. Dussaud, *Les religions,* p. 405.

Gade, pluralul de la *Gad* şi arabii *Manavat,* pluralul de la *Mânat,* zeiţa care hotărăşte soarta[6].
2. Pînă la publicarea inscripţiei arhaice de la Palmira cu *Bel Belhammon* şi *Manavat*[7], în epoca romană, în afara epigrafei din Dacia, Manawat era cunoscută doar într-o inscripţie nabateană; numele ei apare MNWTW şi MNTW şi pe trei tessere de la Palmira care au incizatc literele MNWT, precum şi unele simboluri care îmbogăţesc informaţiile noastre asupra zeiţei. Savantul R. du Mcsnil du Buisson, analizînd reprezentările de pe tessere consideră că la atributele amintite pot fi adăugate cele de protectoare a viţei-de-vic, de zeiţă a Lunii, posibil şi divinitate celestă[8], adorată de populaţia din stepă.
O inscripţie publicată cu doar 7 ani în urmă conţine o nouă mărturie a prezenţei lui Manawat la Palmira, cea de-a treia menţiune a alăturării lui *Bel Hammon* (Belhammon) şi *Manawat*[9]. Existenţa unui templu comun al celor două divinităţi, posibil a unei zile în care era sărbătorită hierogamia lor, arată că sincretismul interoricntal avusese loc încă la Palmira. Ultima inscripţie este printre acele extrem de rare menţiuni epigrafice scrise sub forma unor dedicaţii ale unor zei către alţi zei. De astă dată *Bel Hammon* (Belhammon) şi *Manawat* închină *Zeului anonim* [w], divinitate care, ca şi *Bel* avea şi unele atribute ale lui *Satumus — Ba'al Hammon.* african. Unele funcţii ale lui *Manawat* erau identice sau asemănătoare cu ale lui Caelestis [n]. De asemenea s-a presupus că *Nemesis,* care apare uneori şi împreună cu Caelestis [12], zeiţă cu numeroase inscripţii de la Palmira, ar putea fi *Manavat*[13].
3. Prin noile descoperiri de la Palmira, cele două epigrafe şi tesserele, s-au înmulţit considerabil informaţiile asupra lui

[6] F. Cumont, *Et. Syr.,* p. 266.
' J. Starcky, *Studi. Orientalistici in onore di* G. *Lcvi Della Vida,* II, Roma, 1956, pp. 509-528, apud „Syria", XL, 1963, p. 37, n. 13.
[8] Mesnil du Buisson, *Leş tesshes,* p. 354 şi urm.
[8] M. Gawlikowski, „Syria", XLVIII, 1971, p. 407 şi urm.
[10] Cf. *supra,* p. 190,
[11] M. Leglay, *Sat. afr.,* p. 171, n. 6; p. 217 şi urm.
' [la] RA, II, 1961, p. 355 (= AnnEp, 1961, nr. 48).
[13] H. Seyrig, „Syria", XLVIII, 1971, p. 89, n. 6: „Nemesis pouvait •etre la deesse arabe du sort Manât, Manot, Manavat".

Manavat care se rezumau cîndva doar la însemnările din *Coran.* Graţie acestor ultime texte şi reprezentări *Manavat* ne apare ca o divinitate complexă, ale cărei funcţii nu se rezumă doar la acea de „divinitate a destinului" mai ales al celui corelat morţii. De asemenea cuplul *Bel Hammon* (Bclhammon) — *Manavat* prezent într-o formulă mai puţin obişnuită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi-a găsit oricum o confirmare în inscripţiile palmiriene. Datorită ştirilor care atestă o însemnată prezenţă arabă timpurie la Palmira [14], includerea acestei zeiţe arabe între „divinităţile strămoşeşti" ale panteonului palmirian nu mai este surprinzătoare.

[14] A. Bounni, „Annales archeologiques arabes syriennes", XXI, 1 — 2, 1971, p. 126.

TEMPLUL ZEILOR PALMIRIENI

Săpăturile arheologice de la Ulpia Traiana au scos la iveală şi templul menţionat în inscripţie. Graţie cercetărilor efectuate în 1881 de către Teglâs Gâbor şi Kirâly Pal[1] au fost dezvelite pe dealul Dălineştilor, la vest de incinta Ulpiei Traiana Sarmizegetusa, vestigiile templului numit al zeilor sirieni, denumire care am considerat-o improprie, prea generală, deoarece inscripţia cuprinde doar zei ai panteonului de la Palmira sau vehiculaţi de palmirieni[2].

Planul topografic al capitalei Daciei, aşa cum a putut fi stabilit prin săpăturile intense şi rodnice efectuate de regretatul acad. C. Daicoviciu, arată cu claritate dispunerea în. zone diferite a zeilor sirieni sincretizaţi şi a celor palmirieni[8]. Dealtfel şi la Roma sînt diferite locurile de cult ale divinităţilor siriene cu vestitele temple de la Janiculum [4] de templele zeilor palmirieni care se găsesc de asemenea în Transtevere-dar în apropiere de Porta Portese [6].

Cercetările arheologice de la Sarmizegetusa au stabilit că „templul zeilor sirieni" a fost incendiat şi apoi zidurile sale-au fost distruse în mod intenţionat. Cu toate că terenul pe-

*T«T6glAS Gâbor, Archfirt, XXVI, 1906, pp. 32l-330. •

[2] S. Sanie, SCIV, 19, 1968, p. 582.

[3] C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Vîpia Traiana,* ed[2], Bucureşti, 1966,, PI. III.

[4] V. von Graeve, JDAI, 87, 1972, p. 314: „Kein anderer heidnischer-sakral- oder Profanbau lâsst sich unmittelbar vergleichen".

[5] *Ibidem,* p. 316.

care se află ruinele templului a intrat demult în circuitul agricol, fundaţia şi o parte din zidul superior erau în anul 1881 bine păstrate şi dispunem astfel de întreg planul templului. Aşa cum s-a indicat în plan (PI. XI) clădirea are o lăţime frontală de 8,5 m şi o lungime exterioară de 20,3 m. .Dinspre apus se disting fundaţiile unui vestibul lat de 2,5 m şi lung de 5,8 m, flancat de alte două „camere" laterale fiecare de 1,7 m lăţime. Zidul despărţitor avea o lăţime de 0,6 m faţă de peretele exterior lat de 1,2 m, ceea ce a determinat pe cei care au cercetat templul să presupună că nu susţinea acoperişul. Probabil că de pe această fundaţie se înălţau alte două şiruri de coloane, formînd împreună cu amintitul vestibul, pronaosul. La extremitatea interioară a culoarului indicat de fundaţie au fost descoperite două coloane rectangulare (0,60 x 0,70 m) care marcau locul intrării în incinta templului lungă de 7 m şi lată de 6,1 m. La capătul naosului, incinta se îngustează cu aproximativ 1,25 m, peretele este curbat şi înainte de pătrunderea în sanctuar sînt de asemenea două coloane cu baza rectangulară 0,60 x 0,70 m. Sanctuarul are o lăţime de 5 m şi o lungime de 2,5 m. Lespedea votivă cu numele ctitorului Aelius Theimes, una din cele mai importante dintre monumentele epigrafice ale Daciei, fusese probabil fixată pe peretele din *cella,* iar inscripţia către Malagbel datorată lui Primitivos, în *pronaos.*

Zidăria fundaţiei este lucrată în tehnica *opus incertum* iar unele fragmente din tencuiala interioară, în grosime de 2 cm, au porţiuni cu decor în zigzag. Pereţii exteriori ai templului erau de 1,2 m grosime şi probabil de 8—10 m înălţime. După G. Teglâs şi P. Kirâly intrarea în templu era prin partea vestică pe trepte, unde fundaţia cu aspectul unor coloane ar putea indica un spaţiu deschis cu coloane, deşi nu au fost găsite bazele coloanelor. Pavimentul, bine păstrat în *cella,* este format din bucăţi de piatră, cărămidă şi var hidraulic bine presate.

în ceea ce priveşte *culina* pe care P. Aelius Theimes o adaugă templului este o construcţie mai puţin trainică. *Culina* se afla în dreapta culoarului de intrare şi avea o lăţime de 2,5 m. In *culina* au fost găsite oase de oi (ovis aries), capre (capia), porci (sus scrofa), vite (bos taurus). Menţiunea acestei *culina* este singura informaţie epigrafică din dedicaţiile către zeii palmirieni care furnizează ştiri asupra ritua-

lului. Numărul însemnat de *sacerdotcs,* amintit. într-o inscripţie pe care noi o considerăm mai probabil închinată divinităţilor palmiriene \ contribuia la o bună organizare a comunităţii credincioşilor. *Culina* este corelată *banchetelor liturgice* a căror desfăşurare este consemnată şi în inscripţiile închinate altor divinităţi siriene [7]. fiind bine atestate prin inscripţii şi tessere la Palmira [8]. Desfăşurarea acestor banchete sacre care jucau un rol important, succedînd)sacrificiului, constituia un act cultual caracteristic. Amintitele urme osteologice descoperite în culina documentează de asemenea banchetele liturgice care se adăugau altor elemente ale ritualului aşa cum este cunoscut la Palmira.

Planul templului de la Sarmizegetusa nu se deosebeşte prea mult de cele ale templelor greceşti şi romane, ca şi templul lui Bel de la Palmira [9]. între elementele orientale în ansamblu ar fi de menţionat orientarea axei templului vest-est, comună majorităţii templelor orientale, precum şi prezenţa acelei *culina.* Dacă la templul de la Janiculum [10] se constata că. în cazul în care într-un templu sînt mai mulţi zei, fiecare capătă o cameră de cult sau capelă proprie, la templul, zeilor palmirieni de la Sarmizegetusa *cella* este împărţită.. Templul de pe dealul Dălineştilor rămîne un însemnat monument de cult al Daciei romane şi recenta reluare a săpăturilor în zonă va îmbogăţi cu siguranţă şi informaţiile asupra cultelor orientale la Ulpia Traiana. Dacă frescele, care putem presupune că ornamentau pereţii templului, sînt irecuperabile, statuile de cult ale zeilor s-ar putea număra printre descoperirile viitoare. Clădirea templului cu naosul de 42 mp constituie o mărturie a prezenţei unei colectivităţi palmiriene bine organizate în mijlocul cărora erau şi persoane-înstărite ca Publius Aelius Theimes, din banii căruia a fost înălţat edificiul.

[6] C. Da.icovi.ciu, „Dacia", I, 1924, p. 250; cf. *infra,* D. Alicu, la *Addenda,* p. 292.

[7] P. Merlat, *Essai,* p. 198.

[8] H. Seyrig, „Syria", XIV, 1933, p. 263, *n.* 1; idem, „Syria", XVIII,,. 1937, p. 376 şi urm.; R. Dussaud, *Les religions,* p. 407; Mesnil du Buisson, *Les tesseres, pass.*

[8] P. Collart, „Annales archeologiques arabes, syriennes" (IX[4me] Congres International d'archeologie classique, Damasc, 1969), X.XI, k şi 2, 1971, pp. 217-226.

[10] V. von Graeve, *op. cit.,* p. 331.

O
Ol
Răspîndirea monumentelor de cult închinate zeilor palmirieni: Belus, Malachbelus, Bel Hammon, Iarhibolus, Fenebal si Manavat..

ONOMASTICA ORIENTALĂ DIN DACIA

Prima încercare de a aduna întregul material onomastic din inscripţiile şi diplomele militare ale Daciei romane întreprinsă de cercetătorul maghiar A. Kerenyi* a avut de întîmpinat obiecţii justificate atît în privinţa clasificării materialului onomastic cît şi a interpretării [2]. Capitolul cărţii lui Kerenyi care cuprindea *nomina orientalia* a constituit adeseori obiectul unor intervenţii. Stabilirea unor criterii etnolingvistice precise la întocmirea cataloagelor de nume şi problemele onomasticei din Dacia au fost o preocupare constantă a prof. I. I. Russu timp de peste trei deceuii[:s]. Multiplele domenii în care onomastica poate clarifica şi nuanţa unele aspecte demografice sau ale vieţii cultuale ilustrează şi utilitatea abordării separate a studiului antroponimiei orientale.

Orientalii, ne referim îndeosebi la cei din Orientul Mijlociu, au venit sau au ajuns în Dacia ca militari, negustori şi sclavi. Desigur, nu este lipsit de interes studierea aportului virtual sau real al acestor populaţii. între ei mai mult de o treime erau originari din Palmira sau din oraşele care gravitau în jurul Palmirei. O coincidenţă cronologică, peste meridiane, a unit soarta Daciei şi cea a Palmirei în timpul

[1] A. Kerenyi, *Die Personennamen.*

[2] *l.* I. Russu, AISC, IV, 1944, p. 186.

[3] Idem, ActaMN, VI, 1969, pp. 167-l86; idem, *Actes du Colloque International sur l'onomastique latine* organise â Paris du 13 au 15 oct. 1975, Paris, 1977, pp. 353-362.

secolelor II şi III e.n. Palmira, efectiv integrată în. Imperiu, a dat prima unitate auxiliară sub împăratul Traianus[4], a cunoscut o deosebită dezvoltare începînd cu Hadrianus şi a sfîrşit sub Aurelianus, cel care a pus capăt tendinţelor centrifuge ale ambiţioasei Zenobia şi în acelaşi timp epocii de prosperitate şi parţial însăşi existenţei Palmirei, acelaşi împărat care a retras administraţia şi armata din Dacia romană. Aceşti colonişti avînd o educaţie greco-orientală şi romană, situaţi la fruntariile lumii romane, gravitînd între două imperii — roman şi part care, de-a lungul întregii lor existenţe, n-au reuşit să tranşeze definitiv eterna rivalitate în jurul Palmirei — posibil să fi căutat un loc mai liniştit, un climat mai propice, pămînturi sau mijloacele unei îmbogăţiri mai rapide. Orientalii pot fi consideraţi ca veniţi de bună voie sau sînt mai ales recrutaţi de autorităţile romane ? Au considerat ei locuirea în Dacia efemeră? Dacia putea să le ofere siguranţa şi prosperitatea ? în ce măsură au putut ei contribui la' romanizarea Daciei? La încercarea de a da un răspuns chestiunilor susmenţionate şi stabilirea unei cifre reale a atestărilor epigrafice a orientalilor poate contribui şi onomastica. Persoanele care-şi dezvăluie originea în inscripţii prin apelativele *civis, naţio, domus* sînt rare, ceea ce amplifică dificultăţile întocmirii unui catalog cu numele de persoană grupate pe etnii. Cunoscuţii *suri ne. goţi alo res:* Gaius Gaianus, Proculus Apolophanes, Bassus Aquila de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa la fel ca Aurelius Alexander şi Aurelius Flaus de la Apulum au nume cu rezonanţă greacă sau romană. Tendinţa de romanizare a numelor remarcată la populaţiile din întreg Imperiul la diverse categorii sociale este mai evidentă la aceşti negustori sirieni, care, după cum nota încă V. Pârvan acum şapte decenii, „au fost adevăraţii şi cei mai însemnaţi negustori" [5]. Acelaşi savant sublinia dificultatea stabilirii apartenenţei etnice a comercianţilor [fi]. în ceea ce priveşte militarii, în special cei din trupele auxiliare, se părea că stabilirea originii etnice ar fi înlesnită de cunoaşterea trupei din care făceau parte. Deşi trupele auxiliare, în special *numeri,*

" A. Richmond, JRS, LIII, 1963, p. 51.

[5] V. Pârvan, *Die Nationalität der Kanflente im romischen Kaiserreiche,* Breslau, 1909, p. 1.

[6] *Ibidem,* p. 123.

ş-au reîmprospătat un timp cu recruţi din ţările de origină, situaţia aceasta nu avea un caracter permanent. Astfel,, de.exemplu, dacul (sau sud-tracul) Mucatra Brasi îl găsim, menţionat ca soldat în *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*[7], după cum *Barsimsus Callistenis* făcea parte din *cohors I Vindelicorum*[8]. Integrarea printre orientali a celor, care înalţă altare divinităţilor orientale sau sincretizate, aşa cum s-a văzut, ar fi şi mai eronată. Astfel, unul dintre altarele dedicate lui. Iarhibolus, divinitate inclusă printre divinităţile strămoşeşti ale Palmirei[9], a fost înălţat de Aurelius Laecanius Paulinus, personaj, care n-are un nume caracteristic palmirian. Din faptul că elementele menţionate (unităţile militare cărora le aparţin, credinţă religioasă) nu sînt totdeauna edificatoare, rezultă că studiul etimologici numelor merită o atenţie deosebită, căci amplifică certitudinea clasificării, oferă posibilitatea evidenţierii valorii evocatoare şi sociale conţinute de nume.

Sistematizarea materialului onomastic nu constituie decît punctul de plecare spre noi cercetări[10] referitoare la cele mai diverse aspecte privind apartenenţa etnică, religia şi chiar viaţa economică a Daciei romane.

în acest cadru numele nu vor fi prezentate în ordine alfabetică, metodă utilizată în studii mai vechi sau recente [u].
Vor fi comentate *toate* numele orientale corect încadrate în această categorie, precum şi altele a căror clasificare necesită, după opinia noastră, revizuiri. Cele două serii de nume: teoforice şi „profane" au fost divizate în grupe pe baza unor criterii speciale.

Gruparea antroponimelor teoforice după conţinutul lor religios, care reflectă relaţiile şi poziţia purtătorului faţă de zeu, dezvăluie şi pentru onomastica orientală a Daciei aspecte mai puţin relevate.

[7] V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane,* p. 218; AnnEp, 1914, p. 102.
[8] CIL, XVI, p. 107.
[0] I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 175; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul,* pp. 26 — 29, nr. 11.
[10] I. I. Russu, AISC, IV, 1944.
[11] *Ibidem,* pp. 186-213; idem, AISC, V, p. 282; idem, ActaMN, VI, 1969, p. 177.

A. Numele care exprimă *relaţii de servitute* între, purtătorul numelui şi zeu sînt comune în onomastica semitică. Din această categorie sînt atestate în Dacia *Abedallatus* şi *TaiboL*
Inscripţia bilingvă (greco-latină) descoperită lîngă Apulum [12] conţine în partea greacă numele Apea?J.a9, adică 'Ape[8]ctÂ.XaO, cunoscut între teoforicele semitice şi tradus, prin „slujitorul (zeiţei) Alath" [13]. în onomastica orientală, numele care exprimă relaţiile de servitute, pe planul credinţei, între zei şi oameni, sînt formate cu ajutorul apelativelor *'bd, tym* şi *''nit* pentru feminine [14]. Zeiţa *Aliat* intrată în componenţa numelui de faţă nu este sinonimă cu feniciană *Elat* sau cu *Allatu* babilonian, numele ei provine de la cuvîntul *Al Hat,* „zeiţa". *Zeiţei Aliat,* singure şi mai ales împreună cu zeul *Rahm,* uneori şi cu *Shamash,* îi sînt închinate numeroase altare la Palmira [15]. Pătrunderea mai timpurie a acestei zeităţi la Palmira c atestată tocmai prin prezenţa ei în. onomastica locală: *Shalhallat* — „Aliat a răsplătit"; Wahballat — „Aliat a dăruit" şi femininul lui *Abdallat,* adică *Amaiallat* — „slujitoare a lui Aliat". Identificarea lui Aliat cu Athena la Palmira e sigură. Chiar numele Wahballat e tradus prin A9r|v65©poq[16].
Dedicantul către *Sol Invictus* de la Apulum poate fi considerat cu siguranţă palmirian doar dacă mai admitem că-i dedică zeului *Malagbel* care într-o inscripţie apare şi el ca *Sol Invictus* [17]. *Sol Invictus,* ca zeu separat sau ca *Mithras* cum s-a amintit[18], care este obişnuit însoţit sau substituit prin *Sol Invictus,* are uneori adepţi la Palmira şi în centrele satelite ei. Putem presupune că *Abedallath* cunoscut din inscripţia de la Apulum provine dintr-o familie care nu era indiferentă faţă de zeiţa Allat-Athena, neatestată în panteonul Daciei romane.

12 CIL, III, 1107.
13 J. T. Milik, „Syria", XLIV, 1967, p. 213.
14 A. Caquot, „Syria", XXXIX, 1962, pp. 238-239; *'bd bl* - „slujitor (al zeului) Bel"; *ᶜbdᶜth* —„slujitor (al zeiţei) Athe" etc.
15 G. Ploix de Routrou şi H. Seyrig, „Syria", XIV, 1933, p. 12 şi urm.; J. Cantineau, „Syria", XIV, 1933, p. 181; R. Dussaud, *Les religions,* p. 405.
16 Mesnil du Buisson, *Les tesseres,* p. 374.
17 CIL, VI, 31036 (= ILS, 4338) *... deo Soli invicto Malachibelo,*
18 Cf. *supra,* p. 123.

într-o inscripţie latino-palmiriană de pe o placă funerară tibiscensă [19] am considerat preferabilă lectura BR—bar TYBWL-Taibol, adică „fiul lui Taibol". La ultima literă nu poate fi observată a doua hastă verticală determinantă pentru a o socoti *M* şi a citi în continuare TYM[H'], cum ar putea sugera unul din numele lizibile în textul latin, Themhes. Numele TYBWL — Taibol se integrează în onomastica religioasă; *'BD* şi *TYM* au semnificaţii apropiate dar nu identice. în timp ce *'BD* indică un agent al cultului respectiv, *TYM* însoţit de numele zeului arată doar un adept. TYBWL derivat de la TYMBWL este tradus de regulă tot prin „slujitor (al zeului) Bol"[20].

B. Nume care exprimă *relaţii de rudenie* între purtătorul lui şi zeu. Această categorie este reprezentată în Dacia prin: Barsemei, Barsemia, Barhadadis, Bolhas, Bars şi probabil Barbarcas.

1. Cele două antroponime Adde Barsemei dintr-o inscripţie de la Ampelum [21] şi Aurelius Barsemia de la Tibiscum[22] au o etimologie apropiată. Barsemei şi Barsemia sînt traduse prin „fiul (zeului) Semios" şi respectiv „fiul (zeiţei) Semia" sau „fiul stindardului sau semnului", în cazul în care accepţia admisă pentru Semia este „stindard, semn" după Lucianus[23]. Cuvîntul grec an|J.r|iov, latin *signum,* a ajuns în . siriană *semium,* la plural *semeia* [M]. *Semeia* erau adorate în temple bine cunoscute de la Hierapolis-Membidj, fiind plasate între divinităţile principale: *Hadad* şi *Atargatis.* începînd din secolul II e.n., Semeia este cunoscut ca numele fiicei acestor divinităţi [25]. Zeiţa Ef)us(a), Stua sau Liuia, identificată de unii cercetători cu 'Aaiu&9 din Hama, prezintă de asemenea un dublet masculin în *Seimios* sau *Seimos,* care intră în structura unor antroponime[28]. *Semea (Sima* sau

[19] M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul,* p. 80, nr. 43; S. Sanie, SCIVA, 27, 3, 1976, p. 402.

[20] A. Caquot, „Syria", XXXIX, 1962, p. 231 si urm.

[21] CIL, III, 1301 b(= ILS 7835). Lectura corectă a fost propusă de F. Cumont, RE, V, 1903, col. 1281, admisă de asemenea de J. Dobias, *Bidluv Sbornik,* Praga, 1928, p. 22, n. 55.

[22] C. Daicoviciu, ACMIT, Cluj, 1939, p. 315.

[23] Lucian, *De dea Syria,* 33.

[21] Mesnil du Buisson, *Les tesseres,* p. 425.

[2"] R. Dussaud, *Les religions,* p. 396.

[26] L. Jalabert şi R. Mouterde, *IGL Syrie,* II, p. 2 15, n° 376.

Simi) apare în inscripţiile Siriei, singură sau însoţită de alte divinităţi, ca *Balmarcodes* şi *Juno* [27]. R. Dussaud consideră că numele *Simia* provine de la *simtu,* „destinul", fiind un fel de Nemesis semitică[28]. Etimologia prezentată: Barsemia — „fiul (zeiţei) Semia" sau „fiul stindardului" este diferită de cea care consideră că Barsemia ar fi tot „fiul (zeului) Shamash", *BRSMS.* în situaţia traducerii menţionate ar fi dificil de justificat dispariţia celui de-al doilea *S.* Diferenţa este vizibilă de asemenea m transcrierea pentru BapanuEa — BRSMY [29]. Dealtfel *Shamash* este prezent în antroponimia Daciei dar în compunerea altor nume. *Semia,* cu variantele sale, intră în structura numelor ca: *Abdsimya, Amassemia, Abdsemyâ, Abidsemis, Barsemea* etc.[30]. Numele teoforice *Barsemei* şi *Barsemia* aduc preţioase informaţii asupra credinţei posibile a unor sirieni din Dacia sau a ascendenţilor acestora.

2. Din aceeaşi categorie a numelor care indică gradul de rudenie cu zeul face parte de asemenea numele *Barhadaiis,* din inscripţia dedicată lui Iuppiter Dolichenus, Dea Syria şi (Dea) Magna Caelestis găsită la Apulum[31].
Traducerea lui Barhadadus-Barhadados (forma latină corectă) este „fiul (zeului) Hadad". Numele *brhdd* sau *bredd*[32], la fel ca şi teoforicele compuse cu Hadad, de tipul Mao-otxccSaSoc,, Ba<paA,a8a8oc,, Zepux8a8oc,, Payr|&8a8og, 'Opaa8a8oc/[58], A8a8fia8r|ig[34] sînt deosebit de răspîndite în Siria propriu-zisă şi mai puţin la Palmira [35]. Altarele înălţate lui Hadad erau numeroase la Damasc, Alep, Doliche, Hierapolis. Poate

27 *Ibidem* ■
28 R. Dussaud, „Syria", XVI, p. 323.
29 Cf. N. Gostar, ArhMold, II —III, 1964, p. 304.
36 H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen,* p. 34.
31 Al. Popa şi I. Berciu, „Apulum", V, 1964, p. 172; cf. S. Sanie, SCIV, XIX, 1968, 4, pp. 58l-582, n. 57; *supra,* p. 42.
82 H. Seyrig, „Syria", XX, 1939, p. 305, n, 1; J. T. Milik, „Syria", XLIV, 1967, p. 213.
33 A. Caquot, „Syria", XXXIX, p. 240; Aquila Barhadados, în ArmEp, 1940, p. 72.
M L. Jalabert si R. Mouterde, *IGL Syrie,* II, p. 148, n°264, p. 199, *aA.*
35 F. Cumont, *'Fouilles de Doura-Ettfopos* (1922-l923), Paris, 1926, index II, 2.

fi considerată sigură originea siriană a dedicantului[38]. în Dacia nu se întîlnesc altare dedicate lui Hadad, însă zeul apare în *interpretatio romana* sub numele de Iuppiter Heliopolitanus [37] şi [Hi]erapolitanus [38].

3. Din aceeaşi categorie de nume face parte şi *Barsimsus.* Purtătorul lui, Barsimsus Callisthenis era în efectivul trupelor din *cohors I Vindelicorum* care avea garnizoana la Tibiscum[39]. Barsimsus semnifică „fiul (zeului) Shamash", traducerea lui Shamash fiind „soare". Soarele ocupa un loc cu totul special în multe religii antice dar mai ales în cele orientale [40]; sînt numeroase antroponimele care îl amintesc sau îi sînt corelate[41]. Menţionăm spre exemplificară *"La\iaoq,* So|iicroi;, Eaumoţ, Eaucreoc., Enucnioc;, Bapaauac, Ap5aaa|aao<; (slujitor (al zeului) Shamash), în latineşte Avidsimsus etc. Se pare de asemenea că numele Simson — legendarul Hercule evreu Samson — are aceeaşi etimologie SMS[42].

4, Numele Bolha al veteranului palmirian de la Potaissa [43] poate fi de asemenea inclus între antroponimele teoforice. Bolha *(bwlh')* semnifică „Bol este fratele", într-o formă corectă Bwlah *(bwl'h),* însă schimbarea locului vocalei din ultima silabă a cuvîntului poate fi constatată de asemenea în cazul altor antroponime: Bolma *(bu>lm·)*[u] în loc de Bolam sau Timha *(tymh-)* pentru *TimUH*[i5]. Calificativul *%* — „frate" este reîntâlnit numai în structura a două nume palmirienc

[36] Apud Mesnil du Buisson, *Les tesseres,* p. 321, nil: „Â Palmyre Hadad n'est connu ni dans les inscriptions religieuses ni dans l'onomastique". O opinie puţin diferită la M. Rostovtzeff, AJA, 37, 1, 1933, p. *59* şi urm.

[37] CIL, III, 1353-1354; O. Floca, AISC, III (1928-l932) 1933; cf. *supra,* p. 91.

[38] O. Floca, „Materiale", I, 1957, p. 774; *ci.' supra,* p. 95.

[39] CIL, XVI, 107.

[40] Mesnil du Buisson, *Les tesseres,* p. 253; R. Dussaud, *Les religions,* pp. 392-405.

[41] H. Wuthnow, *Di-e semilischen Menschennamen,* p. 172; L. Jalabert şi R. Mouterde, *IGL Syrie,* II, p. 250, n° 453.

[42] W. Gesenius, *Hebrăisches und aramăisches Handworterbuch,* ed.[3], 1828, p. 585.

[43] CIL, III, 7693 (= 907).

[44] R. Caquot, „Syria", XXXIX, 1962, p. 241.

[45] *Ibidem,* p. 236.

'hytwr şi *lymh* însă el intră în compunerea mai multor nume din limbile: amorrită, feniciană sau ebraică[46].
Bolha nu este menţionat printre numele de acest tip.
Ipoteza conform căreia Bolhas ar fi identic cu Bolhaz (tradus prlfi „Bol vrea"), admiţînd că *z* final s-ar transforma în s ca urmare a transcrierii în latină, este aparent verosimilă, dar ea devine inacceptabilă dacă avem în vedere notarea celor două nume în scrierea palmiriană; *bwlh' "* şi *bwlhzy* sînt evident diferite, ultimul nefiind niciodată transcris prin Bolha. Printre numele de triburi cunoscute pe *iesserae* la Palmira noi mtîlnim de asemenea pe BNY BWLH'[48], ceea ce adaugă un nou element la determinarea unei origini deja sigură.
în sfîrşit, un alt nume care poate avea, eventual, aceeaşi semnificaţie a relaţiilor de rudenie cu zeul: este *Barbarcas* care provine dintr-o inscripţie de la Tibiscurn[49]. Prima parte a numelui Barbar *(brbr)* a fost tradusă în alte inscripţii prin „fiul mare", „nepotul" sau „descendentul" [50]. Cu toate că sînt relativ diferite, explicaţiile pentru *brbr* au comună filiaţia menţionată a persoanei sau divinităţii specificate. Este vorba în acest caz de zeiţa siriană Cos (QS sau QWS) pe care o regăsim de asemenea în numele KoajxaA,axoq (QSMLK)"[1].
Numele poate fi de asemenea divizat în *Bar Barcas, brq* semnificând în arameană „fulger", traducerea integrală era cea de „fiu al fulgerului" [52]. Mai plauzibilă ni se pare ipoteza, unei etimologii Bar-Barachos — „fiul lui Barachos" [53], Barachos fiind unul din numeroasele antroponime semitice, echivalente cu Benedictus pe care latinizarea l-a apropiat de- forma punică a numelui Barcas.

[46] *Ibidem,* p. 241.
[47] Ch. Clermont-Ganneau, *Recueil d'Archeologie orientale,* I, p. 107;. J. Caatineau, „Syria", XII, 1931, p. 122.
[48] Mesnil du Buisson, *Les tesseres,* p. 463.
[49] C. Daieoviciu, ACMIT, II, 1929, p. 315; I. I. Russu, AISC, IV„ p. 224; N. Gostar, ArhMold, II,III, 1964, p. 303, n. 57.
[60] W. Gesenius, *op. cit.,* p. 114.
[51] Mesnil du Buisson, *Les tessdres,* p. 259.
[6i] \V. Gesenius, *op. cit.,* p. 130; E. Konig, *Hebrăisches und aramăisches Worterbuch,* Leipzig, 1910, p. 47.
[63] H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen,* p. 132.

C. Grupa de nume avînd semnificaţia de „dar al divinităţii" este reprezentată de patronimicul Athenatan şi de Zabdibol.

1. Numele *Athenatan* este cunoscut de pe diploma de la Tibiscum, unde apare ca tată al lui Perhev [51]. cAtar cAthe, adică *AtargaMs* este cunoscută în Dacia atît cu numele ei originar [55] cît şi sub denumirea care a circulat în Imperiu — Dea Syria [5"]. *Athe* reprezintă evident abrevierea lui Atar Athe, antroponimele fiind constituite cu ajutorul primei părţi ('Atar-Suri) şi uneori cu partea a doua a numelui zeiţei. Printre numele formate cu Athe mai răspîndite sînt *Zabd'athe*[57], „dar al lui Athe", Barc athe (BapdOng), „fiu al (zeiţei) Athe" [68] şi Athenatan *('in(n),* „Athe a dăruit" ca pe diploma de la Tibiscum [5S)]. Cea de-a doua parte a numelui, verbul *ntn—natan,* are între accepţiile principale: „a face dar, a dona" [60].

2. *Zabdibol* este întîlnit în două inscripţii funerare, la Tibiscum [81] şi Ulpia Traiana Sarmizegetusa [°2]. Semnificaţia numelui *Zabd* â fost deja menţionată. Numele Zabdibol, „dar al lui Bol", este cunoscut în inscripţiile greceşti în transcrierea Zap8iP<SÂ.oc;[83], *zbdbwl* în inscripţiile semitice [64]. Acest nume este cunoscut de asemenea în inscripţiile latine, cum .sînt cele de la El Kantara din Numidia [85]. Zabdibol aparţine, ■alături de Bolhas şi Borafas, antroponimelor formate cu teonimul Bol.

D. Numele *Borafas* a intrat în circulaţie în locul lui Boraeas[0B], graţie emendârii aduse de LI. Russu inscripţiei

[54] C. Daicoviciu si L. Groza, ActaMN, II, 1965, pp. 135- 139.
[53] S. Sanie, ArhMold, IV, 1966, pp. 355-359.
[56] I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 183.
[67] Ch. Clermont-Ganneaii, *op. cit.,* p. 106.
[58] L. Jalabert şi R. Mouterde, *TGL Syrie,* II, p. 249, n° 451.
[50] A. Caquot, „Syria", XXXIX, 1962, p. 245.
[60] E. A. Speiser, IEJ, 13, 1963, 2, p. 69. '
[61] CIL, III, 14216.
[62] CIL, III, 12587..
[63] H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen,* p. 48; *The kxcavadion at Dura-Eiiropos.* Prel. Rep., V, New Haven, 1934, index, p. 315, n. 416, 418.
[64] Ch. Clerniont-Ganneau, *op. cit.,* II, pp. *99,* 117 si 118; J. Cantineau, .„Syria", XII, 1931, p. 128 si 129.
[65] CIL, VIII, 2505.
[66] I. I. Russu, SCIV, 18, 1967, 1, p. 167.

CIL, III, *14216.* Borafas face parte din grupa de numeteo-
fori'ce formate cu *rp',* „vindecare", care atribuie zeului calităţi de tămăduitor [67]. Numele Borafas, pe care noi îl socotim acelaşi ca Borrefa şi Refabol (PsşaPco^oţ) a fost tradus prin „Bol vindecă" [68].

E. Numele *Baricius,* fiul lui Male, cunoscut prin diploma de la Căşei [69] şi cel al lui Publius Aelius *Bericio* [70] sînt două din numeroasele variante ale antroponimului semitic *brk, ,* care exprimă ideea de binecuvîntare. Numele este întîlnit în inscripţiile latine din Africa sub formele Baric, Barich,. Berec, Berech, Baricio; G. Forni a remarcat efortul de a alătura onomasticii latine un nume care-i este străin[71]. Numele este cunoscut în inscripţiile greceşti, singur Bapaxiac;[72] şi mai ales în nume compuse de tipul lui Bape%Pr|Xo<;[7S] şi în inscripţiile semitice Barikai *(brky)* [74] sau Barkayo *(brkyw)* [7'\]

F. Singurul nume în onomastica Daciei, format cu ajutorul teonimului Bel este Ragysbel *(rgysbl)* în transcriere greacă *'Payia$r\\,* cunoscut din inscripţia în cursivă siro-palmiriană de la Romula [76]. Semnificaţia acestui nume ar fi după C. Johnson „remarcat de Bel" [77].

G. Grupa de antroponime-teonime.

1. Numele lui Gaddes, fiul lui Aninas, veteran al unei unităţi auxiliare palmiriene de la Tibiscum, este cunoscut dintr-o inscripţie funerară [78]. Divinitatea semitică *Gad,* de la care provine şi numele Gaddes, a avut aceleaşi atribute ca *Ti>%r* şi Fortuna, fiind însă uneori identificată cu un.

[67] Â. Caquot.oj!). *cit.,* p. 247.

[68] Mesnil du Buisson, *Les tesseres,* p. 180, n. 4.

[69] C. Daicoviciu, SCIV, IV, 1953, p. 541 şi urm.; idem, „Dacia",. ./N.S., I, 1957, p. 192; G. Forni, „Athenaeum" (Pavia), XXXVI, 1958, p.9...

[70] CIL, III, 12587.

[71] G. Forni, *op. cit-,* p. 9.

[72] H. Wuthno^y, *Die semitischen Menschennamen,* p. 33.

[73] *Ibidem.*

[74] Ch. Clermont-Ganneau, *op. cit.,* II, p. 106.

[75] J. Cantineau, „Syria", XIV, 1933, p. 177.

[76] S. Sanie, ArhMold, IV, 1966, p. 356.

[77] C. Johnson, *The Excavations at Dura-Europos,* Prel. Rep;, II,, .p. 168.

[78] CIL, III, 8000.

genius cu toate că apare în calitate de divinitate [79]. Antroponimele cu *gad (gd)* sînt cunocute prin atestări foarte vechi, ca *bgd*[80], tradus în *Septuaginla* prin 'Ev x6%n, „în noroc" sau[1] „din fericire" sau cele din perioada elenistică şi romană: FaSoc,, rd§8oq, ra88aioc, *(gdd)* [81]. Redublarea lui *d* existentă în scrierea semitică a numelui divinităţii este uneori remarcată în transcrierea greacă sau latină, ca în cazul nostru, între numele compuse *cu gad,* menţionăm: BapydS şi BapyâSSa[82] căruia-i corespunde în greceşte *Ei>ii>%T\c,,* Gadarsu — GDRSW ~ rccSSapaou (gen.) etc.[83].

2. Un fragment de vas descoperit la Romula are incizat numele TAAATHC[84]. Antroponimul raSSarng este fonriat din alăturarea a două teonime: *Gadd* şi *Athe,* amintita formă abreviată pentru Atargatis şi ar putea fi eventual tradus prin „Athe este Fortuna". Menţionăm şi prezenţa lui Gadd la Palmira ca teonim [8S], considerat ca un alt nume pentru *Belit,* zeiţa paredră a lui Bel, echivalentă la rîndu-i cu Atargatis,. divinitate care a ocupat un loc deosebit în panteonul palmirian.

între cele aproximativ 50 de triburi atestate la Palmira este cunoscut şi cel numit BNY GDYBWL [8fi].

3. *Salmas* fiul lui Ramius, din *numerus Palmyrenorum Porolissensium*[87] poartă de asemenea antroponim-teonim regăsit în mediu sirian. Inscripţiile din Siria, menţionează un zeu EeA-au-aveg [88], precum şi o zeiţă *blntat.* Numele *Salmas*

[79] R. Dussaud, *Les religions,* p. 405; Mesnil du Buisson, *Les tesseres,* p. 170, a tradus Gad Taimei prin „protector al lui Tairnei". Triburile, izvoarele, oraşele aveau fiecare un Gad al său. O reprezentare a lui Atargatis descoperită la Palmira cu inscripţia *GD DY TDMWR*- „Gad (al «rasului) Tadraor", tradusă prin „Tyche a Palmirei" (ibidem, p. 367).

[80] *Genesis,* XXX, 11.

[81] H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 38.

[82] L. jalabert şi R. Mouterde, *IGL Syrie,* II, nr. 43 şi 123.

[83] H. Wutluaow, *Die semitischen Menschennamen,* p. 38.

[84] D. Timdor, „Annales archeologiques arabes-syriennes", 21, 1971,. 1—2 (IX[4me] Congres International d'archeologie classique), p. 73, pi,.. XII/4.

[85]. Mesnil d« Buisson, *Les tesseres,* p. 363.

[86] *Ibidem,* p. 434.

■ [87] CIL, III, 837.

[88] L. Jalabert şi BL Mouterde, *IGL Syrie,* II, p. 258, n° 465. Menţionat de asemenea între jtaxp4)0ic ©eoiţ.

reprezintă transcrierea nominativului *Hak^aq* [89]. în epigrafele palmirienc numele apare sub forma *Salm'* [90]. Numele divin *Selaman* derivă de la cuvîntul *Salam* — „salvare, sănătate, pace". într-un recent studiu, savantul J. T. Milik [91] a analizat minuţios originea şi evoluţia numelui *Sahnâ* şi după opinia sa Salmâ poate fi fratele zeiţei *Salmat (Simt).* Preponderenţa aspectului feminin al acestor divinităţi gemene s-ar explica prin succesul cultului Hygeiei greceşti sau al lui *Valetudo* şi *Salus* la romani.

H'. Sînt în sfîrşit. antroponime care pot fi interpretate şi ca teonime dacă acceptăm că reprezintă abrevierea numelor unor divinităţi.

1. Numele *Ierhms* (sau Ierhaeus) din partea latină a unei, inscripţii de la Tibiscum [92]. Se considera în general că numele larhai, atît de răspîndit la Palmira, provine de la numele abreviat al zeului larhibol, denumit în mod curent larha (Yr!![1]) [9!i]. larhai ar fi aşadar format cu ajutorul atributivului în *y,* „cel al lui Yarhibol" transcris în unele inscripţii bilingve prin ᶜHA,i68copoq [94]. Numele grec scoate în evidenţă tot mai mult evoluţia, solarizarea lui larhibol decît numele palmirian. Nu numai Iarhei, ci şi larhibol este cunoscut ca antroponim. Transcrierea obişnuită a numelor menţionate în inscripţiile greceşti este 'lapi(3o)A.r|c;, 'lapipccAeoug (gen.) — *(Yarhybwl),* respectiv 'Iapatoc;[95].

în ceea ce priveşte forma latină a numelui, ea urmează o evoluţie similară cu teonimul[98]. larhibol este întîlnit ca antroponim Iarabolus într-un papirus de la Dura Europos[97].

[89] H. Wuthnow, *Die setnitischen Menschennamen,* p. 103.

[90] J. Cantineau, „Syria", XII, 1931, p. 135; idem, „Syria", XIV, 1934, p. 181.

[81] J. T. Milik, „Syria", XLIV, 1967, pp. 289-294.

[92] I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 175; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul,* pp. 70—73, nr. 37.

[93] Mesnil du Buisson, *Les tesseres,* p. 273.

[94] M. J. Lagrange, *Etudes,* p. 510; A. Caquot, „Syria", XXXIX, 1962, p. 252.

[93] *Ibidem,* p. 507; Ch. Clermont-Ganneau, *op. cit.,* II, pp. 103, 114; H. Wuthnow, *Die setnitischen Menschennamen,* p. 56 şi 131.

[96] M. Janon, „Bulletin d'Archeologie Algerienne", II (1966-l967), Paris, 1967, pp. 219-230.

[97] E. T. Silk şi C. B. Welles, *Excavations at Dura-Ewropos.* Prel. Rep., V, New Haven, 1934, p. 300.

în ceea ce priveşte Iarhai, noi îl regăsim în acelaşi document de la *Cohors XX Palmyrenorum,* unde apar de mai multe ori *Aurel (ius) Seleucus Ier[h]aei, Aurel (ius) Zebidas Icf-[h}aei* "[8]. La fel ca antroponimul de tipul Iarhai ar putea fi eventual *Marcus Ulftius Ierius* " încadrat între *nomina graeca,* nu numai pentru că un *Marcus Ulpius Iarhai* este cunoscut la Palmira [xo°]. în acest caz s-ar confirma observaţia judicioasă a lui M. Janon privitoare la transcrierea în latină a literei palmiriene h [101].

2. *Malchus* este cunoscut graţie inscripţiei bilingve de la Tibiscum unde apare atît în textul latin cît şi în cel palmirian. Frecvenţa acestui nume, diferenţele de transcriere a inscripţiilor greceşti şi latine au fost deja menţionate şi.cu ocazia prezentării epigrafiei de la Tibiscum [loa]. în ceea ce priveşte clasificarea printre numele teoforice, Mesnil du Buisson s-a asociat lui H. Ingholt în a considera că M<XA.%O<; „reprezintă un hypocoristic originar din numele divin Malakbel" [ws], Conform acestei opinii, Malakbel ar fi fost numit *Malkă* sau cu formele intermediare *Malakâ, Malka,* ceea ce ar permite traducerea „mesagerul", cum zeul însuşi pare să fi fost denumit în limbajul popular [104].

în ceea ce priveşte unele nume, noi nu posedăm garanţia unei transcrieri potrivite. în această situaţie s-ar putea găsi de exemplu numele *Ramus,* ce-l poartă tatăl lui Salmas[105]. Dacă noi presupunem că el derivă de la teonimul Raham (Rhm) [loe], cunoscut prin mâi multe inscripţii[107], el ar putea fi un hume teoforic. Dar asupra lui Ramus vom reveni cu prilejul prezentării numelor „profane".

Indivizii purtători ai numelor teoforice şi teonimelor nu erau probabil indiferenţi faţă de divinităţile relevate de materialul onomastic, se considerau probabil sub protecţia lor.

98 *Ibidem,* p. 302.
99 CIL, III, 7892.
100 J. Cantineau, „Syria", XIX, 1938, p. 73; *ibidem,* p. 153.
101 M. Janon, *loc. cit..;*
[m] S. Sanie, „Dacia", XIV, 1970, pp. 405-409.
103 Mesnil du Buisson, *Les tesseres,* p. 273.
104 *Ibidem.* .
105 CIL, III, 837. ... .
106 R. Dussaud, *Les religions,* p. 412.
107 G. Ploix de Routrou şi. H.. Seyrig, „Syria", XIV, 1933, P- 12 si urm.

Graniţa între numele orientale teoforice şi cele „profane" este foarte labilă. Enumerîndu-le după principala semnificaţie, antroponimele ar putea fi totuşi grupate astfel: *etnonime* (Arimo, Bassus, Surus, Tiiadmes(P), Teimes); *porecle* (Abgar); *referiri la aspectul fizic* (Abraenus, Habibis, Manneus); *calităţi psihice* (Adde, Aninas, Nai); *nume de plante* (Cassia); *nume de animale* (Guras); *nume derivate din toponime* (Perhev, Hammasaeus); *situaţia faţă de înaintaşi* sau *colectivitate* (Alaphata, Zora) şi, în sfîrşit, un număr însemnat de posibile teoforice (Audeo, Bana, Hammonius, Iateimos, Iiddeus, Marinus, Mattavius, Ramus). Gruparea numelor ce constituie obiectul analizei noastre după criteriul etimologic şi semantic nu este la fel de sugestivă ca în cazul teoforicelor. Etimologia pentru cea mai mare parte a antroponimelor „profane" fiind arareori unică, prezentarea lor va fi făcută în ordinea alfabetului latin.

Abgar: Marcus Ulpius Abgaros, comandant al unei unităţi de arcaşi palmirieni de la Porolissum, onorat în patria sa de origină [108], a fost recent adăugat onomasticii orientale a Daciei[109]. Numele Abgaros este cunoscut între antroponimele palmiriene în inscripţii semite, *'BGR*[no] şi greceşti Apyapoq [m]. Abgar încadrat între porecle (Spitznamen), în clasificarea lui W. Goldmann [U2], e tradus prin „şchiop", ca, dealtfel, şi într-un articol mai vechi al lui H. Ingholt[113]. G. Ryckmans [m] menţionează că numele Abgar este foarte frecvent în lumea sud-arabică şi îl traduce prin „enfle", *umflat,* eventual sensul figurat *îngîmfat.* O traducere asemănătoare prezintă H. Ingholt şi J. Starcky [115], care consideră

[108] H. Seyrig, „Syria", XXII, 1941, p. 231 (= AnnEp, 1947, 169). [MJapicov OoXrtioiy Apya]pov eitapxov IIaA.nopr|va>[v TO] %6T<BV...?

[109] I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 173, consideră ca atare datorită, celeilalte inscripţii: T. AiX-i [ov... Srtapxov T&V] âv IT.apo>»l[o-cr(D dvo"te]pa<; AaKiou; bca]ts [i]>.BY(iev(»v *xoţoxav* ot *ăitd* TOO 7tpcoto(o) afrtoO...

[110] H. Ingholt, „Berytus", II, 1935, p. 107; CIS, 3960/1,2 şi 4199, apud Iţ. Ingholt, *op. cit.*

[111] G. Ryckmans, *Les noms propres sud-semitiqites,* I, Louvain, 1934, p. 48.

[112] W. Goldmann, *Die pahnyrenischen Personennamen,* Leipzig, 1935, p. 29.

[113] H. Ingholt, „Berytus", II, 1935, p. 107.

[114] G. Ryckmans, *op. cit.,* p. 48.

[115] J. Starcky, în D. Schlumberger, *Le Palmyrene du Nord-Oue.st,* Paris, 1951, p. 144.

că acest nume se trage dintr-o rădăcină înrudită *bagira,* „etre ventru", „a fi umflat-pîntccos". Faptul că H. Inghold, în lucrarea recentă, nu mai aminteşte traducerea anterioară, ne determină să presupunem opţiunea sa pentru ultima din semnificaţiile amintite.

Abraenus este numele unuia dintre preoţii orientali cunoscuţi dintr-o inscripţie de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa [1M]. Numele rezultat din lectura literelor complete şi perfect lizibile — *Abraen(us)* — prezintă o abundenţă de analogii care nu pot fi ignorate şi a fost preferat lecturii iniţiale [IJabraenus [117]. Menţionăm doar trei dintre analogiile posibile: 1. numele unuia dintre strămoşii poporului evreu Avraam, *'BRHM* — Appaau., „Tată al mulţimilor" sau *'BRM,* A|3pd|.i, „Tatăl înalt" sau „Tată al înălţimilor"[118];
2. Appe(ng, considerat a fi compus din *'B,* „tată" şi perfectul verbului *rehem,* „a fi plăcut" sau „a fi milostiv" [U9];
3. 'App&vnţ, transcrierea greacă a numelui'arab *Habrâii* [120], derivat de la *HBR,* cuvînt care în sud-arabică înseamnă „frumos, graţios" [121], Onomastica semită mai cunoaşte un număr de antroponime în transcriere apropiată cu sens de etnonim sau toponim; optăm însă pentru *Abranes,* nume ce-l considerăm mai apropiat de *Abraenus.*

Adde. Lectura Adde Barsemei şi nu Addebar Semei, cum figurează în *Corpus* [122] şi în alte lucrări, o considerăm sigură, iar revenirile asupra ci nefundamentate [123]. Numele semite, care în transcriere greacă sau latină au forme iden-

[116] C. Daicoviciu, „Dacia", I, 1924, p. 250 (= AnnEp, 1927, 56); I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 177.

[117] C. Daicoviciu, „Dacia", I, 1924, p. 251, pentru lectura dată la publicare aminteşte de Iabri, 'Iappl, Idppoi, oraş în nordul Arabiei Centrale; *ci.* RE, IX, col. 544.

. [118] W. GeseniuSj *op. cit.,* p. 9; H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen,* p. 123.

[118] H. Seyrig, în G. Tchalenko, *Villages aniiques de la Syrie du Nord,* III, 1958, Apendice 2, Inscriptions grecques (extras), p. 23, nr. 21 a şi p. 24, nr. 3,■ j .

[130] *IGL Syrie,* II, p. 193, nr. 328, unde trimite la Waddington 2053, „Syria", Princeton, III, A, p. 112, nr. 195, nouă inaccesibile,; H. Wuthnow, *Vie semitischen Menschennamen,* p. 11 şi 139.

[121] G. Ryckmans, *op. cit-,* p. 87.

[122] CIL, III, 1301 b(= 7835); ILS, 4299.

[123] S. Sanie, „Dacia", XIV, 1970, p. 236, n. 18, unde-sînt consemnate lecturile anterioare.

tice sau asemănătoare cu Adde sînt relativ numeroase; cu toate acestea în clasificarea acestui nume nu trebuie omisă existenţa antroponimului Adde şi în onomastica greco-macedoneană [m]. Praenomenul grecesc al acestui *sacerdos Iovis Dolicheni* de la Ampelum n-ar constitui o excepţie, căci colegul său de pe aceeaşi inscripţie, Oceanus Socratis, este total elenizat după nume [125]. *Adde* poate proveni de la *Addu,* numele unui zeu de la El Amarna echivalat apoi cu divinitatea siriană Hadad[12ti] sau din onomastica sud-arabică ce cunoaşte de asemenea numele *Add,* „forţă, victorie" sau *Aday,* „a fi din belşug" [127]. Numele este atestat cu o transcriere inconstantă şi în inscripţiile palmiriene, fiind remarcată totodată apropierea sa de numele greceşti A85a, A88r), dar şi de semitele A55ai, A88OUGK; sau A8§sia (= Abia), A8r|ouc; (= Abihou), ASioţ(=Abi) i[28].

Alaphatha, tatăl lui Hammasaeus, cunoscut dintr-o diplomă militară [129], are un nume răspîndit la majoritatea popoarelor semitice, fără a fi însă din cele mai frecvente. Numele Alaphatha şi formele apropiate AXowpoc;, AA,a(paioţ, AA,a<pta, Halopha, XaXacpa-roc; ş.a., derivă de la rădăcina *HLP*[130]. Numeroasele traduceri ale lui *HLP,* cu toată diversitatea lor, gravitează în jurul unui sens apropiat: „a urma pe cineva, a succede cuiva" [131], „a dărui în schimb" [132],

[124] Iii Zgusta, *Die Pers. gr. St.,-p.* 294, § 592; idem, *KIA PN,* pp . 46-47, § 15— 1; 15 — 2; 15 — 3: „Es ist nicht ganz klar, ob der Name zu der hier behandelten Sippe gehort, oder ob er cine Entstehung von (maked.) griech. ASaîoţ vorstellt"; şi n. 31.

[12j] *Supra,* p. 47.

[120] M. J. Lagrange, *Etuăes,* p. 91, n. 5; E. Dhorme, *Les religions de Babylonie et d'Assyrie,* .Paris, 1949, p. 126. '

[127] G. Ryokmans, *op. cit.,* 1, p. 41 (Waddington 2 115) sau p. 88 *Hâdă,* "A58OQ.

[128] F. Cumont, *Fouilles de Doura-Europos,* p. 447; H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen,* p. 13; J. Cantineau, „Syria", XIV, 1933, p. 185, Adde pe o inscripţie din anul 178 e.n. menţionează de asemenea ambele origini posibile: *IGL Syrie,* II, p.'324, nr. 390; *Excavations at Dura-Europos,'Vl,* 1936, p. 114, ASaîoţ(eog), Addaeus, p. 420, index p. 506; *IGL Syrie,* V, p. 282, nr. 2559 (= IDR, I, pp. 86 - 88).

[129] CIL, XVI, 68, *Hammasaeus Alaphatq. f(ilio) Palmyra.*

[130] M. Lidzbarski, *Handbuch,* p. 275; H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen,* p. 16; G. Ryckmans, *op. cit.,* p. 104.

[131] M. Lidzbarski, *Handbuch,* p. 275; *HLP* nachfolgen imp. 3 sing. *HLPT,* XapitE? â^iai.

[132] Ch. Clermont-Ganneau, *Etudes d'archeologie orientale,* I, p. 109.

„vicisitudine" [133], „el a înlocuit" [134], iar în latină *praeteriit* şi pentru pluralul *HLPWT, HLYPWT, mutationes, vices* [135]. Numele sud-arabic *Halaf* sau *Halif*[13fi] este tradus prin „succesor" ; este dificil însă de a găsi un antroponim latin corespunzător palmirianului Halaphata [137].

A ninas. Două inscripţii funerare, una de la Tibiscum [138;] şi cealaltă recent semnalată la Porolissum [139], oraşe în garnizoanele cărora erau şi trupe originare din Palmira, conţin numele Aninas. Ambele inscripţii sînt prost conservate, desinenţele cazuale ale numelui lipsesc. Fără a avea răspîndirea unor nume ca Theimes sau Marinus, Aninas este cunoscut prin texte semitice [140], greceşti [M1] şi foarte rar latine [U2]* Numele Aninas, ca şi un însemnat număr de antroponime cu forme asemănătoare, cunoscut la majoritatea popoarelor semitice, derivă de la o rădăcină *HA'N* [143] cu sensul de „milostiv, îngăduitor, favorabil" *(gratiosus largitus est, gratiosum esse)* [Ui]. Numele formate cu *HNN* se integrează, aşadar, printre antroponimele ce exprimă calităţile sufleteşti ale-

[133] J. Cantineau, *Le Nabaleen,* II, Paris, 1932, p. 96.
[134] *IGL Syrie,* II, p. 83, tir. 4054.
[135] J. Buxdorf, *Concordantiae Bibliorum Hebraicae ct Chaldaicac,* Berlin, 1892, p. 647.
[130] G. Hyckrnans, *op. cit.,* p. 104.
[137] Alaphatha (Alapatha) poate fi nume propriu masculin; cf. M. Lidzbarski, *Handbuck,* pp. 274 — 275, dar şi feminin *Chalifat (HLYPT);* cf. M. Lidzbarski, *Ephemeris,* p. 33; G. Contenau, „Syria",I, 1920, p. 225,. AXaipaxa.
[138] CIL, III, 8000.
[130] I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 177 „DM AELI... trei rinduri complet corodate XII... ANIN... FL... BANAN...".
[140] M. Lidzbarski, *Ephemeris,* p. 150; Hanina în CIS, 4557, apud H. Ingholt, în *Melanges K. Michalowski,* Varşovia, 1970, p. 473, n. 70.
[141] H. Wuthnow, *Die semitischen M' enschennamen,* p. 22, Mapiavoţ, K<xt Avivaţ. olog (SEG, 8, 93), p. 23 şi 142; *IGL Syrie,* IV, Paris, 1955, nr. 1632; *IGL Syrie,* V, Paris, 1959, nr. 2089; E. Honigmau, art. *Syria,* RE, IV, A_2, col. 1711, menţionează un 'Avivaţ „făcător de minuni" care şi-a petrecut viaţa în pustiu în apropiere de NeoxouaapEia. Mîuâstirea ce s-a construit acolo s-a numit BSt mar Hanina.
[142] C. Hopkins, în *Excavations at Dura,* V, 1934, p. 148, Malchus-Anini din Cohors XX Palmyrenorum.
[143] H. Ingholt, în *Milanges de l'Universite Saint Joseph* (offert am Pere R. Mouterde), fasc. 4, 1962, pp. 108— 109, n.3 cu trimiterile la bibliografia, mai veche.
[144] J. Buxdorf, *op. cit.,* p. 665.

purtătorilor, iar în cazul unor teoforice prezintă deferenta zeilor [145].

Arimo. Cognomenul Arimo [148], inclus de A. Kerenyi între numele greceşti[147], este după opinia lui I. I. Russu „mai curînd asiatic-iranian decît eventual numele greco-macedonean, 'Apuuux care încă poate fi de origine asiatică" [148] şi clasificat în consecinţă între *nomina orientalia* [149]. în sprijinul ultimei opţiuni, dar nu pentru încadrarea între numele iraniene [15○], putem invoca frecvenţa cuvintelor derivate de la rădăcina *ARM* cunoscute ca toponime [lsl], etnonime ca "Apiuoi, Apauaîoi[152] cu înţelesul de sirieni, arameeni şi prin cîteva nume biblice. Arimo mai poate aparţine şi grupului de nume compuse cu *ARY* (leu) [153] şi a altora cu grafie apropiată, dar cu înţelesuri, diferite cunoscute în Egipt[154]. Unităţile siriene fiind bine reprezentate între trupele auxiliare din Dacia, foarte probabil numele Arimo să provină de la etnonimul amintit [135]. Numele Arimo este purtat şi de un dedicant către Bonus Puer (Phosphorus) — Azisus în *inter'firetatio romana* dintr-o inscripţie relativ recent descoperită la Napoca [15S].

Audeo este unul din multiplele cognomina purtate de un centurion din Numerus Palmyrenorum O(ptatianensium) şi singurul indiciu al originii lui orientale sau ai membrilor familiei sale prospere [157]. Audeo nu este printre cele mai răspîndite antroponime; în publicaţiile accesibile nouă nu am

[145] W. Gcscuius, *op. cit.,* p. 279, *HNY'L, YH HNN, HNN'L* ş.a.; M. Lidzbarski, *Handbuch,* p. 240, *B'L HN\.*

[146] CIL, III, 12565.

[147] A. Kerenyi, *Die Personennamen,* nr\ 1857.

[148] I. I. Russu, ED, VIII, 19.18, p. 173; idem, AISC, IV, 194l- 1943, p. 224.

[149] *Ibidem.*

[u0] *Ibidem,* p. 233.

[1,1] W. Gesenius, *op. cit.,* p. 74.

[ry]- *Ibidem;* Strabo, XIII, 4, § b; XVI, 4, § 27.

[153] W. Gesenius, *op. cit.,* p. 73_(Ariel).

[154] Fr. Lexa, *La magie dans l'Itgypte antique,* Paris, 1925, 2, pp. 133, 140 si 177 (Ariaha, Ariamousi, Arimatha).

[iib] J. Cantineau, „Syria", XIV, 1933, p. 192, *'RYM'* (Arima), dar lucrarea la care trimite J. Cantineau, *Inscriptionspalmyrenienues,* Damasc, 1930, nu ne-a fost accesibilă.

[156] I. Mitrofan, ActaMN, I, 1964, p. 207.

[353] CIL, III, 1471;'I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 174 şi 177.

găsit un omonim în inscripţiile latine. în onomastica sud-arabică este cunoscut numele *WD'IL,* „întoarcerea lui II" [15S], iar în inscripţiile greceşti AD805, AoSnc/[59]. De la rădăcina *'WD* şi *'WD* se formează foarte multe cuvinte cu semnificaţii diverse între care şi antroponime. Cu apelativul de origine arabă *'WD,* „a căuta refugiu", se consideră că este formată, după împărţirea lui A. Caquot, o grupă de nume teoforice palmiriene cu sensul „zeul este refugiul copilului" [1(i0], în această situaţie Audeo ar putea fi şi el unul din numeroasele nume teoforice abreviate.

Bana, este cunoscut în Dacia prin trei inscripţii provenite din Potaissa[161], Tibiscum[162] şi Porolissum [W8]J ultimele două fiind centrele de reşedinţă ale trupelor originare din Palmira. Atît în textul întreg cît şi în cele două inscripţii fragmentare, Bana este *cognomen,* dar completarea unora rămîne ipotetică. Semnificaţiile ce le pot avea numele în compunerea cărora este mtîlnit Bana sînt în principal două. *Bannaeus* poate fi o formă pentru *BWN',* care e probabil o prescurtare a numelor *BWLN' — BcaXavoc,,* sau o formă contractată a unui nume compus cu *Bel* ca „Bel-a-na" sau „Bel-nur" [164]. După transcrierea latină *Bannae,* H. Ingholt[lti5] presupune că *Bel* e primul element în aceste nume compuse [1B6] şi i se pare dificilă derivarea de la verbul *BN',* „a construi", fără a o exclude totuşi[167]. La fel apreciază, dealtfel, şi G. Ryckmans [lli8],

[lu8] G. Ryckmans, *op. cit.,* p. 242.
[150] H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen,* p. 29; M. Crosby, în *Exoavalion at Dura,* VI, 1936, p. 252.
[160] A. Caquot, „Syria", XXXIX, 1962, p. 242.
[101] CIL, III, 7693 (= 907): „Ael. Bolhas Bannaei (fii.)".
[162] N. Gostar, ArhMold, II-III, 1964,p. 302: „...Bana G(aius) M...i(?)n opt(i)o p(atri) et f(ii) b.m.".
[163] I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 177: „DM/AELI.../trei rînduri complet corodate XII.../ANIN.../FL...BANAN..."
[164] H. Ingholt, „Berytus", V, 1938, p. 111.
[165] *Ibiăem,* p. 111, n. 9; dealtfel şi Mesnil du Buisson, *Les tesseres,* p. 454, între cele opt nume de triburi palmiriene formate cu *BWL,* aminteşte şi *BNY BWN'.*
[166] H. Ingholt, „Berytus", V, 1938, p. 112.
[107] *Ibiăem.*
[168] G. Ryckmans, *op. cit.,* I, p. 52, *BNY* (lih.) Baniyy, cf. „a construi".

M. Lidzbarski [18○], W. Goldmann [17○] sau A. Caquot [m]. Dacă Bana din inscripţia tibiscensă poate fi considerat, eventual, parte dintr-un nume compus de tipul Mezabbana *(MZBN')* [172] sau Zabdibanus *(ZBDBN')* [m], ... BANAN ... din inscripţia. de' la Porolissum ar putea fi o parte dintr-un antroponim format din Bana şi vreo divinitate a panteonului palmirian (Nanai, Nebo).

Aşadar, prin semnificaţii şi acest nume rămîne la graniţa între teoforice şi profane, dar fiind mai frecvent în prima din categoriile amintite [m].

Bassus este unul dintre numele a căror apartenenţă a fost mult disputată. Frecvenţa ridicată a numelui Bassus în onomastica Daciei romane se datorcştc faptului că Bassus — forma grecească Bacraoc, — nu lipseşte nici între antroponimele latine şi tracice [176]. A. Ker^nyi a inclus la capitolul *nomina orientalia* 17 nume aparent sau sigur derivate de la Bassus (Bassa, Bassinus, Bassianus) [1TO].

Metodele obişnuite de coroborare a tuturor elementelor ce pot fi utile unei atribuiri se impun mai ales în situaţia acestui antroponim prezent la mai multe popoare. Printre purtătorii numelui Bassus (sau Bassa, Bassianus, Bassius) sînt preoţi sau simpli dedicanţi către divinităţile orientale şi

*' M. lidzbarski, *Handbuch,* p. 235, după ce arată că BCDVVEOIX;. tîerivă de la *BWLN,* urmînd aceeaşi cale de reducere a lui *L* ca şi în cazul lui BcoptMpac,, aminteşte totuşi şi alternativa originii acestui antroponim de la verbul *BN'* (p. 238).

170 W. Goldmann, *op. cit-,* p. 24, consideră *BWN'* o formă, contractată, de la *BWLNWRY.*

171 *A:* Caquot, „Syria", XXXIX, 1962, p. 243: *BWLNWR, BWNWR,, BNWR.*

172 H. Ingholt, „Berytus", V, 1938, p. 11.1

173 C. Hopkins, în *Excavations at Dura,* III, 1932, p. 131; of. şi N. Gos'tar, ArhMold, II — III, 1964, p. 303, n. 37.

174 L. Zgusta, *KIAPN,* p. 199, § 143-l Bavaţfm), Lyd. Bavac; *LBW* 675, § 143-2 Bavic,(§ 7); idem, *Die Pers. gr. St.,* p. 83, unde sînt menţionate mai multe etimologii indoeuropene, nu toate convingătoare. Intre ele amintim *aw. bămimant,* „strahlend, glănzend"; aw. Van, „superare".

175 L. Balla, ActaArch, XV, 1, 1964, p. 230.

176 A. Kerenyi, *Die Personennamen,* p. 183 si urm., nr. 2133 — 2150; CIL, III, 862, 918, 1108, 1366, 1395, 143l-l432, 7756, 14265, 14468; ArchErt, XXXV, 1915, p. 46; C. Daicoviciu, „Dacia", I, 1924, p. 250.

membrii familiilor lor [17'], militari din unităţile originare din Orient [178], indivizi ce mai au un nume oriental sau aflaţi în tovărăşia altor orientali [179]. Admiţînd că numele împreună cu situaţia purtătorului îndreptăţesc o încadrare corectă, personajele clin şapte inscripţii ar urma să fie incorporate între *nomina orienlalia* [18°]. Observaţia că numele semitic are aceeaşi formă cu cognomenul roman [1S1] ne îndeamnă la prudenţă. Dacă cercetătoarea M. Crosby s-a referit la *nomen gentile,* constatarea are o arie de aplicabilitate restrînsă, pentru că onomastica semită cunoaşte mai multe nume a căror transcriere greacă sau latină este apropiată de numele analizat[182]; lipsa celor *bria nomina* este obişnuită, fiind şi cazuri cînd apare un singur nume şi, în sfîrşit, în unele inscripţii deşi Bassus este *cognomen,* apartenenţa orientală a dedicantului este fără dubiu [183]. Amintim aceasta deşi încercă m o prezentare a antroponimelor orientale şi nu a onomasticii orientalilor din Dacia.

Onomastica sud-semitică cunoaşte numele *Bass-BS* cu semnificaţia „pisică" [184], *B'S,* „a răsturna" [1SS], *BS',* „a fi familiar" [18li]. Trebuie menţionat că Bassa — nume ce apare o singură dată în onomastica Daciei [187] — nu e în mod obliga tor femininul lui Bassus, ci poate fi şi numeie unor grupuri

[177] CIL, III, 1431, M. BaSsuS Aquila; CIL, III, 1432, Bassus Aflui-lirius; CIL, III, 1108, Aur(elius) Bassinus; C. Daiooviciu, „Dacia , I, l'i.M, p. 250, M. LBjassi(us) Marin(us), în cazul în care nu este [C]âssi(us).

"[8] CIL, III, 908, Aur(elius) Bassus.

[179] CIL, III, 7756, Marinus Bassus; CIL, III, 1366, Aelia Bassa împreună cu Aelia Pergamiauus, într-o inscripţie revizuită probabil Dea Syria...

[180] O primă selecţie moderatoare asupra lucrării lui A. Kerenyi, implicit şi printre cei cu antroponimul Bassus, Bassa, Bassi(us), Bassi(nus), a făcut-o A. Alfoldi, în *Zu den Schicksalen Slebeiibilrgeis im Altertiim,* Budapesta, 1944, pp. 4 — 5.

[181] M. Crosby, în *Excavations at Dura,* VI, 1936, p. 240: „The semitic tiame having the same form as the Roman cognomen".

[182] Cf. G. Ryckmans, *op. cit., I,* pp. 48,53 si 287; H. Ingholt, „Berytus", *IX,* 1933, p. 98.

[183] E. T. Silk şi C. B. Welles, în *Excavations at Dura,* V, 1934, p. 299: ;„Probatum a me Iulio Basso eq(uiti) coh(ortis) XX Palmyrenorum" sau A. Marinus Bassus din CIL, III, 7756.

[184] G. Ryckmans, *op. cit., p.* 53.

[18r>] *lbidem,* p. 48.

[,S6] *lbidem,* p. 53.

[1B'] CIL, III, 1366.

etnice [18s]. Tot pentru Bassa, H. Ingholt mai consemnează posibilitatea unui vocativ ca în situaţia numelui Bassus roman [18fl]. în sfîrşit, faptul că Bassianus a fost numele strămoşesc al cunoscutei familii de sacerdoţi din Emesa l-a determinat pe A. von Domaszewski să considere acest nume ca titlu de preot oriental [19°]. Pentru una din inscripţiile dolicheniene ale Daciei explicaţia merită a fi luată în discuţie [191].
Atestările epigrafice ale numelui *Bassus* sau ale unor variante apropiate ai căror purtători sînt orientali sînt extrem de numeroase [192]. Excluderea *tuturor* antroponimelor *Bassus* cu variantele dintre *nomina orientalia* ale Daciei romane nu credem că este posibilă.

Cassia, atestat în Dacia prin mai multe inscripţii, unde apare ca gentiliciu sau cognomen, se numără printre antroponimcle a căror clasificare este controversată. Cunoscut fiind numele vechii ginţi plebeiene Cassia, cu corespondentul masculin Cassius şi frecvenţa acestui nume în onomastica romană clasică [193], atribuirea etnicităţii orientale unor purtători ai acestui antroponim părea cu totul neîntemeiată.
Pe de altă parte, sînt relativ numeroase cazurile în care: a) numelui Cassia îi sînt alăturate nume de factură greacă sau orientală[194]; b) alt gentiliciu[195]; c) purtătorul acestui nume este dedicant către divinităţi orientale [196]. Coroborate, elementele amintite au constituit suficiente temeiuri pentru' a cerceta şi alte posibile origini ale antroponimului Cassia.

[188] G. Ryckmans, *op. cil.,* p. 287.
[189] H. Ingholt, „Berytus", V, 1938, p. 101.
[100] A. von Domaszewski, *Abhandhmgen,* p. 2 11; ci. si G. Canlacuzino, **ARMSI,** ser. **III,** tom. **VIII,** Mem. XVI, 1928, p. 9, n. ,?.
[191] CIL, **III,** 7756 (7834).
192 JJ. Wuthnow, *Die semilischen Mcnschenr.amen,* p. 34 şi 129; *IGL, Syric,* II, 1939, pp. 150, 183, 197-l98, 370-371; *IGL Syr'ie,* V, 1959, p. 23; P. Merlat, *Essai,* p. 15: „...des noms ou des cognoms comme Bassus oxi Basus de provenance egalement semitique".
[193] L. Quicherat, *Vocabulaire geographiqite, mythologique ci historique de la langue latine* (Addenda), ed. 32, Paris, 1882, p. 34.
[194] N. Gostar, „Sargetia", III, 1956, p. 63, n. 2, remarcă: „La Roma din 141 nume personale masculine cu gentiliciul *Cassius* 60 sînt urmate de cognomina greceşti sau oriental semite, iar din cele 75 cu gentiliciul *Cassia* 38 sînt urmate de cognomina greco-orientale".
[166] CIL, III, 7688.
[196] C. Daicoviciu, AISC, I, 1928-l932, p. 85; idem, *Dacica,* p. 204; LI. Russu, StCom, 12, 1965, p. 54.

Necesitatea unor astfel de precizări este semnalată şi în alte provincii ale Imperiului roman. S-a presupus că numele Kacrcna (Cassia) ar putea fi: a) un etnicon provenit de la mica insulă doriana Kctcog, de la est de Creta [197]; b) un teoforic derivat de la Zeus Kasios [198]; c) numele scorţişoarei, plantă aromatică ce-şi păstrează denumirea orientală atît în limba greacă, cit şi în cea latină [19B]. Ultima dintre ipoteze pare şi cea mai plauzibilă. Izvoarele epigrafice nu sînt singurele care atestă prezenţa numelui Koracna în onomastica semită. în sprijinul lor se adaugă texte religioase în care KSY'H, cuvîntul aramean pentru scorţişoară [20○] şi numele uneia dintre fiicele lui Iov, este transcris prin *Kacam* (Cassia) [201]. Dar „orientalismul" numelui fiind doar una din valenţele sale, includerea lui Cassia între „nomina oricntalia" se datoreşte îndeosebi inscripţiei de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa [202], cu toate că şi Aelius Cassius de la Potaissa [203], Cassia Suia de la Germisara [2M] şi alte nume conţin indicii suplimentare asupra originii. Limba inscripţiei, divinitatea căreia îi este închinată, faptul că are funcţie de cognomen [205], îndreptăţesc încadrarea Aeliei Cassia, dedicantă către *Qeoq* "Y\|/iaxo5, între orientalii, posibil de origine iudaică [2○l'] aflaţi în capitala Daciei.

Guras este cognomenul cunoscut dintr-o inscripţie funerară bilingvă latino-palmiriană, a cărei început nu s-a con-

[307] L. Robert, *Noms inâigines dans l'Asie Mineure grico-romaine,* Paris, 1963, p. .179.

[108] *Ibidem,* p. 179, unde exemplifică prin Kacu68(Dpo<; (RA, 1938, 2, 128), KacTi6Sa)po<; AicoM-oScopov 'AVTIOXEÎC,, în *IGL Syrie,* II/2, 8223 şi KamâScopo? MBMTCOVOQ Arcaneijc,, în *IGL Syrie,* II/2, 8222.

[1911] V. Berard, *op. cit.,* p. 45. într-o listă de parfumuri, plante mirositoare ş.a., cn acelaşi nume înarameană, greacă şi latină, alături de *KNMWN* Ktvvanounoţ— cinnamanus, *MWR,* jjup^a— myrrha, *HLBNH* — XaXPdvn —galbanum, *KPR,* Kuîtpog— cyprus, e citat şi *KSY'H*—cassia; L. Robert, *op. cit.,* p. 181; n. 13; J. Buxdorf, *op. cit.,* p. 1672.

[200] *Psalmi,* 45, 8 — 9: „Smirna, aloia şi cassia îţi umplu de miros plăcut toate veşmintele".

[201] *Iov,* 42,'l4; W.-Gesenius, *op. cit.,* p. 744.

[202] C. Daicoviciu, AISC, I, 1, 1928- 1932, *f,* 85.

[aos] CIL, III, 7688.

[204] N. Gostar, ArhMold, II-III, 1964, p. 62.

[205] Deci situaţie diferită faţă de: Cassia Ponticilla, Cassia Rogata, Cassia Saturninasau Cassia Sura (N. Gostar, *op. cit.,* p. 62).

[206] Cf. C. Daicoviciu, AISC, I, p. 85 (= *Dacica,* p. 204); L. Zgusta, *KIAPN,* p. 218, microasiatic.

servat lăsînd incert gentiliciul unui *ofttio* din unitatea palmiriană de la Tibiscum[207]. Faptul că din rîndul cu scriere palmiriană cunoaştem corespondentul palmirian al lui Guras din textul latin — *GW'R*— facilitează stabilirea etimologiei şi elimină confuziile sau imprecizia identificărilor [20S].
Numele Guras sau formele apropiate sînt întîlnite în inscripţii semitice şi greceşti[209] sau latine [210]. .Cuvîntul *GWR* (GWR') înseamnă în limba palmiriană „leu tînăr" [2U], însă *GWR* nu are acelaşi înţeles în toate limbile semitice[213].
Numele palmirian Guras *(GWR'),* în situaţia de faţă originea palmiriană a dcdicantului este absolut sigură, aparţine categoriei antroponime — cu sens de nume de animale *(Ticrnamen).* Numele îl regăsim şi la iranieni.
Hâbibis. Numele Habibis din inscripţia bilingvă de la Tibiscum [218] este atestat la toate popoarele de limbă semită, singur sau în nume compuse teoforice. Formele mai cunoscute pentru prima din categoriile amintite sînt: HBYJBW[214],. HBYBY [215] şi HBYB [216] în inscripţiile cu scriere semitică ;

[207] CIL, III, 7999; M. FI., dar la fel de verosimil M. AFL (I. I. RUSE» ActaMN, VI, 1969, p. 178), P. Ael. sau Aelius.
[208] Este identificat mai ales Gora. Guras nu este „probabil o formă. dialectală care nu poate fi separată de Gora" {N. Gostar, ArhMold, II —III, p. 304). Scrierea greacă a numelui Foupai; este diferită de Topaţ, iar în transcrierea palmiriană această diferenţă este mai evidentă: *GWR* faţ& de *GRH.*
200 JJ Wuthnow, *Die semitischen Mcnschennamen,* p. 42 şi 133; M. Lidzbarski, *Handbuch,* p. 249; *IGI. Syrie,* IV, 1955, ar, 1425, 1480; Ch. Clermont-Ganneau, *op. cit.,* VII, p. 234.
[210] CIL, VIII, 1843 şi 4279.
[211] W. Goldmann, *op. cit.,* p. 30.
[212] G. Ryckmans, *op. cit.,* 1, p. 59, *GWR,* „protection, recours";: Cli.-F. Jean, *Le milieu biblique avânt Jesus C/irist,* II, Paris, 1923, p. 561,. Gur-Gurra — nume de localitate.
[213] CIL, III, 7999; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 175: „D.M. M(arcus) Fl(avius) (mai verosimil [A]el(ius) ca şi Habibis Guras Iiddes (filius) [opjtio ex N(umero) Palmur. [vijxit ann. XXXXI: mii. ann. XXI„ Ael. Habibis [pon]tif(ex) et h(eres) b.m.p.".
[214] M. Lidzbarski, *Handbuch,* p. 269.
[215] *Ibidem.*
[216] H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen,* p. 138.

•'ApiPoş[217], "APeiPoţ^[18] sau "ApptPai; [21]° în cele greceşti şi Abiba [2]~° si Habibi [221] în cele latine. Pentru numele compuse *'LHBB* fllhabab) este tradus prin „II iubeşte" [222], iar *HB'L* (Habbil) prin „iubirea lui II" [223] şi APPsipaxog[2U]. Toate aceste nume provin de Ia verbul *HBB,* „a iubi, a îndrăgi"[22'5]. Th. Noldeke traducea numele Habib prin qn^ouj.ievo<g [22"]. *Hammonius,* cognomenul lui P. Aelius Hammonius, probabil *procurator* al Daciei Apulensis la mijlocul secolului al III-lea e.n.[227], este destul de răspîndit în inscripţiile greceşti [228] şi mai puţin în cele latine [2'39]. Proporţia ar putea fi considerată normală pentru un nume vehiculat îndeosebi în lumea greco-egipteană şi a cărui probabilă origine, dar nu singura, este divinitatea egipteană *Amon.* în situaţia în care raporturile între *Amon* şi *Bacii Hammon,* forma latinizată Iuppiter Amon, marele zeu cananean pe care fenicienii l-au purtat în Cipru şi Africa şi care a fost venerat şi la Palmira [230] sau de palmirieni[231] sub numele de *Bel Hamon,* nu sînt încă pe deplin stabilite, se cuvine a menţiona şi o altă ipoteză. Numele zeului egiptean nu începe cu aspirată //, ci cu

-'7 J. Oaiitineau, *Le Nabateen,* II, p. *93.*

218 M. Lidzbarski, *Handbuch,* p. 269.

219 *IGL Svrie,* Index, I —III, 1953, nr. 945 - AppiPci -r gen.; *IGL Syrie,* IV, 1955, nr. 1527- 1528; L. Zgusta, *KIAPN,* p. 45, §]7- 1, ApiPag, "Apicrucovog.

220 E. T. Silk şi C. B. Welles, în *Excavations al Dura,* V, 1934, p. 302, Aurelius Gaius Abiba din *Cohors XX Palmyrenorum.*

221 CIL, VI, 19, 34, Habibi Amiubathi".

222 G. Ryckm:tns, *op. cit.,* I, p. 227.

233 *Ibidcm,* p. 228.

221 F. Cumont, *Fouilles de Doura-Europos* (1922 — 23), p. 382. în afara interpretării „drag zeiţei Athe" mai este discutat şi un eventual feminin Habibat.

223 J. Cantineau, *L><- Nabateen,* II, p. *93;* W. Goldmann, *op. cit.,* p. 8 si 22.

226 Th. Noldeke, în *Enc.yclopedia Biblica* (1849-l903), col. 3293, apud E. Kouig, *op. cit.,* n. 108.

227 C. Daicoviciu, AISC, I, 1928-l932, p. S4; idem, *Dacica,* p. 203.

228 F. Cumont, *op. cit ,* index: 'Amirovioţ, 83 — 84, 86 — 87, 96; H. Wuthnow, *Vie semilisciien Menschennamen,* p. 20 şi 158; *IGL Syrie,* p. 102, nr. 218S.

229 CIL, VIU/2-3, 20799, Hamonis; CIL, VIII, 5823, *Mussiani Hammonis.*

230 H. Seyrig, „Syri.i", XXII, 1941, p. 47; R. Dussaud, *Les religions,* p. 372.

231 S. Sanie, SCIV. 19, 4, 1%8, p. 582.

A căruia în greceşte îi corespunde "Auucov. După unii *Hammon* ar însemna „fervidus", ceea ce l-ar apropia de un Ba'al al soarelui; alţii consideră că este numele unei localităţi sau asociat vocabulei *hammanim,* care poate fi numele "unei stele ridicate într-un loc sacru [232]. în sfîrşit, relativ recent o altă explicaţie „a arde parfuniuri", „altarul cu tămîie" (în greceşte Thymiaterion), după care *Ba'al Hammon* ar fi „Domnul altarelor cu parfumuri", a întrunit şi ea mai mulţi aderenţi [233]„ Frecvenţa lui Hammon în numele teoforice punice şi faptul că. inscripţiile latine ce conţin acest nume provin mai ales din Africa fac necesară, luarea în consideraţie şi a celei de-a doua origini posibile, cu toate că şi cartaginezii au înlocuit pe *H* cu *'Â* sau //[234]. Oricum cognomenul rămîne din grupa tconimelor.

lateimos este numele incert al unui declicant, foarte probabil către Theos Hypsistos [Mr>]. Dacă admitem că literele despărţite prin puncte din primul rînd al inscripţiei nu trei buie interpretate drept abrevieri, lectura .Iaxeiu{oq) este preferabilă lui I(ooA,ioc,) ATEIM [236]. Considerăm însă că. lateimos este mai curînd un nume compus din Ia şi rsiuoq, mai apropiat de Iaxeiuoc. [237], decît de semiticul Ia0suw.u.ou [238]. Dacă ©âoxstuoc; şi ©eoxijioc, sînt identice sau cu sens apropiat, n-ar fi exclus ca şi *îaxsi\xoq* să fie un teoforic format cu *Ia,* care alături de laPi], laovs, laoai, îaov, la© şi Ian, este una din multiplele prescurtări pentru Yahwe [239] şi *xi\ioq* sau xeiuoc, [240]. Un astfel de nume n-ar fi deloc exclus pentru un. dedicant către Theos Hypsistos, iar urechile de pe placa votivă pot fi considerate un indiciu pentru o posibilă conti-

[232] M. J. Lagrange, *Ehides,* p. 87; Ch.-F. Jean, *op. cit,,* II, p. 444 ş? 561; St. Gsell, *Histoire ancienne,* IV, p. 368; M. Leglay, *'Sat. afr.,* p. 440.

[233] G. Ch. Picard, *Lcs religious de l'Afriqtie antique,* Paris, 1954, p. 59.

[234] S. Sanie, SCIV, 19, 1968, 4, p. 577.

[235] I. I. Russn, StCom, 12, 1965, p. *55,* unde este consemnată întreaga bibliografie anterioară.

[236] Aptrd I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 178.

[237] R. Mouterde, „Syria", II, 192 1 ,p. 28 1, 0Efi>TSi|ia, p- 293, ©eoxeinoţ. Nu am avut posibilitatea să consult lucrarea cu aprecierile asupra etimologiei, în revista „Syria" autorul aminteşte doar că în contextul inscripţiei citate numele poate fi la fel de bine păgîn sau creştin.

[238] I. I. Russu, StCom, 12, 1965, p, 55.

[239] Ch.-F. Jean, *op. cit.,* II, pp. 565-566.

[240] R. Mouterde, *loc. cit.,* p. 281.

nuare EîifiKoog [241]. Nume asemănătoare nu lipsesc în onomastica semită; dar transcrierea lor greacă sau latină e depărtată de numele ce pare a fi pe această inscripţia de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Iiddeus. în prima dintre inscripţiile bilingve latino-palmiriene descoperite la Tibiscum, PI. XIII/3, după cele şase rînduri cu grafic latină urmează un rînd cu scriere palmirianâ în care este repetat numele defunctului şi al tatălui său, precum şi gradul[242]. Numele Guras, cunoscut şi din alte surse, era la fel de clar în ambele texte, dar asupra numelui *Iiddeus* (nominativul prezumptiv de la genitivul liddei) s-au formulat mai multe ipoteze [24:s]. Faptul că transcrierea palmirianului *YDY* apărea în greceşte invariabil prin °Ia55<xto<; (Yaddai) a constituit factorul determinant în aprecierea de către cei ce s-au ocupat de inscripţie ca Iiddeus nu poate fi o transcriere corectă a numelui palmirian. Numele laddaios *(YDY)* este considerat ca formă hypocoristică derivată din compuse teoforice de tipul „Zeul cunoaşte" [244], din care cele mai frecvente sînt *YDY BL* sau *YDY'BL* cu aceeaşi transcriere [24S] în greceşte 'leSeifJnloc;. La inscripţiile ebraice *YDY* se mai adaugă o posibilă abreviere a lui *YDYH* sau *YDYW* întregit de R. du Mesnil du Buisson prin „Yahwe iubeşte" [24o]. Nume asemănătoare în transcriere, cum ar fi de exemplu [aSnc,, au o etimologic cu totul diferită [247].

[241] Fr. Lexa, *op. cit.,* p. 79; A. Erman, *La, religion des £gyptiens,* Paris, 19,37, p. 175: „...sur le bon nombre de ces ex-voto sont reprâsentees des oreilles siguifiant, selon la coutume, que la deesse a exauce la priere". Semnificaţia nu se opreşte doar la divinităţile egiptene, ci este prezentă în general în lumea orientală şi apare cu atît mai normală la Theos Hypsistos, solicitat adesea pentru puterea vindecătoare.

[242] CIL, III-, 7999.

[243] N. Gostar, ArhMold, II —III, 1964, p. 305: .....este o formă unică ce s-ar putea datora unei grafii eronate sau unei pronunţii dialectale"; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 178: „Se pare că textul latinesc al epitafului este de citit Iaddei".

[244] G. Ryckmans, *o.p. cit.,* p. IU; J. Oberman, „Berytus", VII, 1942, p. 102; A. Caquot, „Syria", XXXIX, 1962, p. 247.

[245] H. Wuthnow, *Die semitischen M'enschennamen*, p. 56 şi 131.

[246] Cf. J. Oberman, *op. cit.,* p. 102, n. 18.

[247] W. Goldmann, *op. cit.,* p. 25, IaSiK, *YD'* de la „mînă" şi figurează între porecle; J. Cantineau, „Syria", XIV, 1933, p. 181 ca şi la W. Goldmann, IaSr)c, este transcrierea lui *YD',* dar pe *YD* (din *LBNYD)* îl consideră abreviere pentru *YDD,* „iubitor".

Numărul inscripţiilor semitice sau greceşti [248] ce conţîri numele Iaddaios. singur sau în compuse teoforice este mare, pe cînd în textele latine apare extrem de rar.
Scrierea Iiddeus pentru Iaddaios nu poate fi motivată doar printr-o greşeală de lapicid. Transcrierea *Iaddai* pentru *YDY* este cunoscută şi dintr-un text masoretizat. Dar ceea ce este deosebit de important, transliterarea greacă a acestui nume nu este cea obişnuită în textele epigrafice, ci Ei58sou [249], scriere care-i deja mult mai apropiată de Iiddeus din inscripţia de la Tibiscum. Dealtfel numele teoforic *YDY"BL* apare într-o inscripţie latină *Iddibalius,* deci fără vocalizarea completă ca în inscripţiile greceşti[250]. Obişnuit, numele orientale, aşa cum le găsim în textele latine, sînt o transcriere din greceşte. Posibil ca Iiddeus din inscripţia tibiscensă sau Ei85r>ou clin textul religios amintit să fie mai apropiate de pronunţia orientală originară.
Male. PrinJ diploma militară de la Căşei [2S1] cunoaştem si numele lui Male, tatăl lui Bari(o) sau Bari(cio) [S52] din trupele de arcaşi palmirieni ai Daciei Superioare.
Male, în greceşte Mcdn., este genitivul lui ML'[253], nume destul de răspîndit în onomastica palmiriană[254]. Asupra etimologiei acestui antroponim nu există însă un consens, el fiind considerat: 1. imperfectul pers. a III-a singular al

[24B] F. Curnont, *op. cit.,* p. 397; W. Goldmann, *op cit.,* p. 22; G. Ploix de Routrou şi H. Seyrig, „Syria", XIV, 1933, p. 12 şi urm.; H. Ingholt, „Berytus", V, 1938, p. 137; idem, „Melanges de l'Univ. Saint Joseph", XXXVIII, 1962, fasc. 4, p. 106, Iulius Aurelius Yedi'bel; J. Teixidor, *Inventaire des inscriptions,* p. 24, *YDY* (Yaddai), p. 27 (XI. — 29, (XI-23), *YDY'BL,* Idi'bel.
[249] *Ezra,* 10, 43.
[250] CIL, VIII, 859; *Caehsti aug(usti) sacrum Felicis flaminia.*
[251] C. Daicoviciu, SCIV, IV, 1953, p. 542 = „Dacia", I, N.S., 1957, p. 192 (= AnnEp, 1958, 30) (= *Dacica,* p. 310 şi urm.). Inscripţie funerară ta Tibiscum; M. Moga, 1,1. Russu, *Lapidarul,* p. 26.
[253] G. Forni, „Athenaeum", XXXVI, Paris, 1958, p. 9.
[253] W. Goldmann, *op. cit.,* p. 25.
[2M] H. Wuthnow, *Die semitischen Menschmnamen,* p. 69 şi 143; J. Cantineau, „Syria", XII, 1931, p. 134; *Excavations at Dura,* IV, 1933/ Indice, p. 285, nr. 190 şi VI, 1936, Indice, p. 506, nr. 726; J. Teixidor, „Syria", XL, 1963, p. 34.

verbului „a se umple" [255]; 2. hypocoristic de la Malho [25<î]; 3. nume de persoana derivat de la un etnonim [257]. Forma *Mâlc* din diploma de la Căşei, printre puţinele atestări în latină ale acestui nume, este intermediată, fiind transcrierea greacă a genitivului acestui nume, care în. palmiriană se termină. în *'A.*

Manneus. Numele Manneus apare în două (Neigebaur şi Mommsen) din cele trei variante ale lecturii unei inscripţii de la Porolissum [25S] şi prin Men(i)o într-o inscripţie de la Tibiscum [259]. I. I. Russu a acceptat iniţial pe Manneus între *nomina orientalia* [200], dar a revenit apoi asupra clasificării[ail]. Menio, din pricina lecturii incerte, nu a fost luat în discuţie. în afară de prima lectură dată numelui din inscripţia tibiscensă MENIO(?)[262] s-au mai propus M... NI ..., *M'...* M..., *memoriae*™[5] şi MENO ...[2M].

Numele palmirian MNY întîlnit şi sub forma M'N', cu echivalentul grec Mavog, Mdvvoţ, Mavvaîoq, Maveoc, şi alte forme apropiate, sînt atestate la Palmira şi în general în onomastica semită [2lir]\ Se consideră că numele M'NY trebuie derivat de la rădăcina arabă M'N cu sensul „scurt" "[s,i].

[2,15] M. Lidzbarski, *Handbuch,* p. 300. Asupra, semnificaţiei lui ML', cf. şi J. Buxdorf, *op. cit-,* p. 1065, *implevii, complcvit* sau *plcuus vel plcna juit.*

[256] M. Lid/.barski, *Handbuch,* p. 309; J. Cantineau, *Le Kabatâen, IX, p.* IM.

[257] W. Golclmann, *op. cit.,* p. 31.

[258] CIL, III, 838.'

[2511] C. Daicovicin, ACMIT, II, 1929, p. 315.

[2(i0] I. I. Russu, AISC, IV (194l- 19-l3) 1944, p, 224.

[261] Idem, AISC, V (1944-l948) 1949, p. 290.

[262] C. Uaicoviciu, ACMIT, II, 1929, p. 315; idem, *Dacica,* p. 148-

[263] N. Gostar, ArhMold, II —III, 1964, p. 305.

[264] I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 177.

[2,i:>] M. Lidzbarski, *Handbuch,* p. 314; H. Wuthnow, *Dic semitischen Menschennamen,* p. 71; F. Cumont, *op. cit.,* p. 293; C. Johnson, *Excavatipns at Dura,* II, 1931, p. 118; A. Maricq, „Syria", XXXIX, p. 97.

[266] G. Ryckmans, *op. cit.,* p. 130; H. Ingholt, „Berytus", VI, 1938, p. 132.

Un nume asemănător Ma'anu poartă însă şi unul dintre numeroşii zei arabi pătrunşi în panteonul palmirian[387]. Dacă admitem orientalismul numelui discutat, cel puţin pentru Menio [288], unde este mai evident, urmează să optăm pentru una din semnificaţii, clasificîndu-l fie între antroponimele cu referiri la fizionomia purtătorului, — mai verosimil —, sau în cel de-al doilea caz ca teonim.

Marinus. în privinţa originii acestui nume frecvent întîlnit în onomastica provinciilor orientale ale Imperiului în inscripţii cu scriere semită, greacă sau latină, opiniile sînt împărţite. Astfel unii consideră că Marinus din inscripţiile Siriei ar fi o adaptare, o traducere, a unui nume sirian „Bar-Yamma'", „fiul mării", ceea ce presupune în continuare că Mapeîvoc, grec ar fi o traducere a lui Marinus latin [2(i9]. Cea mai mare parte a cercetătorilor consideră că sub această aparenţă latină Marinos transcrie semiticul *MRN'-Marana,* „domnul nostru", după cum Mapac; şi Mapiţ derivă şi ele de la *MR-Mar,* „domn", căruia îi corespunde în greceşte Kupic, şi KDpoc;[270]. Prezenţa masivă a acestui antroponim

[267] Mesnil du Buisson, ies *iess&rcs,* pp. 352 — 354; H. Seyrig, în G. Tchalenko, *Villages antiqaes,* III, 1958, p. 6, nr. 7: „Le nom de Mănos est sîlremeut uu nom arabe, forme sur du, dieu Maan ou Maanou: Ies noms de oette souche sont frequents, dans le desert comme dans Ies regions cultivees oii Ies Arabes s'etaient infiltres".

[203] în afară de Menio din inscripţie îi mai cunoaştem pe Aurelius Barsemia, Aelia Artimidora si Aurelius Barbarcas. După numele Barbarcas în loc de TIBRVS(?), C. Daicoviciu (ACMIT, II, 1929, p. 315); I. I. Russu (ActaMN, VI, 1969, p. 177) vede literele FILIPVS pe care le citeşte FILI(ae) PVS(uerunt). *Filipus* ni se pare clar și nouă, dar îl interpretăm ca un al doilea cognomen al lui Barbarcas. Scrierea lui Filipus cu *F* şi nu *X'H* nu poate fi un impediment la lectura ce o propunem. Numele *Sbarsemia* neexistînd, nu rămîne decît să acceptăm lectura dată la publicare Au-[r] (eliu) s Barsemia, nu Aurelia. Dacă pînă acum cei doi Aurelii datau inscripţia după 212 e.n., cu noul cognomen este posibilă situarea ei către mijlocul sec. III.

[269] G. Levi Della Vida, în F. Cumont, *op. cit.,* p. 448; M. Crosby, în *Fxcavations at Dura,* VI, 1936, p. 255, nota: „acest nume roman este comun la Dura".

[2,0] G. Ryckmans, *op. cit.,* I, p.132; M. Lidzbarski, *Handbuck,* pp. 316 — 317, MRVNS-Marinus; H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen,* p. 73 şi 149; *IGL Syrie.ll,* 1939, p. 253, nr. 459; p. 3 11, nr. 570: „Maptovog: nom forme sur la theme Mara"; *IGL Syrie,* V, 1959, p. 117. Am amintit doar cîteva din lucrările care au şi referiri asupra etimologiei.

în provinciile orientale[271] la care se adaugă şi categoria de nume teoforice — „zeul este stăpîn", formate cu M.R, *Nabumarius, Maribelus, Marhadad,* vin să confirme ultima dintre ipoteze [272].

Şi onomastica Daciei romane cunoaşte între purtătorii numelui Marinus sau a unor forme apropiate, unele cazuri la clasificarea cărora trebuie avută în vedere şi posibilitatea includerii între *nomina orientalia.* între persoanele cu antroponimul Marinus, şase [fin] au gentiliciul *Aurelius,* ce atestă prin aceasta primirea cetăţeniei după edictul lui Caracalla. Aurelius Marinus fiul lui Marinus din *collegium fabrum* de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa [27,)], care ridică un altar lui Deus Aeternus; Aurelius Marinus preot al lui luppiter Dolichenus la Ampclum[27fi] sau M.[B]assius Marinu(s) dintr-o listă de preoţi orientali din capitala Daciei[21%] n-ar trebui excluşi din lista de *nomina orientalia* şi după o triere oricît de prudentă [277].

Matlavius apare ca *nomen geniile* al unei familii de orientali grecizaţi cunoscuţi dintr-o inscripţie funerară la Micia [278]. Pe o inscripţie votivă din aceeaşi localitate întîlnim gentiliciul asemănător *Matcus* [27!)]. Lipsa unor analogii, îndeosebi pentru Mattavius, ne obligă să apelăm la nume apropiate.

[m] H. Seyrig, ÎJI G. Tehaleiiko, *Villages antiqucs,* III, 1958, p. 24, nr. 21 a, prezintă o inscripţie datată după edictul Ini Caracalla şi în care nn Marinus nu are nici măcar elementarul gentiliciu roman.

[272] *A.* Caqnot, „Syria", XXXIX, 19C2, p. 251.

[2,3] CIL, III, 838, Aurelia Marina şi Aurelius Marinianus; **CIL, III,** 989, M. Aurelius Marinus; CIL, III, 7900, Aurelius Marini (filio); 14,476, L.,Aurelius Marinus; CIL, III, 130l-b, Aurelius Marinus. Dealtfel numai în ultima inscripţie cu Marinus Summus (D. Tudor, SCIV, 19, 2, 1968, p. 331) Marinus nu este un cognomen.

[274] CIL, **III,** 7900.

[275] CIL, III, 130l-b.

[m] C. Daicoviciu, „Dacia", I, 1924, p. 250.

*" Menţionarea lui Marinus între orientalii din Dacia, dar fără o triere critică şi prudentă pentru fiecare persoană, o întîlnim în următoarele lucrări: J. Dobias, *Bildluv Sbornik,* Praga, 1928, p. 22; G. Cantacuzino, ARMSI, ser. 3, tom. VIII, Mem. XVI, 1928, p. 397, n. 2; A. Kerenyi, *Die Personennamen*, nr. 2160—2165; A. Alfoldi, *op. cit.,* p. 7.

[278] L. David-L. Mărghitan, ActaMN, V, 1968, p. 13 1: *D (is) M (anibus) jMattavia Laeăa]vix (it) XXV et Blalste fil(ia), L(uoius) MaUavifus Blastits con(iugi) et fil(iae) b (ene j m (erentibus) p(osuit).*

[279] V. Vasiliev şi L. Mărghitan, „Apulum", VII/1, 1968, p. 426: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)jM (arcuş) Mateu(s?)jVictorjvet(eJ'anus).*

Dificultatea unei clasificări precise a numelor cu rădăcină *Mal* a fost relevată şi de Louis Robert în consideraţiile asupra numelui Marsic,[280]. Deşi' numărul antroponimelor semitice •cu *Mat* este preponderent[2S1] nu sînt excluse totuşi celelalte atribuiri ca rezultat al prezenţei rădăcinii amintite în mai multe arii fără contact[282]. în această situaţie nu mai apare surprinzător să găsim două etimologii diferite — celtică şi palmiriană — pentru acelaşi nume [283]. Pentru unele nume cum este punicul *Matanica* cunoaştem şi corespondentul său latin *Dativa*[281], pentru altele sînt cunoscute etimologia şi modul de alcătuire. Numele teoforic *MT"L* (Mateal) este format cu verbul sud-arabic MT\ „a salva, a proteja" şi numele zeului[285]. Cele mai obişnuite compuse, asemănătoare în transcriere latină dar diferite ca sens, sînt formate cu *MTN'* (Matan), participiul verbului *NTN,* „a da". Mai răspîndite sînt: ASa8|i&0r\c;, „dăruit de Add" sau „dar de la Add"; MaGOaPcoX , „dar de la Bol"; MaQGavaG, „dar de la Anat" [286]. Un hypocoristic derivat de la rădăcina *MT*

[280] L. Robert, *op. cit.,* p. 341.

[281] *Ibidem,* p. 341: „Mais ii est â noter que des norns de personnes de la raciue *Mat* se trouvent, certainement sans avoir ru'ecedences, dans la domaine semitique". Sînt citaţi în sprijinul acestei afirmaţii K. Moutercle, în „Melanges de l'Univ. Saint Joseph", XIV, 1957,234, 25, n. 1 a (revistă ce mi ne-a fost accesibilă), precum şi H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennarnen,* p. 74 si Fr. Preisigke, *Namenbuch,* Heidelberg, 1922, col. 208 — 209. o

[283] Idem: p. 339 (unde citează etimologiile propuse de D. Detchev, *Die thrakischen Sprachreste,* 1957, p. 291, asupra numelor Mata şi Mat(i)a.

[283] N. D'Arbois de Jubaiuville, *Les druides et les dieux celtiques en .forme d'animmix,* Paris, 1906, p. 160, Matus, „urs" apare ca termen în numele de persoană gallice *Matu-genos,* „fiul ursului", ceea ce ar fi „al zeului-urs", *Matu-marus,* „mare ca un urs" etc.; *IGL Syrie,* VI, p. *85,* nr. 4058: Mathginea (MaGyivea) este un nume propriu unde se recunoaşte *Math* Amath, „slujitoare" şi *Gintas,* zeul Geneas sau mai bine cuvîntul *GNY'* echivalent al lui *'LH',* „zeu". în afara etimologiilor menţionate, mai remarcăm o nouă posibilitate de compunere a acestui tip de nume — cu ajutorul rădăcinii *Math* rezultată prin dispariţia lui *'A,* la Amath, situaţie frecventă la numele aramaiee.

[284] St. Gsell, *ÎL d'Algerie,* II, p. 116, nr. 939.

[285] A. Dupont-Sommer, *Les inscriptions aramiennes de Sfire* (steles I et II), Paris, 1953, p. 23.

[286] F. Cumont, *op. cit.,* p. 411; A. Caquot, „Syria", XXXIX, 1962, p. 244. Numele formate cu *MTN* sînt menţionate în subgrupa numelor „Copilul este dărui divinităţii".

este transcris în greceşte MaQOotc;, gen. *a* [287]. Dacă mai adăugăm şi posibilitatea ca aceste nume să fie formate cu apelativul MTW (bărbaţi), grupă căreia îi aparţin: fenicianul Metuatartus sau aramaicele *MTWS'L* (Matusal) şi *MTWSLH* (Matuselah — vestitul Matusalem) [288], constatăm o pluralitate de soluţii care, fără a diminua caracterul ipotetic al etimologiei, îndeosebi pentru Mattaviuş, certifică apartenenţa celor două antroponime la orientalismul semitic[289].
Nai, probabil cel mai mare din cei trei fii ai unui *ex gregale* din ala I Augusta Ituraeorum Sagittariorum [28(>]
este şi singurul dintre ei care mai primeşte un nume oriental[201]. Nai sau unele nume proprii apropiate sînt atestate în onomastica sud-arabică, unde tamudeanul *Nayl* (NYL) cu femininul *Naylat* şi safaiticul *-NL* (Nai) sînt traduse prin „graţie, favoare" [292].
Perhev, fiul lui Athenatan, este cunoscut din diploma militară de la Tibiscum, unde numele acesta apare scris *Perh Ev* şi *Perhev* [ws]. Spre deosebire de Athenatan, foarte răspîndit şi cu o etimologie clară, antroponimul Perhev nu este atestat în alte inscripţii [2]. Prezentarea de către J. T. Milik [29S] a evoluţiei toponimului Perhe, care alături de Samosata, Doliche şi Gennanicia formează cele *Qualnor*

f"! F. Cumont, *op. cit.,* p, 411, citează pe Waddington, 257 1 c, 258 b şi *Evanghelia lui Matei,* 1, 15.
288 W. Gesenius, *op. cit.,* p. 597.
289 L. Zgusta, *KIAPN,* p. 279, § 845- 1, Mct0a (1.)-Ma0a (dat.), § 845-2, MctBoc,. „Die Namen Ma0ia? SEGG, 147, Maetog,, AM, 25, 1900, 469, n.o. „Konnten zu dieser Sippe gehoren, es wird sich aber eher uni die Jfid. Namen MaraQîog, Ma0Eto<;hande]n. Der Namen MaGia (f.) MAMA 7,12 kann ebensogut ein moviertes Fem. zu diesem Jiid. Namen sein, wie er zu den Kleinas. Namen MaBa, Ma8oQ, gehoren kann".
2(*> CIL, XVI, 57; C. Daicoviciu, D. Protase, ActaMN, 1, 1964, p. 177; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 171.
291 Numele celorlalţi fraţi, Marcus şi Antonius, oglindesc tendinţa de romanizare a acestei familii.
292 G. Ryckmans, *op. cit.,* p. 140.
293 C. Daicoviciu,- L. Groza, ActaMN, II, 1965, pp. 135-l39.
294 *Ibidem,* p. 138, n. 15, de unde transcriem consideraţiile făcute de Ruth Stiehl asupra lui Perhev: „ Schwieriger ist PERHEV: Vergleichsmoglichkeiten habe ich allein in nabatâischen Inschriften gefunden: *pryw* (J. Cantineau, *Le NabatSen,* 2, 137 r.}, und *phrw* (ebenda 136,15, clas griechisch als <3>epou erscheint... Eine uberzeugende Etymologie gibt es bisher nicht".
295 J. T. Milik, „Syria", XLIV, 1967, p. 301.

civiiates Commagenomm, considerăm că oferă indirect şi o rezolvare mai plauzibilă pentru semnificaţia numelui Perhev. «Spnvî (dativ <PpT|V£u<;) sau Oprivriaup este transcrierea şi declinarea greacă a numelui semit al localităţii neperi[296], to pilii m ce s-a păstrat şi în numele ei modern Pirun (sau Piran). în epoca romană, *p* de împrumut grec sau latin a fost asimilat cu /. Fren, corespondentul semit al lui Perhe, primeşte într-o inscripţie greacă flexiunea latină, devenind clipiiviiCTioţ, formă asemănătoare cu latinul Perhensis, cunoscut şi prin numele episcopului lobinus Perhensis[297]. La Athenatan, nume binecunoscut şi prin filieră greacă, 0 este transcris corect prin *th,* ceea ce nu se poate remarca la Perhev, care nu-i scris cu doi de *r* ca în exemplul susamintit. Cît priveşte *ev,* ar putea constitui eventual o transcriere a lui 11 din Ete^pn. Dacă întîlnim toponime cu funcţie de *cognomina* fără desinenţa locativului[2l)8], ele sînt cu atît mai puţin obişnuite în cazul *praenomenului* Perhev. în afara posibilităţii ca Perhev să derive de la toponimul menţionat, tema din care este format e cunoscută şi prin alte cuvinte, unele şi cu funcţie de antroponim [2"].

Ramus. Pentru Ramus, patronimul militarului Salmas dintr-o unitate de palmirieni de la Porolissum [30○], sînt cunoscute numeroase antroponime semite care ar putea avea o transcriere asemănătoare[301]. Lipsa inscripţiilor bilingve latino-palmiriene şi modificările suferite în general de numele semite în transcrierile greceşti limitează certitudinea identificărilor; alături de antroponimele teoforice ca *RM* în

?[00] *Ibidem,* p. 302, *a.* 2-

-'•" E. Honigman, art. *Perre* (Ileppri), RE, XIX, 1, 1937, col. 904.

[298] CIL, III, 8000, Marcia Hierapolis; CIL, VIII, 2509, Iulia Palmira etc.

-" E. Konig, *op. cit* ., pp. 373-374.

[300] CIL, III, 837; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 173 si 178; S. Sanie, „Dacia", N.S., XIV, 1970, p. 239.

[301] G. Ryckmans, *op. cit.,* I, p. 31; *RHM* — Rahim, „misericordieux"; p. 2, J?M-Râm ca epitet „ele'/e" ; p. 195, *R'M*— Ra'm, „petit de chameau"; p. 201, *RMS* — Ramis, „qui cache"; M. Lidzbarski, *Ephemeris,* p. 132; idem, *Handbuch,* p. 369, *RM'* şi *RMY* — nume proprii nabateene; C. C. Torrey, în *Excavations at Dura,* III, 1932, p. 69, Khalisa fiul lui Rama; V, p. 315, PaTuic; H. Ingholt, „Bervtus", V, 1938, p. 117: „Alas Lisams son of Ramî (son of) Rafael" *(HBL LSMS SR RM RMY RP'L).*

care această vocabulă are înţelesul de la „zeul este înălţat "[302], n-ar fi exclus ca *RMY* [303], în traducere „arameanul" sau „sirianul", să fie mai apropiat de numele cunoscut prin inscripţia de la Porolissum, căderea lui *'A* iniţial fiind frecventă la ântroponimele semitice.

Surus, sau forme apropiate, apare de 19 ori în onomastica Daciei ca *ftraenomina* sau *cognomina* susceptibile de a fi orientale . Dacă admitem că prin intermediul lor cunoaştem obîrşia purtătorilor, Sura, Suriacus, Surillio, Surus, Syra, Syrillio şi Syrus ar putea fi incluse eventual într-o onomastică a orientalilor, dar nu ca *nomina orientalia.* Prezenţa acestui nume şi la italici, celţi, illiri, traci [305], impune o triere iniţială prin coroborarea datelor conţinute de inscripţii, care să pei-mită stabilirea cazurilor ce prezintă semnele unei posibile origini orientale. Din cele 19 atestări, 8 sînt în cuprinsul unor inscripţii funerare, 8 din inscripţiile votive, pentru celelalte 3 clasificarea monumentelor fiind incertă. între cele opt inscripţii funerare numai în cazul Aureliei Surilla, ce face parte din familia unui veteran din Coli. II FI. Commagcnorum [3oa], originea siriană este mai sigură. Inscripţiile votive nu ,sînt închinate divinităţilor orientale.

în această situaţie, în sprijinul selecţiei poate fi invocată uneori lipsa celor *iria nomina,* precum şi condiţia socială a purtătorilor acestui nume. Alteori lipsa oricăror legături cu lumea siriană este foarte clară [307]. Ceea ce vrem să subliniem cu acest prilej este îndeosebi posibilitatea ca unele dintre numele amintite să fie într-adevăr de origine siriană, dar Cu alte semnificaţii decît cele care sînt îndeobşte amintite[308].

302 M. J. Lagrange, *Etudes,* p. 60: Abi-ramu (Abram); p. 415 Baalram; A. Caquot, „Syria", XXXIX, 1962, p. 250: *RMBWL; 'LRM; RMB'L; B'LRM* etc.
303 W. Gesenius, *op. cit.,* p. 779. '
304 L I. Russu, ActaMN, VI, 1969, pp. 178- 179.
305 Idem, AISC, V,. 1944-l948, p. 286; N. Gostar, „Sargetia", III, 1956, p. 63, n. 22; idem, SCIV, XIII, 1, 1962, p. 128.
306 CIL, III, 6267:
307 Ex.: *D[M]Aur. Sur[us...] coh. III Dal(matarum) M (xit) an. XXXX, Aur. Proculinus sig(ni'fer) et (h)eres et Quintina coiux et Surileo et Quintinus pii pairi b.m.p-,* apud I. I. Russxi, ActaMN, VI, 1969, p. 179 sau *„Deo Fo7i[ti...]pro sal(utc)' imper (atoris) M. Aur.Quintiamts,Aur. Surus...",* JOAI, V, 1902, Bblt. 99, nr. 5.
308 In sud-arabică, de exemplu, Sami *(SMY)* este *sirian, ci.* G. Ryckmans, *op. cit.,* p. 306.

Praenomenul sau cognomenul *Surus* ar putea deriva de la. cuvîntul *SWR*— bou— *(Bos)* Sur, Sura, Suri în transcrierea greacă: Soupoq, Eoupic;, lorjpooq etc. [309], dar şi *SWR* — zid — *(Murus),* mai ales în nume teoforice de tipul Belşuros (Bri^o-oupou, gen.) [31○].
Considerăm că Syrus şi Syra nu sînt doar forme datorate arbitrariului în transcrierea lui w, ci mai curînd al transliterării grecescului Sipoţ. prin care e redat sirianul *SHR* —■ negru — în traducere *Nigrinum esse, Niger* etc. [3U].
Cît despre *Suriacus* ar putea fi identic cu Surecus, SopaiKoc; (SWRYKW),. cunoscut şi în safaitică şi prin arabicul *Surayk* cu sensul.de „a fi asociat" [312]. Se constată aşadar polisemia cuvîntului Surus, şi mai ales necesitatea de a depăşi aparenţele, conform cărora numele apropiate ca grafie ajung a fi considerate cu etimologie identică. Surus, Syra şi Suriacus ar putea aparţine unor grupuri de nume derivate de la nume de animale, nume teof orice, nume ce vizează aspectul fizic al purtătorilor şi, în sfîrşit, cu referiri la relaţiile sociale. Aceste precizări nu exclud total semnificaţiile latine ale cuvîntului, cînd cognomenul adjectival indică originea, mai ales atunci cînd este cunoscută poziţia socială a purtătorilor, ţinînd seama de frecvenţa numelor cu referiri la originea etnică în onomastica sclavilor şi liberţilor[313].
Theimes şi formele apropiate apar de nouă ori în inscripţiile Daciei romane [31i]. Frecvenţa record a acestui nume devine explicabilă dacă avem în vedere următoarele: a) contribuţia deosebită a contingentelor palmiriene în cadrul trupelor orientale din Dacia [315]; b) Theimes este unul din numele cele mai răspîndite la Palmira [316]; c) cifrei amintite

3(>o Ț-J_ Wulhnow, *Die semitischen Menschennamen,* p. 169; J. Buxdorf, *op. cit.,* p. 1876.
310 M. Lidzbarski, *Hanăbuch,* p. 236; A. Caqnot, „Syria", XXXIX, 1962, pp. 242 — 243, *bUwr, bUwrv, 'ihvr* etc.
311 H. Wuthnow, *op. cit.,* p. "l74; J. Buxdorf, *op. cit.,* p. 1889.
313 H. Ingholt, „Berytus", V, 1938, p. 115; J. Teixidor, „Syria", XLV, 1968, p. 364.
313 D. Tudor, *IstScl,* p. 200.
314 CIL, XVI, 57; CIL, III, 804; 904 (= 7693); 1346; 1472; 7896;: 7954; 12587 si I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 173.
315 C. Daicoviciu, ActaMN, II, 1965, p. 137; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, pp. 173-l75.
316 W. Goldmann, *op. cit.,* p. 25, *TYM'* =©auxn (gen.); Mesnil da Buisson, *Les tesseres,* p. 280; H. Wuthnow, *op. cit.,* pp. 52 — 53 şi 175.

nu-i corespund tot atîtea persoane, deoarece o treime au acelaşi dedicant [317]; d) cuvîntul *Theimes* nu-l întîlnim doar ca antroponim, ci şi ca toponim [318], — *nomen gentis* —, al unuia dintre cele circa 45 triburi de la Palmira [319]—*BNY TYMY* sau în situaţii a căror explicare este mai controversată T6%r) ©ctiusîoţ cu corespondentul palmirian *GD TYMY* [320].

Se consideră că Theimes este un hypocoristic al unui numeteoforic *TYM,* „slujitor al", exemplificat prin *TYMLT,* „slujitor al lui Aliat", *TYMRSW,* „slujitor al lui Arsou", *TYMS',* „slujitor al lui Shamash" etc. [321]. *TYM* este alături de *'BD* şi *'MT* pentru feminine, unul din apelativele cu ajutorul cărora se formează nume ce exprimă relaţii de servitute faţă de divinitate. Numele teoforice amintite apar foarte rar neabreviate şi în inscripţiile semitice, clar acolo este suficientă silaba alăturată lui *TYM* pentru a reuşi cu destulă certitudine întregirea numelui abreviat al zeului[322]. în inscripţiile latine reconstituirea numelui iniţial este mai dificilă, cu toate că Thaemus, Themo, Theimes şi Themaes ar putea avea corespondenţe în formele cunoscute în palmiriană [323], ţinînd seama însă că transcrierea a fost intermediată, identificările sînt nesigure. Se cuvine menţionat că fiul lui Aurelius Themaes se numeşte Aurelius Thementianus, fiind declinat ca şi numele latine.

Tiiadmes (ThadmesP). O inscripţie de la Potaissa [324], nu prea bine conservată şi cu unele greşeli de lapicid ce au fost emendate[325], conţine şi numele Aeliei Tiiadmes (sau Thadmes), fiica lui Aelius Bolhas, veteran al unei unităţi de palmirieni. Nu am întîlnit numele Tiiadmes sau forme apropiate în lucrările de care dispunem. Dacă recentele

[317] CIL, HI, 1472 şi 7896.
[318] Ch.-F. Jean, *op. cit.,* I. p. 323 şi 2, p. 434, nr. 3 şi 598.
[319] Mesnil du Buisson, *Les tesseres,* p. 463.
[320] *Ibidem,* p. 279.
[321] A. Caquot, „Syria", XXXIX, 1962, p. 239.
[322] M. Lidzbarski, *Handbuch,* p. 371 şi 385.
[323] R. du Mesnil du Buisson, *Inventaire,* p. 65; H. Ingholt, „Berytus", V, 1938, p. *96,* n. 11 menţionează, şi celelalte apelative cu înţeles de sclav, ■care cunosc abrevieri asemănătoare lui *TYM,* de ex.: *'BD'; 'BDW; 'BDY* .si *'MT.*
[321] CIL, III, 7693 (= 907).
[325] D. Tudor, *IstScl,* p. 263, în lectura comunicată de I. I. Russu.

transcrieri[32e] sînt veridice [327], Thadmes ar putea fi un antroponim derivat de la numele aramean al Palmirei — Tadmor *(TDMWR)* [S2S]. în acest caz Palmira n-ar fi o *pairiae indicaţia,* ci foarte posibil traducerea lui Thadmes sau un cognomen. ca în cazul luliei Palmira dintr-o inscripţie de la El-Kantara[329].
Zora. Flavius Zora este cunoscut dintr-o inscripţie de la. Ulpia Traiana [330]. Se consideră că semnificaţia lui Zora, în. palmiriană *ZWR* sau *ZRH,* este „străin" ((^Eîvoţ, hostis,, alienatus) [331] şi apare în transcriere greacă Zocopa şi Z©pa [332]. Zor este atestat şi ca toponim [33S],iar numele oriental apropiat ca transcriere Zîipct dintr-o inscripţie din catacombele de la. Beth Shearim provine de la *Z'R,* „mic" [3M].
Analiza detaliată a fiecărui nume din cele incluse între *nomina orientalia* se impune mai ales în situaţia unor antroponime prezente la mai multe etnii. în afara verificării corectitudinii şi temeiniciei clasificării, cercetarea onomasticii orientale ne furnizează ştiri relative la conservatorismul oriental, gradul de elenizare şi tendinţa ele romanizare.. Frecvenţa teonimelor, a numelor teoforice constituie şi indicii ale religiozităţii acelei perioade. Antroponimele derivate din toponime pot facilita cunoaşterea zonei de provenienţă pentru purtător sau strămoşii săi. în sfîrşit, avem posibilitatea să constatăm dacă transcrierea latină a numelui oriental constituie o transliterare a scrierii greceşti sau este o formă neintermediată, mai apropiată de pronunţia originară..

[328] I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 173.
[327] Nu am avut posibilitatea sâ vedem originalul.
[328] Transcrierea corectă a lui X din Tadmor este T, nu *TH.*
[323] CIL, VIII, 2509.
[830] CIL, III, 7910; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 179.
[331] W. Gesenius, *op. cit.,* p. 231; J. Buxdorf, *op. cit.,* p. 564; M. Lidzbarski, *Handbuch,* p. 266.
[332] H. Wuthnow, *op. cit.,* p. 48 şi 135, transcrie Zcflpaprin *Zii'* a cărui» semnificaţie ar putea fi *brachium* şi *seminare.*
[333] Ch.-F. Jean, *op. cit., 2,* p. 331.
[334] Apud j. Teixidor, „Syria", XLVI, 1969, p. 325.

PRIVIRE GLOBALA. REZUMAT ŞI CONCLUZII

1. Consideraţii asupra zeilor sirieni şi palmirieni şi a răspîndirii lor în Dacia; 2. Locul cultelor siriene şi palmiriene în cadrul religiei provinciei; 3. Contribuţia religiei la romanizarea populaţiei Daciei romane; *4.* Importanţa cercetării cultelor orientale pentru cunoaşterea societăţii romane provinciale.

1. Locul deosebit pe care l-a ocupat religia în viaţa societăţii romane din secolele II—III e.n. a fost demult remarcat de istorici, descris sau explicat. O viziune de ansamblu clară şi precisă asupra vieţii religioase a provinciei nu este posibilă fără analiza amănunţită a tuturor cultelor atestate în Dacia, atît cît pot fi ele cunoscute prin cercetarea epigrafelor şi monumentelor de cult, a multiplelor domenii în care se constată influenţa manifestărilor religioase. **Cultele orientale** au avut în viaţa religioasă a Daciei romane un rol însemnat şi diversitatea divinităţilor orientale n-a fost egalată de alte provincii. Din cadrul acestui grup important ai cultelor orientale, care deţin o cincime din numărul inscripţiilor cultuale ale Daciei, am încercat să degajăm poziţia cultelor siriene şi palmiriene. Divinităţile pe care le-am inclus sub această denumire sînt cel puţin originare din *spaţiul geografic* sirian sau sînt apropiate prin *conţinutul religios* iniţial. Cultele siriene din Dacia oglindesc şi prin inscripţii, mai clar decît mithraismul, simple alăturări şi *sincretismul cu divinităţile romane:* Iuppiter Dolichenus; Iuppiter Heliopolitanus; Iuppiter Hierapolitanus; Iuppiter Turmasgades etc. sau *sincretismul interior* (interoriental): Iuppiter Dolichenus cu dea Syria, dea Caelestis; Balti-Caelestis; Bel, Malagbel, Bel Hammon, Fenebal, Manavat etc.

Fiecare zeu îşi are propria istorie şi la încercarea de a-i stabili funcţiile, transformările succesive pe care le-a suferit, factorii care au determinat incorporarea sa în marile sisteme

teologice şi cosmogonice, epigrafele şi reliefurile cultuale din Dacia au adus adeseori elemente interesante. Dacă menţiunile utile reconstituirii dogmelor teologice ale unor zei sînt foarte rare, s-a remarcat în schimb mulţimea epigrafelor prin textul cărora cunoaştem originea şi starea socială a dcdicanţilor, organizarea sacerdotală etc.

între rezultatele analizei separate a celor 18 divinităţi siriene şi palmiriene se înscrie şi constatarea unor mari diferenţe între numărul epigrafelor şi monumentelor cultuale atribuite fiecăreia. în situaţia acestor culte complexe, cu divinităţi atît de inegal reprezentate în Dacia, limbajul statistic, însumînd datele cuprinse la sfîrşitul fiecărui.capitol, nu poate fi la fel de util şi elocvent ca în cazul mithraismului.

în cadrul cultelor siriene, *Iuppiter Dolichenus* ocupă primul loc prin numărul inscripţiilor, al reprezentărilor cultuale, al ofrandelor şi al altor piese de cult. Acest succes s-a datorat faptului că Iuppiter Dolichenus a ajuns între *Mi militares,* iar în Dacia, provincie de graniţă, rolul militarilor a fost însemnat. Aportul trupelor auxiliare din Orient sau care au staţionat în acea zonă a Imperiului la răspîndirea cultului dolichenian n-a fost esenţial, căci dintre dedicanţii militari 9 sînt din legiuni şi doar 3 din trupele auxiliare. în schimb între dedicanţii civili numărul orientalilor este mai mare: *suri negotiatores,* persoane din *collegium fabrorum* şi mai ales acei *sacerdoies.* Ultimii, aşa cum arată inscripţiile, sînt cei mai însemnaţi propagatori ai zeului, cei care au încercat să păstreze cultul zeului cît mai aproape de modul în care se desfăşura la Commagene. Dedicanţii către Iuppiter Dolichenus provin din medii sociale diferite dar în inscripţiile sigur dolicheniene din Dacia nu întîlnim reprezentanţii celor două extreme ale societăţii romane din Dacia. S-a presupus că în dogmele zeului din Commagene existau unele precepte care proclamau egalitatea oamenilor. Această egalitate se limita probabil la sfera colectivităţii de credincioşi şi numai în faţa simulacrului zeului. Din cei 34 dedicanţi cunoscuţi 61,76% au nume romane, 26,47% siriene şi 11,77% greceşti. Cu o singură excepţie (Sucidava) inscripţiile provin din Dacia Superior, celelalte manifestări materiale de cult ale zeului fiind mai numeroase şi în Dacia Inferior. Cele mai multe inscripţii au fost descoperite în oraşele-garnizoană ale legiunilor (Apulum, Potaissa), în capitala

Daciei, în cel mai însemnat centru minier (Ampelum) şi în localităţile de pe *limes* (Samum, Certiae, Buciumi). Inscripţiile şi reprezentările lui Iuppiter Dolichenus reprezintă © zecime din monumentele dolicheniene cunoscute în tot Imperiul. Multiplele probleme ridicate de cîteva inscripţii de la Apulum, Ampelum, Domneşti nu pot fi considerate cu totul rezolvate, reluările, intervenţiile documentate şi inspirate vor fi utile şi în viitor.

Cele trei dedicaţii către **Iuppiter Heliopolitanus** sînt toate ale unor militari *centuriones* în legiunile a IV-a Fia via Felix şi a XIII-a Gemina. Epigrafele sînt importante şi pentru că reprezintă cele mai timpurii atestări ale unor divinităţi siriene în Dacia, staţionarea legiunii a IV-a Flavia Felix fiind limitată la primele decenii ale secolului al Il-lea e.n. Cei trei militari cu bune nume romane pot fi italici la origine.

Inscripţia de pe altarul de li Micia închinat lui **Iuppiter [Hijerapolitanus** este unica dedicaţie latină în Dacia şi în Imperiu către Hadad din Hierapolis sincretizat cu Iuppiter.

Aşa cum indică şi apartenenţa etnică a unicului dedicant cunoscut, orientalilor de la Micia li se datoreşte şi construcţia unui templu (?) a acestui zeu.

Inscripţiile şi monumentele sculpturale care aparţin lui Turmasgades sau Iuppiter Turmasgades găsite la Micia şi Romula au adus o contribuţie hotărîtoare la cunoaşterea acestei divinităţi. Reamintim doar că pînă la descoperirile de la Dura Europos, în Dacia erau 4 din cele 6 monumente turmasgadiene cunoscute în întreg Imperiul. Dedicaţiile care-i aparţin în Dacia trebuie corelate în primul rînd militarilor sirieni prezenţi la Micia şi Romula.

Iuppiter Balmarcodes, alături de Iunona, este atestat în Dacia doar prin epigrafa de la Potaissa care nu aduce elemente noi despre acest zeu puţin cunoscut şi cu răspîndire limitată.

Dea Syria este atestată prin inscripţiile care-i aparţin în exclusivitate de la Porolissum, Micia, Napoca, Romula şi împreună cu alte divinităţi la Apulum. Inscripţia de la Romula către Atargatis incizată pe o modestă bucată de argilă, suport al unei statuete, conţine unica dedicaţie cultuală din Dacia într-o limbă orientală. Aurelius Gaianus din epigrafa de la Porolissum este singurul *sacerdos* al zeiţei pe care-l cunoaştem. Inscripţia fragmentară de la Napoca este preţioasă prin informaţiile asupra poziţiei sociale a

declicanţilor şi a persoanelor în cinstea cărora a fost închinată. Mare beneficiară a sincretismului acestei perioade, cumulîncl atribute comparabile cu ale Isidei, Cybelei sau a lui Tanit-Caelestis, Dea Syria este zeiţa cea mai răspîndită dintre divinităţile siriene şi palmiriene din Dacia.

Baltis, zeiţa prezentă alături de *Caelestis* pe o inscripţie de la Apulum, era răspîndită în secolele II—III e.n. îndeosebi de militarii oshroeni. Atributele zeiţei sînt foarte apropiate de cele ale lui Atargatis-Dea Syria. Cuvîntul „Bălti", a cărui semnificaţie este „Doamna (sau stăpîna) mea", este un epitet cunoscut atît al zeiţei siriene cît şi al lui Caelestis. Sincretismul şiriano-african a putut fi stimulat în timpul lui Septimius Severus şi a Iuliei Domna sau sub Elagabalus. Azizos, o divinitate arabă la origine, este cunoscută în Dacia prin 12 inscripţii de la Apulum, Potaissa, Suceagu (jud. Cluj) şi Napoca, grupate aşadar pe un teritoriu relativ restrîns al Daciei Superior. Numele zeului stelei de dimineaţă, *Lucifer* roman sau *Phosphorus* grec, este uneori însoţit sau substituit pe inscripţiile Daciei de expresii calificative: *puer* sau apelative elogioase şi epitete ca: *bonus, conservator* etc. Pe inscripţia de la Potaissa lui *Deus Azizos* îi sînt alăturate cuvintele *bonus puer conservator,* echivalarea pentru epigrafele care nu conţin numele oriental al zeului fiind astfel asigurată. Inscripţia potavissensă din anii 259—260 consemna şi terminarea templului închinat lui *Azizos* de către militarii legiunii a V-a Macedonica în frunte cu comandantul lor. Faptul că zeul sirian era inclus între *aii mililares* este confirmat de alte două inscripţii de la Apulum. şi Suceagu. Dintre dedicanţii civili, sînt persoane cu funcţii administrative, cu atribuţii în desfăşurarea cultului şi un *patronus collegii fabrorum.* 70% dintre bărbaţii şi femeile menţionate în inscripţii au nume romane şi doar 8,33% nume siriene.

Sol Invictus. Un număr important de inscripţii dedicate lui *Sol, Deus Sol, Sol Invictus* au fost de regulă alăturate monumentelor lui *Mithras,* fără a exista certitudinea că aparţin cultului mithraic. în acelaşi timp, *nici una* din inscripţiile din Dacia nu conţine menţiunea completă a lui *Sol Invictus Elagabalus,* ca în Pannonia de exemplu, situaţie în care clasificarea între cultele siriene ar fi fără dubiu. încercarea de a separa inscripţiile şi monumentele închinate

lui *Sol Invidus* sirian de cele mithraice a' întîmpinat numeroase dificultăţi, amplificate şi de lipsa unui acord unanim în ceea ce priveşte identitatea sau legăturile genetice între *Baal* din *Emesa, Sol Invictus Elagabalus* şi *Deus Sol Invictus* propagat mai ales în vremea lui Aurelianus.

Inscripţiile din Dacia a căror atribuire lui *Sol Invictus* o considerăm preferabilă clasificărilor anterioare provin din 11 localităţi, doar una situată în Dacia Inferior, iar între cele 5 reprezentări 3 sînt din Dacia Inferior. Sînt epigrafe a căror apartenenţă va rămîne în continuare disputată. Legăturile, sau chiar echivalarea Mithras-Sol Invictus, într-o epocă de solarizare a majorităţii zeilor, conferă uneori noii împărţiri un grad sporit de probabilitate pe care nu-l ignorăm, această separare a celor două divinităţi din culte de origini diferite era absolut necesară, aspectele relevate fiind utile pentru înţelegerea vieţii religioase a provinciei, între cei care au închinat altare lui *Sol* sînt atestaţi importanţi demnitari ai provinciei: Q. Caecilius Laetus, C. Caerelius Sabinus şi *Q.* Marcius Victor Felix Maxirnillianus guvernator; M. Cocceius Genialis şi P. Aelius Hammonius *firocuratores.* Urmează alţi oameni de condiţii sociale şi cu ocupaţii de o mare diversitate. Inscripţia de la Slăveni pusă de *ala I liispanorum* este singura dedicaţie colectivă. între dedicanţi sînt numeroşi italici şi alte persoane romanizate după nume şi doar un singur sirian. Faptul că religia este inseparabilă de elementele vieţii social-economice, politice a Imperiului a fost adeseori subliniat, sînt însă puţine monumentele în care această dependenţă devine atît de evidentă ca în perioada lui Elagabalus şi Aurelianus, principalii reformatori şi cei mai prestigioşi propagatori ai cultului lui *Sol,* cei care au încercat să amplifice rolul religiei ca liant al Imperiului. La înalţii demnitari clin Dacia semnalaţi între închinătorii lui *Sol,* dedicaţiile pot fi suspectate că izvorăsc şi dintr-o oportunitate politică, ca un semn de lealitate prin aderarea la cultele preferate ale unor împăraţi.

Un grup de trei divinităţi: **Deus Aeternus, Theos Hypsistos şi Iuppiter Exsuperantissimus,** ultimul adăugat în acest context pentru puternicele influenţe în dogmă, reprezintă o altă treaptă în evoluţia cultelor. în templele Siriei se ajunsese la o teologie savantă, divinitatea fiind considerată o putere eternă, incognoscibilă, avînd rezidenţa dincolo de

sfera stelelor. Era treapta cea mai apropiată de monoteism. Noţiunea de „eternitate divină" din mediul sirian, *Aion-nl* mithraic ca şi sensurile romanului *Aeternitas,* conţin unele elemente comune, sînt comparabile dar nu identice. S-a amintit că *Deus Aetemus* nu are un echivalent în inscripţiile greceşti, siriene şi palmiriene dacă nu admitem similitudinea cu Theos Hypsistos. Deus Aeternus mai este cunoscut la Roma şi în alte 6 provincii ale Imperiului roman dar răspîndirea sa în Dacia este între cele mai însemnate, unele inscripţii avînd şi o valoare deosebită pentru cunoaşterea zeului.
Am aminti în primul rînd inscripţia de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa în care Deus Aeternus este menţionat alături de *luno* şi *Angeli,* îngerii prezenţi în diferite credinţe ca intermediari între zei şi oameni.
Deus Aeternus, cunoscut prin inscripţiile din 7 localităţi ale Daciei Superior, este printre zeii sirieni cei mai răspîndiţi, cu aspecte interesante şi în privinţa unor asocieri sincretiste. între dedicanţii zeului sînt atestaţi şi bărbaţi şi femei de origine orientală sau greco-orientală, fără a fi însă cei mai numeroşi. Dedicanţii sînt din pături sociale diferite: sclavi, liberţi, persoane cu diverse însărcinări în cadrul unor *collegia* sau cu funcţii cultuale, dar şi personalităţi ale provinciei ca Herennius Gemellinus *procurator provinciae Daciae Apulensis.* Unele atribute ale zeului le reîntîlnim între caracteristicile esenţiale ale dumnezeului iudaic şi creştin.
Theos Hypsistos este cunoscut în Dacia prin trei inscripţii în limba greaca descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Numele Theos Hypsistos mai era aplicat unor Baalim sirieni şi lui Yahwe. în concepţia adepţilor lui Theos Hypsistos divinitatea se află în regiunea *cea mai înaltă* a lumii, deasupra planetelor şi stelelor. Răspîndirea pe care a cunoscut-o acest zeu e pusă şi pe seama propagării lui prin evreii din Diaspora, prin prozeliţi şi semiprozeliţi. între dedicanţii din Dacia, cea mai înaltă funcţie — *procurator Augusti Daciae Apulensis* — este deţinută de Aelius Apol(l)inarius. Pe două inscripţii zeul are epitetul *epekoos,* epitet reîntîlnit şi în epigrafele din Imperiu la diferiţi zei „care ascultă rugăciunea" şi mai ales la „zeii vindecători". Pe o tablă votivă fragmentară care aparţine aceluiaşi zeu a fost sculptată o ureche care simbolizează de asemenea că zeul „a ascultat rugăciunea" dedicantului. Toţi dedicanţii către Theos Hyp-

si st os au nume greceşti şi se pare că divinitatea venită din lumea grecoorientală avea o mare parte dintre- adepţi recrutaţi din mediul greco-oriental. în Occident mai ales, Theos Hypsistos era echivalat cu **luppiter Exsuperantissimtrs.** *Exsuperantissimus* sau *exsuperatorius* nu era doar un. nou epitet adăugat zecilor de epitete anterioare, ci reflectă tendinţele de reînnoire în concepţiile referitoare la divinitatea supremă. Zeul suprem aşa cum apare pe epigrafa apulensă este *cîrmuitorul lucrurilor divine* şi *umane, arbitru al ursitelor.*
Monumentele funerare de tipul celor descoperite la PalBiira, inscripţiile funerare bilingve latino-palmiriene, un număr mai important de persoane cu nume palmirieae, şi mai ales păstrarea „zeilor strămoşeşti", toate arată că militarii palmirieni şi familiile lor au fost mai conservatori în culte şi credinţe decît alţi orientali ajunşi pe teritoriul Daciei.
Templele şi inscripţiile cultuale au fost descoperite numai în Dacia Superior la Apulum, Ulpia Traiana Sarmizcgctusa, Porolissum .şi Tibiscum, ultimele. două localităţi fiind cunoscute drept centre de reşedinţă ale trupelor de palmirieni.
De remarcat că deşi în Dacia sînt atestaţi principalii zei ai Palmirei, ei nu apar ca în triadele cosmice din „oraşul deşertului".
Belus, zeul suprem al palmirienilor, considerat stăpin al universului, creator al cerului şi pâmîntului, apare separat in inscripţii la Porolissum şi Tibiscum, cu epitetele „deus patrius" sau „deus Palmyrenus", dar n-au fost încă descoperite epigrafe cu Bel în fruntea cunoscutei triade cosmice *Bel, larhibol* (zeul Soarelui) şi *Aglibol* (zeul Lunii). în inscripţia atît de vestită şi comentată de la Sarmizegetusa, Bel este în compania lui *Bel Hammon, Fenebal* şi *Manavat* înşiraţi toţi după *Malagbcl,* situaţie neîntîlnită în vremea romană în atît de numeroasele inscripţii de la Palmira sau Dura Europos. Dedicaţiile colective sau individuale de la Tibiscum sau Porolissum aparţin unor militari palmirieni. Inscripţia din templul zeilor palmirieni de la Sarmizegetusa rămîne una din cele mai frumoase epigrafe ale provinciei, interesantă mărturie despre sincretismul interoriental de la Palmira şi propagarea noilor grupuri de zei în Dacia.
Malachbelus, divinitatea care la Palmira făcea parte din triada *Baal Shamin* (zeu al Cerului şi zeu suprem), *Malachbelus* (zeu al Soarelui) şi *Aglibol* (zeii al Lunii), este atestat

pe mai multe inscripţii de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi Tibiscum. Malachbelus este zeul palmirian din Dacia cu cele mai multe atestări epigrafice, datorate civililor sau militarilor. Prezenţa sa înaintea grupului *Bel Belhammon* (Hammon) şi *Manavat* n-a fost deocamdată atestată şi în epigraf ele palmiriene.

larhibolus, zeul Soarelui, care la Palmira apare în triada lui Bel, este cunoscut prin trei inscripţii de la Apulum şi Tibiscum, în care numele zeului este scris Hierobolus, lerbobolus şi. Ierhabolus. Prin aceste inscripţii sînt cunoscuţi şi doi *sacerdotes* ai zeului Aurelius Bassinus şi Aelius Nisa.

Belhammon (Hammon), zeul punic adus de palmirieni în Dacia, este bine cunoscut la Cartagina. Bei Hammon, în *interprelalio romana* Saturnus, este atestat cu numele originar într-o singură inscripţie latină. Poziţia şi atributele zeului la Palmira, atît cît sînt cunoscute prin inscripţiile relativ recent descoperite, sînt mult mai modeste şi diferite de cele ale lui Saturnus în Africa.

Fenebal, substitut pentru Tanit-Caelestis, paredra lui Baal Hammon-Saturnus, prezentă în inscripţiile Daciei alături de Dea Syria, Iuppiter Dolichenus şi Baltis, are prin inscripţia de la Sarmizegetusa singura menţiune latină cunoscută in Imperiu.

In sfîrşit, din aceeaşi inscripţie, Manavat, divinitatea arabă cu mai multe atribute (zeitate a destinului, protectoare a viţei-de-vie, posibil zeiţă a Lunii etc), cunoaşte şi ea singura menţiune latină pe epigrafa din capitala Daciei.

Numărul templelor, altarelor, al preoţilor palmirieni menţionaţi în inscripţie indică existenţa unor colectivităţi prospere şi bine organizate care, în limitele toleranţei religioase a Romei, continuau să practice şi cultele din. zonele originare.

2. Prin cele circa 120 inscripţii sigure şi probabile şi un număr însemnat de temple şi reprezentări cultuale, cultele siriene şi palmiriene. ocupă în cadrul cultelor orientale din Dacia locul secund după mithraism. Conţinutul epigrafelor atestă, prezenţa a 18 zei sirieni şi palmirieni, ca spaţiu geografic de origine. Aspectele relevate sînt de o mare varietate nedepăşite de celelalte culte orientale. Divinităţile siriene venite odată cu trupele sau cu populaţia colonizată sînt atestate sigur încă din primele două decenii ale secolului al II-lea, cum arată dedicaţiile către Iuppiter Heliopolitanus.

Epigrafele închinate zeilor sirieni sînt mai rare pînă spre sfîrşitul domniei lui Antoninus Pius, cunosc amplitudinea maximă în vremea Severilor şi continuă să fie atestate şi în ultimele decenii de existenţă a Daciei. Perioada în care cultele siriene şi palmiriene au deţinut un loc însemnat în cadrul cultelor orientale în Dacia succede epoca de afirmare a cultelor egiptene în secolul al II-lea e.n. şi precede avîntul mithraismului către mijlocul secolului al III-lea e.n.
La o privire asupra răspînclirii în Dacia a divinităţilor siriene se poate observa că ele acoperă spaţiul întregii provincii cu toate că mulţi zei *(Iuppiter Heliopolitanus, Iuppiter Hierapolitanus, Iuppiter Balmarcodes, Baltis, Azizo$, Deus Aetemus, Theos Hypsistos* şi zeii palmirieni) sînt cunoscuţi numai în Dacia Superior. Dacă pentru răspîndirea limitată a zeilor palmirieni s-ar putea invoca absenţa palmirienilor în Dacia Inferior, pentru zeii sirieni propriu-zişi nu există această motivare. Dealtfel sînt divinităţi siriene *(Iuppiter Heliopolitanus)* care nu au între dedicanţi persoane; de origine siriană. Cultele siriene şi palmiriene cuprind zei de o mare diversitate sub aspectul dogmelor şi atributelor: divinităţi solare şi agreste, divinităţi cu doctrine elevate, foarte apropiate de monoteism şi care au găsit în Dacia aderenţi cu poziţii sociale şi origini etnice diferite. Sincretismul religios, misteriile, elementele noi în cult şi dogme, sprijinul împăraţilor de origine siriană, exotismul, o prezenţă etnică siriană şi palmiriană etc, toate au contribuit, evident inegal, la propagarea cultelor siriene şi palmiriene în Dacia, au determinat caracteristicile, locul modest dar distinct în ansamblul religiei Daciei romane.
3. între factorii care au contribuit la romanizarea populaţiei dacice, alături de integrarea ei în viaţa economică şi socială a provinciei, recrutarea în unităţi auxiliare, trebuie menţionată şi influenţa religiei romane. Atracţia exercitată asupra populaţiei dacice de zeii învingătorilor şi de divinităţile celorlalte etnii venite „ex toto orbe Romano" nu este încă bine atestată epigrafic. Aderarea la noile culte n-a contribuit implicit la abandonarea zeilor strămoşeşti. Evoluţia în secolele II—III e.n. a zeilor autohtoni datorită sincretismului religios, a răspîndirii lor în *interpretaiio romana,* cunoaşte momente în care descoperirea divinităţilor originare în epigrafe este foarte dificilă. Vechile divinităţi şi-au îmbo-.

gătit mult dogmele şi transpunerile plastice. Astfel, divinităţi foarte probabil locale, sau în sens mai larg din spaţiul traco-dacic, cum sînt *Cavalerul trac* sau *Cavalerii danubieni,* cunosc în secolele II—III o iconografie în care alături de elementele locale pot fi semnalate şi influenţe ale cultelor orientale microasiatice, siriene şi iraniene. Inscripţiile cultuale şi o treime din inscripţiile provinciei se referă la cult, au fost scrise în proporţie covîrşitoare în limba latină (95,55%), liturghiile rostite în aceeaşi limbă comună tuturor etniilor care compuneau populaţia Daciei romane au contribuit la răspîndirea şi adoptarea limbii latine, la opera de romanizare.

4. Cercetarea inscripţiilor şi monumentelor cultuale din Dacia închinate divinităţilor siriene şi palmiriene, a originii etnice şi apartenenţei sociale a dedicanţilor a avut drept scop filial cunoaşterea societăţii romane provinciale. Prin aceste epigrafe şi reprezentări cunoaştem un fragment din frămîntările unei epoci esenţiale a istoriei noastre cu însemnate prefaceri sociale, zguduită de cataclisme, molime, cu numeroase' războaie. în faţa unui Imperiu care părea atotputernic şi veşnic, la zeii consideraţi veşnici şi atotputernici căutau mulţimi de oameni rezolvarea unor probleme sociale, protecţia în viaţă sau salvarea sufletului după moarte. în textul inscripţiilor cultuale de la luppiter Dolichenus la Theos Hypsistos întîlnim alături de mărturia credinţei în zei omenească solicitare de *Salus* pentru cei apropiaţi, alteori cererea de prosperitate pentru stăpîn şi familia sa şi în sfîrşit exprimarea lealităţii faţă de împărat. Dar aceste 115 inscripţii sigure care constituie suportul principal al lucrării conţin informaţii prin care cunoaştem *sclavi* şi *liberţi* (87, 93, 115 etc), *persoane* din diferite *collegia* (24, 78, 85 etc), *negustori* (3, 25 etc), *militari* de toate gradele şi veterani (92, 103, 104, 107, 113 etc), magistraţi şi funcţionari mai mărunţi (77, 78, 82, 88, 89, 105, 112 etc), sau înalţi demnitari ai provinciei, *legali* şi *procuratores* (58, 60, 62, 86 etc).

Cultele siriene şi palmiriene au cunoscut în Dacia o răspîndire mai importantă decît în oricare din provinciile vecine sau apropiate, fără a exista totdeauna o dependenţă obligatorie între etnic şi cultual. Această însemnată propagare n-a influenţat însă asupra romanităţii latine a Daciei romane,

pentru că doar în 21 de inscripţii zeii îşi păstrează, numele originare. Pe *44* epigrafe divinităţile siriene apar sincretizate cu *Iuppitcr,* iar pe alte 50 în *interpretalio romana-.* Cercetarea răspîndirii divinităţilor siriene şi palmirîene în Dacia, a aspectelor de care au fost dependente şi pe care le-au influenţat, cu particularităţile datorate zonei lor de provenienţă.'şi a propagării sub auspiciile Ronlei, a încercat să stabilească contribuţia acestor culte la efervescenta viaţă religioasă a Daciei romane. în acelaşi timp cunoaşterea cultelor orientale poate servi şi la stabilirea cu mai multă certitudine a paralelismelor, influenţelor. Ia evidenţierea aspectelor originale ale religiei dacice *. Reconstituirea veridică a religiei Daciei romane prin analiza detaliată a componentelor ei poate contribui şi la realizarea unei viziuni mai apropiate de realitate a altor laturi ale vieţii din provincia cârpa todanubiană, precum şi a evoluţiei ulterioare a societăţii daco-romane.

·f Keleririle la religia. geto-daeică vor Ii mai numeroase in volumele II şi III care vor înfăţişa cultele traco-frigiene şi răspîndirea mithraisnuilui, iar problematica religiei dacice şi a dăinuirilor ei vor constitui obiectul unei lucrări separate.

CATALOGUL INSCRIPŢIILOR
din Dacia dedicate divinităţilor siriene şi palmiriene
IUPPITER DOLICHENUS
APULUM
i
1. Inscripţie votivă fragmentara; CIL, III, 1128; î.Cumont, RevPtul, XXVI, 1902, p. 10; idem, RE, V, 1279; Kerenyi, *Die Personennamen,* ar. 1324; Merlat, *Rep.,* nr. 24.
Kt'.mini et Viriutibu[s]/nato ubi ferrum e xo_ritur]jN aturae Boni Even [lus et mtmini imp (eratoris) Caes(aris) T(iii) Jeli Hadri]jani Antonini A[ug(usli) Fii] Terentiu[s...]
2. Lespede cu inscripţie vo ti va cîndva încastrată în zidul unei case din Coşlar, unde a fost văzută de O. Hirschîeld şi A. v. . Domaszevski; OL, III, 7760; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 143; Merlat, *Rep.,* nr. 25.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Dfoliche/no pro salute imperator (iş)j Acl(ius) Valentinus vet(eranus)jsacerdosjtempl(uni) impendio sudj icstituit; pi. XVI/2.
Muzeul Aiud.
3. Coloană de marmură cu inscripţie votivă (în. 180 cm; dm. rnă'x. 28 cm; în. Ht. 4,5-5 cm); CIL, III, 7761; Kerenyi, *Die Personen-namen,* nr. 1818; Merlat, *Rep.,* nr. 26; V. Wollmann, ActaMN.VH, 2970, p. 175, nr. 12, fig. 12.
l(ovi) o(ptimo) m(aximo) D (olicheno)\A\irelii\Alexan\der et Flajus suri negotiajiores ex/voto l(ibentes) p(osuerunt).
Muzeul Sebeş.
4. Altar din gresie de culoare albicioasă cu inscripţie votivă (în. 100 cm;]ţ. 58 cm; gr. 74 cm; în. lit. 4,5 cm); I. Berciu şi Al. Popa, „Apulurn.", V, 1965, pp. 172-l80; idem, „Latomus", XXIII, 3, 1964, pp. 473-4 82; pi. XVI/l.
l(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno) et DeaefSuriae Magnaej Caelesti pro salujte perpetui Imperii Romani et leg(ionis) XIIIj

Gem{inae) Flavius Barjjiadaăi s[acerdos) I(ovis) D{olicheni) ad/leg(ionem) s(upra) s(criplam) v(otum) l(ibens) m(erito) p(osuit).
Muzeul Alba Iulia.

AMPELUM

5. Coloană cu inscripţie votivă; CIL, III, 1301b; Kerenyi, *Die Personcn-namen,* nr. 212(5; Merlat, *R(.p.,* nr. 29.
T(ovi) o{ptimo) m(aximo) D{olicheno) et\Deo Com\mace.no\Awrel{ius)\ Marinus/ct AddejBarsemeji et Oceajnus So/cralis sajcerăotesj v{otum) l {ibentes) p {osucrunl).

6. Coloană cu inscripţie votivă; CIL, III, 1301 a; Kerenyi, *Die Personen-namen,* nr. 1056; Merlat, *Rip.,* nr. 28.
I{avi) o(ptimo) m(aximo) Commajgenorum [aellţemo Mauritius Ma\ rian(i) Bas(us sau *-sus) sacerdos I(ovis) o(ptimi) m(aximi) D(olicheni) pro s(ălute) s(ua) suonmiq(ue) ojmnium v[otum).*

7. Colonetă cu inscripţie fragmentară; CIL, III, 1302; Kerenyi, *Die Pcrsonennamen,* nr. 1096.
I{ovi) o(ptimo) m{aximo)jDolic(heno)jModes(tus1).

8. Altar votiv din piatră calcaroasă (în. 70 cm; lţ. 39 cm; gr. 27 cm; în.]it. 4 — 7 cm); Al. Popa, I. Berciu şi R. Pop, „Apulum", VII, 1968, p. 401 şi urm.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olichcno) pro salu(e/imp(eri) perpetuii ■ *M{arei) AntonijGordianijAug{usti)jAur(elius) Gai{us) b{cne)f(icia-rius) co(n)s(ularis)lv(ofnm) p(osuit) m(erito).*
Muzeul Deva.

9. Altar cu inscripţie; CIL, III, 7832; Merlat, *mp.,* nr. 27.
Deo[aeter]jn(o) Commjae(eno) Dulc(eno)[...

CĂŞEI

10. Fragment de inscripţie; CIL, III, 7630; Merlat, *Rep.,* nr. 18. .'
Dolice{no)...
Muzeul Dej.

11. Altar din piatră calcaroasă cu inscripţie votivă. (în. 85 cm; lţ. 45 cm; *gr.* 35 cm; în. lit. 4,3 cm); I. I. Russu, ActivMuz, II, 1956, p. 131, nr. 9.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Dol(icheno)/P(ublius) Aelius Procu/Unus b{ene)j(ieiarius) co(n)s(ularis) leg (?)/F *M Go\răYl* (2 rînduvi complet

şterse)/[£>ro *salute, sua et~\suojrum otnniumjv.l.m\s ?~ll[Ar\riano et Papo cos,*
Muzeul Dej.
12. Altar din piatră, calcaroasă cu inscripţie votivă; (ini 81 cm; lţ. 36 cm; gr. 21 cm; în. Iit. 4-5 cm); I. I. Russu, ActivMuz, II, 1956, p. 123, fig. 2; Annfip, 1957, 327; pi. 1/1.
I(ovi) o(ptimo) miaximo) D(olicheno)jScanthis[I:uciiis b(ene)f(icia-riiis) co{n)s{ula·)'is)Sage.ns curamjstationis exjvot(o) posuit.
Muzeul Dej.
l'OTAISSA
13. Altar din piatră cu inscripţie votivă (în. 64 cm; lţ.. 36 cm; gr. 24 cm; în. Iit. 3-4 cm); R. Milnsterberg şi J. Oemer, JOAI, V, 1902, Bblt., col. 105; pi. 11/1.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo)IDo{licheno) Tijtin(ius) b[enc!)f(iciarius) lcg(ati)jv(otum) s(plvit) l(ibens) rn(erito).
14. Altar din conglomerat nisipos cu inscripţie votivă. fragmentară (în. 51 cm; lţ. 27 cm; gr. 19 cm; în. Iit. 2 cm); E. Bujor, „Apulum", VI, 1967, p. 189.
l(ovi) o{ptimo) m(aximo) D(olicheno)j... ta,..j...j...j...t.t.cnlpis...l--.jit.
Colecţia Inst. Arh. Bucureşti.
BUCIUMI
15. Altar din piatra calcaroasă cu inscripţie votivă' (în. 85 cm; lţ. 23 cm) CIL, III, 7645; Kerenyi, *JDie Ferscnennamen, x\r,* 874; Merlat, *Rip.,* nr. 19.
l(ovi) o(ptimo) m(aximo) jDolijchenojpro sajlute ,dă(cminorum) nn(os-trorum) M(arci) Aur(eli)jArdonini PiijAug(usU) ,n(ostri) P(ublius) Iul{ius) Fiyjminus b(ene)f{iciarius)lco(n)s(ularis) v(ctum) s(olvit) l(iben$) m(erito).
CERTIAE
16. Altar votiv din piatră calcaroasă (în. 83 cm;, lţ. ,55 cm;;gr. 33 cm); I. I. Russu, ActaMN, V, 1968, pp. 457-458; pi. II/4.
I{ovi) o(ptimo) m{aximo) D(olicheno)jpr.o sa(lute) d(omini) n(ostri)j M(arci) Ant{oni) Gorjdiani p(H) f(elicis). aug{usti)jat Sab(iniae)? Tran(f}lquillin(d]e wug(ustae)jSol> Scr[...}]inuslTet<[,.;3,\.cum] s-uislj [V.S.l.m.l]
Picior de prestol în bisericuţa de. lemn a satului Romita (jud. Sălaj).

SÎNCRAI (jud. Hunedoara)

17. Altar din piatră calcaroasă cu inscripţie votivă; cîmp inscripţie (în. 99 cm x 50 cm; în. lit, 4-5 cm); A. Buday, Dolg, II, 1911, p. 269 fig. 7; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 1469; Merlat, *Rip.,* nr. 22.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo)jDolicen\p]jpro sal{ute) imperaloris L(ucii)j Sep(timii) Severi Fii Pert{inacis)\\et\ M(arci) Aur(elii) Auto[nini]l Aug(usti) et P(ublii) Sept(imii) Gaet[ae][c(ae]s}IC(aius) Val{eriu$) Ingenuslsig{nifer) leg(ionis) XIII Gem{inae)(ex voto [p(osuit)}].

Muzeul de istorie al Transilvaniei. Cluj-Napoca.

MYSZKOW (R. S. S. Ucraineană)

18. Mînă votivă din bronz, cu inscripţie dedicatorie (în. actuală 11 cm); W. Demetrylriewicz, JOAI, VII, 1904, Bblt. 149-l50; ArmEp, 1905, 16; Merlat, *Rep.,* nr. 41; pi. HI/3.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo)jDolicenojGaius optiolc(o)h(ortis) I Hisp(ano-rum)<x>(miHiariae)lv(otum) s[olvit) l(ibens) m(erito).

Muzeul Lvov.

DOMNEŞTI (jud. Bistriţa-Năsăud)

19. Altar votiv cu inscripţie (în. 131 cm; lţ. 54 cm; gr. 46 cm; în. lit. 6,5—8,2 cm); CIL, III, 7625; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 559; C. Daicoviciu, *Dacica,* p. 144; Merlat, *Rip.,* nr. 17.

I(ovi) o(ptimo)jDulcenfo Valerianujs i[mmunisl) leg(ionis) X Fre-tensis Res\e]r1 Neridonjis v[otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Muzeul de istorie Bistriţa.

NAPOCA

20. Altar votiv cu inscripţie; CIL, III, 7660;Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 1384; Merlat, *Rep.,* nr. 21.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Do[l(icheno)}IU[lp[?)] Pate\rnusT\\et Iustin(us).

£21. Altar votiv din piatră calcaroasă (în. 55 cm; lţ. 46 cm; gr. 43 cm; în. lit. 4,5-6,5 cm); CIL, III, 7659; Merlat, *Rep.,* nr. 20.

I{ovi) o(ptimo) m(aximo) Dolic{eno)jpro salulejAel(ii) Lycinijp[r]o-c(uratoris) Augg(ustorum)...

Muzeul de istorie al Transilvaniei. Cluj-Napoca.

MICIA
22. Altar din calcar cu inscripţie votivă (în. 120 cm; Iţ. 50 cm; gr. 35 cm; cîmpul inscripţiei 65x40 cm; în. lit. 6 —7 cm); G. Teglâs, „Klio", X, 1910, p. 498, nr. 6; AnnEp, 1911, nr. 35; C. Daicoviciu, ACMIT, III, 1932, p. 36; Merlat, *Rep*., nr. 31.
I(ovi) o(ptimo) m{aximo)\DoUcheno\ara\ni\Micia\e\\M...\...pra\ej(ec-tu$)"\jcoh{ortis) II Fl(cmiae)]Commag{e)\norum\bene m(erenti)jposuit.
23. Altar din piatră nisipoasă cu inscripţie votivă (în. 100 cm; lţ. 50 cm; gr. 45 cm; cîmpul inscripţiei 48x42 cm; în. lit. 5 cm); O. Floca, „Materiale", I, 1953, p. 762, fig. 7.
I(ovi) o(ptimo) D(olicheno) C(ommageno)IInl(ius) Trophjim(us) vo-(tum) s(olvit)fl(ibens) m(erito).
Muzeul de istorie Deva.
ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA
24. Altar cu inscripţie votivă; CIL, III, 1431; Kerenyi, *Die Personenna-men,* nr. 2135; Merlat, *Rep.,* nr. 32.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D[plicheno)\pro salute M(arci)jBassi Aquilae etjGai Gaianijex coll(egio) fab(rum) dec(uria) IIII\v{otum) s[alutum) l(ibenter) m(erito).
25. Altar din marmură cu inscripţie votivă (în. 83 cm; lţ. 28,5 cm); **CIL, III,** 7915; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 1852; Merlat, *Rep.,* nr. 33.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D (olicheno)/Gaius G[a]lianus e[tJIProculu[s]l Apollofan[es]]suri neg(ctiatcres) pr[o]jsalute sua ex v[oto].
Muzeul Lugoj.
TIBISCUM
26. Altar din marmură cu inscripţie votivă (în. 113 cm; lţ. 52 cm; gr. 36; cîmpul inscripţiei 62,5x40 cm; în. lit. 3-4,2 cm); CIL, III, 7997; Kerfaiyi, *Die Personennamen,* nr. 935; Merlat, *Rep.,* nr. 36; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul,* p. 32, nr. 14; pi. 1/5.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno)jIulius V' alentin\us\fjlamen muni-cipii) T(ibisci)jpro salutemjsuam suorumjque omnium\contubernium\ v(otum) l(ibens) m(erito) p(osuit).
Muzeul Banatului-Timişoara.

POJEJENA DE SUS
27. Altar din conglomerat calcaros, cu inscripţie votivă fragmentară (în. 50 cm; lţ. 46 cm; gr. 35 cm; în. lit. 5 cm); C. Daicoviciu, I. Miloia,' AnB, 7, 1930, p. 21; AnnEp, 1931, nr. 125; Merlat, *Rip.,* nr. 39; I. I. Russu, SCIV, 21, 1970, pp. 155-l63; J. Fitz, „Alba Regia", 11, 1970, p. 151; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul,* p. 34, nr. 15; pi. IV/4.
I(ovi) [o(ptimo) m(aximo)]jDoli[pheno]jQ. Petro\nnts\jNovatus [pmef(eclus)] coh{ortis) V Gal[l(orum) v(otum) p{osuit)}].
Muzeul Banatului. Timişoara.
ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA (?)
28. Basorelief din marmură cu inscripţie fragmentară la bază; A. Bodor, *EmlKel,* Cluj, 1957, p. 78.
Ael(ius) Sept(imius) ... jdec{urio) col{oniae)...
Muzeul Blaj.
SIBIU (probabil de la Apulum)
29. Altar cu inscripţie votivă; CIL, III, 8044; Kerenyi, *Die Personennamen* nr. 1557; Merlat, *Mp.,* nr. 37.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno)jex praeceptolnumţinis) Aescu-lapijsofnno monit(us)jVeturius Marcijanus vet{eranu$) leg{ionis) XIII G(eminae) p[ro]s(alute) s(ua) suor_umq(ue)~\.
SACADATE
30. Altar cu inscripţie fragmentară din augit-andezit (3 fragmente — lţ. 55 cm; gr. 39,5 cm; în. lit. 5 — 7,5 cm). Semnalată de I. I. Russu, ActaMN, V, 1968, p. 459; idem, ActaMN, VI, 1969, p. 182. Publicată de N. Lupu, „Forschungen zur Volks und Landeskundi", 13, 1, 1970, pp.. 7l-73.
I(pvi) o(ptimo) m[aximo)jDo[licheno]ICom[m%gen ...]/V...
Muzeul Brukenthal, .Sibiu.
SUCIDAVA
31. Mic altar cu inscripţie votivă. CIL, III, 14490; Kerenyi, *Die Personen-namen,* nr. 1174; Merlat, *Rep.,* nr. 38.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Dol(icheno)IFrobusj7 (centurio) leg(icmis) et Ajpolloniajeius v(ptum) s(olverunt).

Muzeul de istorie a R.S. România — Bucureşti.

IUPPITER HELIOPOLITANUS

MI CI A

32. Altar votiv din trahit cenuşiu (în. 82 cm ; lţ. *50* cm; gr. 37 cm; în. lit. 4 — 5 cm). Baza simplă, capitel cu acrotere şi o emisferă în partea superioară centrală. R. Munsterberg şi J. Oehler, JOAI, V, Bblt., col. 127; CIL, III, 1353; I. I. Russu, ActaMN, Vi, 1969, p. 184.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo)jHeliopolitan(o)IQ. LlbitiiilS'Majcrinus 7 (centurio)lleg(ionis) IUI F FjV(otum) S(olvit) [L(ibens)' M{erilo).

Muzeul de istorie Deva.

33. Altar din conglomerat nisipos (în. 63 cm; lţ.'2'9 cm) cu inscripţie votivă. C. Torma, AEM, IV, 1880, p. 134, hiv 122; • L I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p.' 184; pi. IV/5. ' ' ' """"

I(ovi) o(ptimo) m(ăximo) HeliojpolitanojL.LicmiuslMessal(i)n(u)s\ 7 {centurio) leg(ionis) XIII G(em).

Dispărută.

ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA , ...:,:.'. .

34. *Titulus sacer* din marmură de Bucoya (în. 6Q cm; lţ, 40 cm; în. lit. 3,5-4cm).O.Floca, AISC, I, 1 (1928-r 1932) 1932,pp, 102- 103, fig.l, AnnEp, 1933, nr. 18. ,■ ', , , ' ',.,

I(ovi) o(ptimo) m(aximo)jHeliopoUta[no]lC{aius) Domitius Vahn[s] 7{centurio ?) leg(ionis) XI[II G(em)] de Suo.

Muzeul de istorie Deva. ■ ,. ,

IUPPITER HIERAPOLITANUS

MICIA ■■ '• ■ • <■- '-■"' *ti 'M.*

35, Altar din augit-andeziţ cu inscripţie v.otivă (în. 77ilexn' lţ. 40 cm; gr. 35 cm; în. lit. 4,5 cm). Baza şi capitelul profilate, O. Eloca, „Materiale", I,, 1953, ,p. 773 şi.urm., fjg., J-.,I,ViJ.. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 184. ; "vi ■■■

Erapolitanus interpretat ca formă provincială pentru *[Hijerapolitanus*
Iovi Erapjolitanoj jecit Cajsius Ruf/us votufm dedit.
Muzeul de istorie Deva.

TURMÂSGADES

MICIA

36. Altar cu inscripţie votivă din piatră roşietică de augit-andezit (în. 100 cm; lţ. 58 cm; gr. 57 cm; în. lit. 4,5 — 5,5 cm). Lipsesc marginea stîngă şi colţul din dreapta jos. Baza şi capitelul sînt profilate. Primele treirînduri sînt scrise într-o *tabula ansata.* J. Oehlcr, R. Mtlnsterberg, JCAI, V, 1902, Bblt., col. 121; AnnEp, 1903, nr. 65; ILS, 9273; C. Daicoviciu, *Dacica,* p. 182, nr. 6; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 172; J. F. Gilliam, *Actes du IX" Congres International des Etudes sur Ies frontiâres romaines,* Bucureşti, 1974, p. 309; pi. IV/7.
[I]ovi Tur\mazgadi\Coh{prs) II Fl(avia)l[Co]mmag(enorum) eq(uitata)
s[ag(ittariorum)]l[cui] pr(aeest) M(arcus) Arru[ntjiu]s Agrippinu{s
v(otum) s(plvit) l(ibens) m(erito).
Muzeul de istorie Deva.

37. Altar din gresie cu baza simplă, capitelul cu acrotore şi cu ornamente vegetale în timpanon (în 72 cm; lţ. 37 cm; gr. 29 cm; în lit. 5 cm). CIL, III, 1338; ILS, 4074 a; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 172; J. F. Gilliam, *op. cit.,* p. 309.
G(enio) T(ut)maz(gadae)[Aure(lius) Dfionisiujs cur{ator) pos(uit).
Muzeul de istorie Deva.

ROMULA

38. Grup sculptural reprezentînd un vultur care a prins şi ţine în ghiare un cerb. Pe baza monumentului este sculptată inscripţia (în. totală **49,6** cm; în. bazei 29 cm; lţ. 17 cm; gr. 14,5 cm; în. lit. 1,5 — 2 cm). CIL, III, 8027; ILS, 4074; D. Tudor, „Dacia", IX-X (194l-l944) 1945, pp. **412** — 414, fig. 8, descriere şi analiză amplă. J. F. Gilliam, *op. cit.,* p. 309; pi. HI/5.
TurmasgadajMax (imus) Maximinus etjlulianus Maximinusjex voto pos(uerunt).

IUPPITER BALMARCODES

POTAISSA

39. Bază lucrată dintr-o rocă gălbuie, probabil pentru o statuie mică (în. 20, cm; lţ. 30 cm). G. Teglâs, AEM, IX, 1885, p. 242, nr. 23; CIL, III, 7680; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 181.

\I(ovi) o{piimo) m(aximo)] Bal[marcodi) et Iuno\ni\Ianu\arius vet. leg. ...p.

DEA SYRIA

POROLISSUM

■40. Altar din piatră calcaroasă (în. 55 cm). C. Daicoviciu, „Dacia", VII — VIII (1937-l940) 1941, p. 325; AnnEp, 1944, nr. 50; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 183.

De(ae) Surijae Aurj\Ga\ianusjdec[wrio) m[imicipii) P(orolissensis)j sacc(r)do[s]. în r. 2 AE în ligatură.

Muzeul de istorie şi artă Zalău.

NAPOCA

41. Lespede votivă din conglomerat nisipos (în. 60 cm; lţ. 50 cm; gr. 30—35 cm) cu chenar profilat. Lipsesc aproximativ două treimi din inscripţie. A. Buday, Dolg., IV, 1913, p. 255; I. I. Russu, „Materiale", VI, 1959, pp. 876-877; AnnEp, 1.960, 226.

Deae Syriae pro salu[te d.n. imp. caes. M. Aur. Antonini Pii fel{icist) jAug. pa[rt]ma[x] brit. max. g[er. max'. et Iuliae Domnae matri d.n.]jet oastrorum senat[usque ac patriae curante? L(ucio) Marid]jPerpetuo [cos. Dac. III.,.~\l Aureli Claudi Nepo[tiani? ...Ijfratres [empto loc]o[...]/ sive ab eis quos ipsi [...~\ID(ecreto) [d(ecuriorum?)]IMessal[la et Sabina co(n)s(ulibus)}. ,', ,'.,,,;' ',,,

Muzeul de istorie al Transilvaniei. Cluj-Napoca.

MICIA
42. Altar votiv din piatră calcaroasă (în. 100 cm; lţ. 68 cm; în. lit. 6 cm) cu capitelul şi baza profilate. Altarul este rupt în marginea stingă şi are inscripţia puţin deteriorată în dreapta. CIL, III, 7864. pi. III/4.
Dea(e) Syr(iae)jM.Ulpi[us)IPhoebu(s)ll(ibens) m(erito).
Muzeul de istorie al Transilvaniei. Cluj-Napoca.
43. Altar din conglomerat nisipos (în. 124 cm; lţ. 40 cm; gr. 50 cm; în. lit. 5 cm). Stare,proastă de conservare. CIL, III, 1342; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 183.
Deae S\yriae?~\jReg(inae)jala I Hi[sp(anorum)]jCompag[on('iim)]lsub cur[a]jM.Pl[auti Ru]fijpraef(ecti) . [aC]a[e] jequo pub\licd\\v.s.l.m.
Lectura din CIL: *Deae. [I]s[idi].*
Muzeul de istorie Deva.,
ROMULA
44. Bază de statuetă de lut cu o inscripţie în cursivă siro-palmiriană. S. Sanie, ArhMold. IV, 1966, pp. 355-358.
VL ■TlfTHl'LP] HY[' ?]RGYSBL

BALTIS

APULUM
45. Bloc de piatră de formă paralelipipedică, probabil pragul de sus al unei uşi. R. Miinsterberg, J. Oehler, JOAI, V, 1902, Bblt., p. 113; AnnEp, .1903, nr. 58; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 181; pi. VIII/3.
Bălti — Caelest\i
Muzeul de istorie Alba lulia.

AZIZOS

APULUM ,!,,.:,,;
46. Altar cu inscripţie votivă fragmentară. CIL, III, 1130.
Deo\Bono\Puero\\P\osphoro.
în r. 3 la feld® probabil *[Ph]osphoro.*
*

47. Altar cu inscripţie votivă, lucrat din marmură fină eu baza profilată şi capitelul profilat, decorat cu ornamente vegetale. CIL, III, 1131; Ker6nyi, *Die Personennamen,* nr. 1893; L. David-Ţcposu, în *Romer in Rumănien,* p. 224, F. 140.
BonojPuerojAur(elius) Chjrestusjv{otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).
Muzeul de istorie Alba Iulia.
48. Tablă votivă. CIL, III, 1132.
Bono DeojPucro PosphorojT. Fl(avius) Italicusj'primus Illljvir m(unicipii) A(uretii) A(puli)jcum Statijlia Lucijconiuge etjsuis ex vot o.
49. Altar votiv din piatră calcaroasă cu capitelul şi baza cu profilaturi. CIL, III, 1133; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 2049; V. Wollmann, ActaMN, VII, 1970, p. 172, nr. 7.
Deo BonojPue.ro Posjphoro Apoljlini Pythio T. Fl(avius) Titus el] T. FHavius) Phihtusjp{ro) s(alute) $[ua) s(uorumque).
Muzeul de istorie Sebeş.
50. Altar votiv cu inscripţie. CIL, III, 1134; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 767.
L- Fl(avius) Valensjob honoremfjlameniij B{ono) P(uero) d(edit).
51. Inscripţie votivă descoperită în 1753. CIL, III, 1135; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 973.
Iulia SecundajPuero Posphorojd(co) o(ptimo) m[aximo)jd(onum) d(edit) d{edicavit).
52. Inscripţie votivă. CIL, III, 1136; Kerenyi, *Die' Personennamen,* nr. 991.
Bono PuerojPosphoro/Lae[l]ia Cujril\V]ia pro sa/Iute sua suorumque v(otum) s[olvit)jl(ibens) m(erito).
53. Inscripţie votivă. CIL, III, 1137; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 1810.
Bono Pjuero ex vjot(o) A[ph~\rojdi[si\us Alexjand\r]i po(suit).
54. Inscripţie votivă. CIL, III, 1138; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. ,921.
Deo B(ono) Posjphoro Apoljlini PythiojD. Iulius Rujsonius cust[os) armorumjpro salute sua et suonim\v{otwm) siplvit) l(ibens) m(erito)
POTAISSA . .
.55. Inscripţie votivă descoperită la temeliile unui templu pe un deal ■' de lîngă Turda. CIL, III, 875; A. von Domaszewski, *Die Religion,* p; 64, nr. 135; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 708; LI. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 181. , .

Deo Azizo Bono P[uero conscrvâ\\tori pro salute ct(ominorum)l\n[os-trorum) Valeriani et Gatj/lieni Aug(ustomm) et Valerian[i nobilis-s(imi) caesaris\l et Comeliae Salonina[e auguslae ef]jleg(ionis) V Mac. III piae fid[elis ..JJDonatus praef. leg, eiusâe[m...~lltemplum ince[p)tum perfecit v[...].

SUCEAGU (jud. Cluj)

56. Lespede votivă din calcar cochilifer (în. 59 cin; lţ. 22 cm). CIL, III, 7652; C. Torma, AEM, I, 3, 1877, p. 96, nr. 19; Kerenyi, *Die Personen-namen,* nr. 732.

Bono Puejro ■ Firmij[n]ius BeMcjus vet(eranus} ex c{omictUario f, cmturione ?)jv{otum) s(olvit) l(ibens) m[erito).

R. 4 *ex c* posibil *c{ustode) [a(rmorum)].*

NAPOCA

57. Altar cu inscripţie votivă lucrata din gresie dură, capitelul şi baaa cu profilaturi simple (în. 49,5 cm; lţ. 15 cm; gr. 14cm; în. lit. 3,5 cm). I. Mitrofan, ActaMN, I, 1964, p. 207.

Puevo\Bono\Avim\o v(otum) l(ibens).

Muzeul de istorie al Transilvaniei. Cluj-Napoca...

SOL INVXCTUS

APULUM

58. Bază de statuie (?) cu inscripţie votivă. CIL, III, 1013; M. J. Verma-seren, CLMRM, II, 1960, nr. 1969.

SolilinvictolQ. Caecil(ius)jLaetusjleg(atus) Aug{usti)jleg(ionis) XIII G(erninae)jv(otum) l(ibens) s(olvit).

59. Altar cu inscripţie votivă bilingvă (latină şi greacă), găsit în satul Şard în apropiere de Alba Iulia. Inscripţia este cunoscută graţie copiei lui Opitius. CIL, III, 1107; I. I. Russu, StCom, 12, 1965, pp. 6l-62, nr. 19; M. J. Vermaseren, CIMRM, II, 1960, nr. 1999.

Soli invic\to votumj 'HM<p aviKf|TCp/eij%fiv *aveSir\lK&vl'A^e8uXX(iB.*

60. Altar cu inscripţie votivă. CIL, III, 1111; Kerenyi, *Die Pefsonennamen,* nr. *556;* M. J. Vermaseren, CIMRM, II, 1960, nr. 1968.
Soli invictojaedem restituit/C. Caerellius Sabinusjleg(atus) Aug(usti) leg(ionis) XIII Gem(inae).
61. Altar cu inscripţie votivă descoperit la Şard în apropiere de Alba Iulia. CIL, III, 1114; M. J. Vermaseren, CIMRM, II, 1960, nr. 1998; I. I. Russu, SCIV, 18, 1, 1967, pp. 178-l79, fig. 11.
[Soli in]/victo pro sal/ide imperi et S(enatus) P(opuli)q(ue) R(omani)l et ordinis col(oniae)JApui(ensis) C(aius) Iul(ius) Vajlens har(uspex)j col(oniae)s(upra) s(criptae) et antisjtes huiuscejlocij...'P.
Muzeul din Budapesta.
62. Altar cu inscripţie votivă. CIL, III, 1118; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 1043; M. J. Vermaseren, CIMRM, II, 1960, nr. 1952.
SolijQ. Marcius Vijctor Felix Majximillianus leg(atus)jAug{ustorum) leg(ionis) XIII G(eminac) et Pullaiena Caeljiana c(larissima femina) eiusjet P. Marcius Vijctor Maximilli/amis c{larissimus) p(uer) filiusj voto.
■63. Altar lucrat din gresie cu baza şi capitelul cu profilatură simplă, cu inscripţie (în. 61 cm; Iţ. *34* cm; gr. 28 cm; în. lit. 3,2 cm). C. Paicoviciu, „Dacia", VII-VIII (1937-l940) 1941, p. 306, nr. 411; M. J. Vermaseren, CIMRM, II, 1960, nr. 1946.
D(eo) S{oli)jL.Valerius Felixjv(otum) s(olvit).
64. Altar lucrat din gresie, cu inscripţie votivă, păstrată fragmentar. Capitelul ornamentat în colţul drept cu acroteră (în. 23 cm; Iţ. 22 cm; gr. 13 cm; în. lit. 3,5 cm). D. Radu, „Apulum", IV, 1961, p. 103, nr. 10; pi. IV/2.
Invictj[o d]eo vo\\ţum s(olvit)].
Muzeul de istorie Alba Iulia.

ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

■65. Altar din marmură cu capitelul ornamentat în colţuri cu semipalmete şi in fronton cu rozetă şi foaie de acant (în. 38 cm; lţ. 39 cm; în. lit. 2,5-3,5 cm). C. Daicoviciu, AISC, I, 1, 1932, p. 84 (= *Dacica,* pp. 202 — 203); Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 1973.
I(ovi) o(ptinio) m{aximo)\Iunoni\ M(inervae)jDii [c}onsentibus[Saluti, Fortţinae \R\educi, Apollini,. Dianae V[ict]rici, Nemeşi M[erc]urio, Herculi, Soli Invicto, Aesculapio, Hygiae, Diis/Deabusq(ue) imrnor-,talib(us), P. Aelius Hammonius]I[un(ior)] prociurator) Aug{ustorum) duorum. Ci. şi supra, p. 132, n. 61.
jMuzeul Sarmizegetusa.'

66. Inscripţie votivă cunoscută- numai prin manuscrisul lui Verantius.■' CIL, III, 7952; Kcrcnyi, *Die Personennamen,* nr. 700; TMM, II, p. 139, nr. 308; M. J, Vermaseren, CIMRM, II, 1960, nr. 2148,
Soli invic(to) L. Domitius Primanus\v(ptum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

NAPOCA

67. Altar din gresie, neornamentat, cu marginea superioară tfreaptS. deteriorată (în. 72 cm; lţ. 26 cm; gr. 24 cm). CIL, III, 7662; Kerfinyi, *Die Personennamen,* nr. 631; M. J. Vermaseren, CIMRM, II, 1960, nr. 1916; pi. 111/2.
[D]eo Solij\i\nvictojpro salute suajet suorumlM. ■ *Cocc(eius) Genial lis vir e(gregius) proc{urator)\Aug{ustorum) duorum nostrorumjpro~ v(inciae) Dac(iae) Porol(issensis)jv(oto) l{ibens) m[erilo) p(osuit).*
Muzeul de istorie al Transilvaniei. Cluj-Napoca.

POTAISSA

68. Altar lucrat din conglomerat calcaros, capitelul decorat cu acrotere- şi motive vegetale în fronton (în. p5 cm; lţ. 26 cm; gr. 24 cm,; în, lit. 2 — 3 cm). CIL, III, 879; Kerfayi, *Die Personennamen,* nr.,437; M. J. Vermaseren, CIMRM, II, 1960, nr. 1929; E. Bujor, „Apulum",. VI, 1967, pp. 184-l85, nr. 11, fig. 1/1.
Invic\f\ojAur[elius) Monjtanus mil(es)jleg(ionis) V Mace(donicae)]L l(ibens) p(osuit).
E. Bujor, *op. cit.,* citeşte după *Ma,ce(donicae)* în r. 4, *i(nvictae) (constan- tis) p(iae).*
Colecţiile Institutului de arheologie — Bucureşti.

SAMUM

69. Altar.din calcar, cu inscripţie votivă în stare fragmentară şi lectură nesigură (20 x 16.0 x 54 cm; în. lit. 5,5 cm). CIL, III, 828;. I. Piso, AHA, Cluj, XIX, 197.6, p. 263, fig. 3 a, b.
[S]oZ(i) *pyo..sal(ute) d{omifii) n(ostri).Aug(usti)lpont{ificis) m{aximi) S[e]pt[im{ius)] Aniiochian{us),* r. 2 NT ; ... *w* •■ , '
I, Piso citeşte: *\I[ovi) O(ptimo) M.(a.ximo) ? D]ol[icheno) pro sal(ute) d(omini) n{ostri) Aug{usti)j;.. pont{ifex),/m.(unicipii) S(eptimii\, P-ifirolis* sensis) et Antiochian<d>[u)s]....p?*......sae/...,-,
Muzeul de istorie al Transilvaniei. Cluj-Napoca..' . ,v. fs

MICIA
70. Altar lucrat din piatră calcaroasă, găsit în satul Şoimuşul Mureşart pe malul drept al Mureşului, la vest de Deva, unde servea ca picior de prestol în biserica românească şi se consideră că provine de la Micia. I. I. Russu, „Sargetia", V, 1968, p. 87 şi urm.
T>eo\Invicto\\P{ublius)\ Ael(ius) 'Euphojnts pro/salute suajet suorumj tcmplum a solojfecit.
PĂUDENI (jud. Harghita)
71. Altar cu inscripţie votivă (în. 94 cm; lţ. 48 cm; în. lit. 7—3 cm). A. Buday, Dolgi, Szegcd., IV, 1928, p. 300; C. Daicoviciu, ACMIT, 1929, p. 311 («■ *Dacica,* p. 146[1], VII); D. Tudor, *Ist. scl.,* p. 271, nr. 128; M. J. Vermaseren, CIMRM, II, 1960, nr. 2011.
Soli inv/icto projsalutcmjC{ai) Iuli Valcnjtini c(onducloris) salin(anim) [C] *Julius Omuciol[l]ibertus actorjposuit.*
Cf. *supra,* p. 126, nr. 15.
Muzeul de istorie Sf. Gheorghe.
GERMISARA
72. Altar lucrat din piatră calcaroasă, ctx baza şi capitelul cu prolilatură ' simplă. Capitelul ornamentat cu motive vegetale stilizate (în. 45cm; lţ. 25 cm; gr. 20 cm; în. lit. 3,5-4 cm). O. Floca, „Materiale", I, 1953, pp. 757-758, fig. 3; pi. VI/2.
Soli inv/icto sac/rum Ael(ius)jlitlius v(otum) s(olvit) l(ibens) m{erito) s(acerăos).
Muzeul de istorie Deva.
CEANU MIC (jud. Cluj)
73. Altar din gresie cu capitelul ornamentat cu acrotere şi o rozetă. I. I. Russu, „Materiale", VI, 1959, p. 877.
Inv{icto)jV[alerius) Va(lerianus)/vo(tum) po(suit).

SLĂVENI
74. Inscripţie notată pe o foaie volantă în arhiva săpăturilor efectuate la Slăveni de Gr. Tocilescu şi P. Polonic. *D.* Tudor, SCIV, *16, 2,* 1965, p. 360.
[A]ra Solişi pro salujtem alae pri{mae)\Iiispanor{um) p{iae})j\i{delis) princip[ajle~\s et pro ...
Lectura propusă de CC. Petolescu; *Ara(m) Soli, s(acrum). Pro salutem [al]ae pri{mae) Hispanor(um) p{iae) fi[dclis) principiale] s et pro...*
DEUS AETERNUS
APULUM
75. Coloană de marmură, ruptă în trei bucăţi găsite alternativ. CIL, III, 988; Kerenyi, *Die Personennamen*, nr. 298.
Virtutib(us)jdeijA.eterni/L.Aqitila Ambrosius posuit.
76. Altar cu inscripţie votivă. CIL, III, 990; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 1387.
Ex iussu deijApollinis fon/tem Aeterni Vlp.\Procidinus\speculator\ leg. XIII G. Gordiajnae a solo restijiuit. r. 3 ET
77. Tablă votivă. CIL, III, 1082; Ker6nyi, *Die Personennamen,* nr. 742
I(ovi) o(ptimo) m[aximo) AeternojT. FI. Flavianus\Aug{ustalis) m(unicipii) S{eptimii) Ap{uli) et dec(urio)jooU(egii) fabr(um) [c]tt[m] Aeliaf Vindia coniuge sua]quod pro se et Fla/viis Restuto Flavijno Ianuario Flavianojjilis suiş voverantjv.s.l.m.
Ligaturi; *xA* AE şi LI; r.5 LNX> şi NI; r.6 ET; r.« VA, RI, VIANj r.9 IL, VE.
Biblioteca din Viena.
78. Lespede votivă descoperită in anul 1715. Textul epigraf ei era încadrat de figurile a două personaje cu barbă, mantie şi cu fascii în mînă. Lespedea a fost pierdută cu prilejul transportului spre Viena. CIL, III, 1083; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 936.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Aetern(o)jC. luli Valentijnus IUI vir(alis) prijmus annualisjmun(icipii) Sep(timii) Apul(i)jet patr(onus) col-l{egii) fab{rum)jmun{icipii) s(upra) s{cripti) ex votojposuit.
Ligaturi: r.6 ET.

79. Altar din gresie cu baza şi capitelul cu, profilatm'ă simplă, cu inscripţie votivă (în. 86 cm; lţ. 26 cm; gr. 31 cm; în. lit. 4,5 cm). CIL, III, 7736; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 1660.
Deo Aeterno ...j[Ae]l{ius) Gal[l)ieaj[jius] ve[t] ex b(ene)f(iciario) co(n)-s(ularis)j[pro s]aht[l]e suaj[suor']umq[ue) \p~\os(uit).
80. Coloană din piatră calcaroasă cu inscripţie votivă fragmentară (d. 27 cm; în. lit. 4,5 cm). CIL, III, 7737; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 743. *[...deo]IAetcr[nd]jClodialMaximaj[e]t Fla{via)/Valeriaj...*
Cf. *supra,* p. 145, nr. 27.
Muzeul Brukenthal Sibiu.
81. Inscripţie votivă fragmentară, în prezent dispărută. CIL, III, 7738 *[Aejlerno.*
82. Coloană fără bază şi capitel (]g. 158 cm; diam. 40 cm; în. lit. 6 cm). E. Zeflcanu, „Apulum", II (1943-l945) 1946, p. 98, fig. 2.
Ae(erno(sanctissi(tno pienti$lsimoque[C(aius) Iul(ius) Diqclejtianus equo p {ublico)jdec[urio) el augurjcol{oniae) Sarmiz{egetusae)\dec{urio) col(oniae) Apul(i)lpatronuslcausarum\ex voto.
Ligaturi: r.7 ET şi UR; r.9 VL.
Muzeul de istorie Alba Iulia.
83. Coloană fragmentară (în. 78 cm; în. lit. 2,5—4 cm). E. Zefleanu, „Apulum", II (1943-l945) 1946, p. 99, fig. 3.
Aetemo/C. Bet(ulo) Galjato ex v(oto).
Muzeul de istorie Alba Iulia.
84. Placă de gresie silicoasă în prezent fragmentară (în. 60 cm; lţ. 40 cm; gr. 9 cm; în. lit. 3,5—5 cm) *titulus operis publici.* V. Wollmann, ActaMN, VII, 1970, pp. 165- 166, fig. 1.
\I(ovi) o(ptimo) m(aximo) ? A\eterno\\pro salti\te imp(eratoris) Cae-s(aris)[.../ .../[......~*primi se\\...~\sl{centurio) leg(ionis) XIII G[eminae)* [...] *tab(ularium) a Solo restituit.*
Muzeul de istorie Sebeş.

ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

85. Altar cu inscripţie votivă. CIL, III, 7900; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 2163.
[D]eo Aetern(o)j[A~]ur(eUus) Marin{us) [MJarini f(ilius) vex{illa-rius)l[col]l(egii) fabr[or(um)]l[pro] salute suj[a et sujorum [exjvoltoj [pos~]uit.
Muzeul de istorie Deva.

86. Lespede votivă de marmură (în. 39 cm; lţ. 54 cm) ruptă în trei bucăţi. CIL, III, 7901; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 812; H. G. Bflaum, *Des carrieres procuratoriennes,* II, p. 688, nr. 254; PIR, IV, 2, nr. 109.
Deo Aeterno/Heremiius Gemellinu[s]jV (ir) e(gregius) pro(curator) Aug(ustorum) n(ostrorum trium) pro A[el(ia) ?] Satumina co[n]iuge et Hejreniis Urso et Gemet[ino]jet Sup(e)ro Saturnino v[ot(um) liblens) sol(vit)].
Muzeul de istorie Lugoj.
87. Altar din gresie cu inscripţie votivă (în. 160 cm; lţ. 32 cm). CIL,. III, 7912; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 830; *D.* Tudor, *Ist, scl.*,
p. 245, nr. 20.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo)/Aeleriwlpro salute]Ianuari Aug(usti) (vernae sau *servi)jex arcar(io)jet Vitiae Threpjtae eiusjI'l(avias) BellicKs ex/voto.*
Ligatură r.6 IX. Muzeul de istorie Lugoj.
88. Altar din marmură (în. 87 cm; lţ. 46 cm). CIL, III, 7913; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 1833.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo)jAetem(o)IQ. Atins Anthim(us)/Atig(ustaUs) col(oniae)jv.s.l.m.
Muzeul de istorie Lugoj.
89. Altar cu inscripţie votivă. CIL, III, 7914; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 736.
I(o'vi) o(ptimo) m(aximo)\Aetern(o)\T. Fl(avius) Aper scrib(a) col(oni~ ae)\ex voto.
90. Lespede din marmură cu inscripţie votivă (lg. 46 cm; în. 30 cm; în, lit. 1,3 cm). B. Jân6, ArcliErt, XXXII, 1912, p. 401; KerŞnyi, *Die Personennamen,* nr. 1850.
Deo Aeterno et Junojni et Angelis/M. Procilius Aphrodijsins Aug(ustalis) col(oniae) metrppol(is)jet Seximia Hermione/et Procilia filiaf colitoribus d(ecreto) d(ecurionum) p(osuerunt).
MICIA
91. Altar lucrat din gresie cu "baza simplă şi capitelul profilat, cu acrotere-şi frontonul decorat (în. 66 cm; lţ. 37 cm; gr. 36 cm; în. lit. 4 cm). Stare proastă de conservare. CIL, III, 1352; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 1202.
Hpvi) o(ptimo) m{aximo)l[A]eteto/L. Romul(ius') Quintus
Cf. *supra,* p. 151, n. 62. Noua lectură datorată lui LI. Ruşu exclude această inscripţie din rîndul dedicaţiilor către Deus Aeteni.us,, |

HBHHHHPNHHS

92. Altar lucrat din conglomsrat oalcaros. R. Miinsterberg şi J. Oehler,. jOAI, V, Bblt. 131, nr. 3; RA, I, 1903, p. 331, nr. 68; C. Daicoviciu,. ACM.IT (1930- 1931) 1932, pp. 35-37; Ker enyi, *Die Pcrscnennamen,* nr. 1189.

Silva/no DeojAeternolQ-nintijamts djec(ufio) alaejv.s.l.m.

AMPELUM

93. Altar cu inscripţie votivă. CIL, III, 12S6; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 2115; D. Tudor, *Ist. scl.,* p. 260, nr. 89.

[D\co Aeterjno Zmarjagdus Aug{usti)\lib{ertus) tab(ularhts) et/Aur(clia) Urb[i]ca co[niux] etjMalron[a]jjiliajv.s.l.m.

Muzeul Brukenthal Sibiu.

94. Coloană de marmură (în. 270 cm; diam. bazei 56,5 cm; în. lit.S— 10 cm) cu inscripţie votivă. CIL, III, 1301; C. Daicoviciu, „Dacia", VII — VIII, p. 304, nr. 1; Kerenyi, *Die Persanennamen,* nr. 1882; D-Tudor, *Ist. scl-,* p. 261, nr. *96.*

I(ovi) o(ptimo) m(axima) jA eternajconservalorijCallishisJAug{usti) n(os~tri) (lisp(ensator)lpro sahdejsua et suor{um)\ex v(oto) p{osuit).

Muzeul de istorie Alba Iulia.

TIBISCUM

95. Altar cu inscripţie votivă. CIL, III, 7996; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 46 1.

[Deo] Aeternol\Au~\r(elius) Sec[undinus ...]/[co]loniarum Sa[rmiz]ege~tusas et Napu[ce]/ln]sium filius Marc[i]j[Au\r(eli) Secundi q(uondam) e(quitis)j[R(omani) equ]o publica et dec(urio)/[col(oniae)] Sarmizegetuf sae v.s.l.m.

GERMISARA

96. Placă de marmură albă, lipsă colţul drept din partea superioară (în. 35 cm; lţ. *29* cm; gr. *5,5* cm; în. lit. 2,5 cm). într-o nişă de formă pătrată este sculptat un vultur cu aripile desfăşurate în interiorul unei coroane. Vulturul ţine în ghiare fulgerul stilizat. Inscripţia se află la partea inferioară a plăcii. CIL, III, . 7880; ..pi. VI/2.

C. Iul(ius) Tata D{eo)\Et[e\rno v(otum) p(osuit). .

Muzeul Brukenthal Sibiu.

97. Altar votiv de forma unui fus de coloană. (în. *45* cm; diam. 32 cm). O. Floca, „Materiale", I, 1953, pp. 758-759, fig..3,, . ,-,,,,

Deo A[e'\lter(no) Au[r(elius)] Maximusjdec(urio) col{oniae)jque{stor) m(unicifiii) Aftul[l(etisis)] ... posu(it)j ...
Muzeul de istorie Deva.

SIGHIŞOARA

98. Altar din piatră calcaroasă (în. 101 cm; lţ. 48 om; gr. 38 cm; în. lit. 4 cm) cu capitelul cu ornamente vegetale. Părţi din altar sînt avariate iar cîmpul inscripţiei corodat. CIL, III, 6258; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 380.
Acterno\sacr(um) Am\elid)\\G'\alba conijux A_ur ... DJecimi imjag ...m
Muzeul de istorie Sighişoara.

THEOS HYPSISTOS

ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

99. Altar cu inscripţie votivă, lucrat din marmură (în. 104 cm; lţ. 50 cm; în. lit. 5,5 cm) cu capitelul cu acroterc la colţuri şi ornamente, rozetă şi frunze de acant în timpanon. C. Daicoviciu, ACMIT, IV (1932—1935), p. 409 şi 392, fig. 38; AnnEp, 1939, 5; LI. Russu, StCom, 12, 1965, pp. 53-54, lig. 6; pi. VII/3.
Ati 'Yv|/iatcp/ân;iiKâq)/AiA.(iog) *'AnoXXivăjpioQ* ânÎTponog/Koi Ma!;mct/sux<xpiaTf| piov.
Muzeul din Sarmizegetusa.

100. Altar cu inscripţie votivă, lucrat din marmură (în. 73 cm; lţ. 38 cm; gr. 32 cm; în. lit. 3,5 cm). Capitelul are cîte o palmetă la colţuri şi mijloc, o mică rozetă şi o foaie de acant. C. Daicoviciu, AISC, I, 1, 1932, p. 85, fig. 3 a; AnnEp, 1930, 136= 1933, 1, 14; Kerenyi, *Die Pcrsonennamen,* nr. 169; I. I. Russu, StCom, 12, 1965, pp. 54 — 55, fig. 6; pi. VII/4.
Qs<3) 'Yv|/iax(p â/7ir|Kâ(p suxaptcrToO/cra &vf|0T|K:(Ev) AlA-ia Kaacria.
Muzeul din Sarmizegetusa.

101. Placă votivă din marmură din care lipseşte jumătatea dreaptă (în. 23 cm; lţ. 16 cm; gr. 6 cm; în. lit. 2,5—2 cm). Cele două rînduri de text erau încadrate de un chenar. Intre rînduri este sculptată o ureche. G. Finâly, ErdMiiz, 1895, p. 366; C. Daicoviciu, „Dacia", I, 1924, p. 232; I. I. Russu, StCom, 12, 1965, p. 55, fig. 8;pl. VII/1.
Iaxeî[i(oc,) ©ea 'YfyicrMO?

IUPPITER EXSUPERANTISSIMUS

APULUM

102. Altar cu inscripţie. CIL, III, 1090.
lovi Summo exjsuperantissimoldivinarum hujmaiiarumqnclrerum rec-torijj'atorumque arjbitro ...al ...et pro] ... leg.
in momentul alcătuirii *Corpus-ului* se afla la Biblioteca din Vicna.

BELUS

POROLISSUM

10.3. Placă din calcar (în. 45 cm; lţ. 60 cm; gr. 16 cm; în. lit. 4 — 2 cm) cu inscripţie votivă. Literele mai păstrau urme de vopsea roşie. Placa avea găuri pentru fixarea în perete. A. Stein, ACMIT, V, Sibiu, 1942, pp. 1—10; H. G. Pflaum, *Les carrieres procuratoriennas,* II, p. 601, nr. 257; pi. X/l a-b.
Pro $alu[te I]mp(eraloris) M(arci) Aur[eW]jAntonini Aitg{usti) Pii Fel(icis) deojpatrio Belo n(umerus) Pal{myrenorum) sagit(tariorum) templum vi ignis con sumptumlpecunia sua r\e\stituer{unt) dcdijcant e E.T... IOjco{n)s(ulari) (trium) Daci[arum~\ Ulpio Victore/proc(ura-iore) Aug{usti) provi[nc(iae) Por]ol(issensis) cura agenjte T(ito) Fl(avio) Satum[ino (centurione) W]g{ionis) V Mac(cdonicae) p(iae) c{onstantis).
Muzeul de istorie şi artă Zalău.

TIBISCLM

104. Altar din marmură despicat în două pe verticală. Cele două părţi au fost găsite la date diferite. întîi a fost publicat fragmentul din stînga şi apoi cele două părţi asamblate. Partea stingă, cu capitelul păstrat dar fără bază (în. 52 cm; lţ. 5,5 cm; în. lit. 2,5 cm) a fost găsită întîmplător.
Partea dreaptă, cu capitel şi bază (în. 80 cm; lţ. 28 cm; gr. 31 cm) a fost găsită în cursul săpăturilor arheologice. Capitelul cu profilatură este ornat cu o volută în marginea dreaptă şi cu o rozetă în timpanon.

■.....'..........:......■

V. Wollmann, ActaMN, VIII, 1971, pp. 552-553; N. Gostar, AŞUI, XVIII, 1972, pp. 153-l55; pi. VII/6. întregul altar, M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul,* pp. 2l-23; S. Sanie, SCIVA, 27, 197(7, pp. 399-401.
Bel[d] dco Palmyr{eno)jAe\l[ius) Z]abdibollAe\l(ius)?.-.]iumcus (?)/ *e[x Nii}merolPal[myrenorum]ml[v(otum) s(olvit) l(ibens)] m(erilo).*
în r.3 propunem *a[rmof\um cus(tos).*
Muzeul Banatului Timişoara.

IARHIBOLUS

APULXJM

105. Altar votiv cu inscripţie. CIL, III, 1108; Kerenyi, *Die Pcrsonennamen,* nr. 2147.
Deo SolilHierobolo/Aur(elius) Basjsinus dec(urio)jcol(oniae) Aequens(is) jsacerd(os) nu/minum v(ohim) s(olvit) l(ibens) m(erilo).

106. Altar votiv cu inscripţie. C. Băluţă, *Epigraphica,* p. 236, fig. 3; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul,* p. 28; pi. XttI/5.
DeojIcrhibol(i)IAel. N'isaj' sacerd[os]j'posuit.
Muzeul de istorie din Alba- Iulia.

TIBISCUM

107. Altar din marmură cu inscripţie votivă. Capitelul în parte avariat dar profilatura care încadrează cîmpul inscripţiei, precum şi baza statuii s-au păstrat integral. Dimensiuni: în. 140 cm; lţ. 54 cm; gr. 50 cm. Cîmpul inscripţiei 70x37 cm; în. lit. 5,5 cirii'M'.'Moga, „Tibiscus", I, p. 44; C. C. Petolescu, SCIV, 23, 1972, p. 497; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul,* pp. 26 — 29, nr. 11, descriere şi comentariu amplu; pi. IX/3.
Dco Solijlerhabolijpro salute(m} jD[[D{ominorum)'\] N[[n(ostrornm)}] A VG[[G(ustorum)]] Aurel[ius) LaecaniusjPaulinus vet[eranus)jcx c(us-tode) a(rmorum) coh(ortis) L Vind(elicormn)jet 'dec(urio) ' col(oniae) Sarmiz[cgetusae)\v(ot\im) l(ibens) s[olvit).
Ligaturi: r.3 V + T+E; r.4 N + N + A; r.5 A + E, N + I, V+S; r.6 V + E; r.7 V + I, N + P; r.8 E + T, A + R, N + I. în r.3 *pro salutem* în loc de *pro salute.*
■ în r.4 inartelate cîte un D şi N.
Muzeul Banatului Timişoara.

MALACHBELUS

ULPÎÂ TRAIANA SARMIZEGETUSA

108. Lespede votivă din marmură albă în formă de *fabula ansata* (lţ. 131 cm; în. 88 cm; gr. 16 cm; în. lit. 5,6 — 2,8 cm). Găsită în ruinele templului zeilor palmiricni de la Sarmizegetusa. CIL, III, 7954 (= ILS, 4341); Ad. Weber, „Hermannstädter Zeitung", 4 iunie 1881, nr. 45; C. Torma, AEM, VI, 2, 1852, p. 109 şi urm.; Fr. Studniczka, AEM, VII, 1884, p. 49; P. Kirâly, *Dacia Provincia Augusti,* II, Becicherecul Mare, 1894, p. 319 şi urm.; G. Teglâs, ArchErt, XXVI, 1906, pp. 32l-328; C*. Daicoviciu, „Dacia", I, 1924, p. 228; O. Floca, EDR, VI, 1935, p. 222; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 2181; A. Betz, *Omagiu lui C. Daicoviciu,* p. 33; S. Sanie, SCIV, 19, 4, 1968, pp. 575-586; L. David-Ţeposu, în *liomer in Rumănien,* D. 63, p. 137; pi. IX/l.

Diis PatriisIMalagbel et Bebellahajmon et Benejal et Manajvat P(u~blius) Ael(ius) Tkeimes (duum) viral(is) col(oniae) templum fecit solo ct/impendio suo pro se suisq(ue)\omnibus ob pietate ipsoruinj circa sa iussus ab ipsis fecitjet culinam subiunxit.

Muzeul de istorie a R, S. România — Bucureşti.

109. Tablă votivă din marmură albăstrie (în. 48 cm; lţ. 150 cm; gr. 3 cm) (ruptă în mai multe bucăţi: 5 mari şi 2 mici), descoperită în acelaşi templu cu inscripţia precedentă. CIL, III, 7955; G.: Teglâs, ArchErt, XXVI, p. 328; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 1166; D. Ţudor, *Ist. sol.',* p. 250, nr. 45; pi. VIII/1.

Deo sa[ncto] Malagbe\lo~\jpro salut[e imp(eratoris) C]aes(aris) M(arci) Aurel(ii)ISev[e]ri Al[exandr\i Pii Fel(icis)jAug{usti)jet . luliae [Ma-maeae] Aug[uslae)\matyi Aug(usli) n{ostri) et castrornmjPrimitivos Aug(usti) Hb(ertus) tabulariusjprov(inciae) Dac(iae) Apiilen{sis} posuit.

în r.3—4 sînt martelate parţial numele lui Severus Alexander şi al Iuliei Mamaea.

Muzeul de istorie Deva.

110. Altar fragmentar cu inscripţie votivă (în. 33 cm; lţ. 3,3 cm; gr. 11 cm; i în. lit. i 4 cm) găsit în ruinele sanctuarului aflat la est de templul zeilor palmirieni, în apropierea amfiteatrului. CIL, III, 7956; G. Teglâs, HŢRT, 1902/p. 73; pi. VIII/2.

[D]eo Solil[Mal]alagbeljo? *i»h\V* rruawp> nu iii

Muzeul de istorie Deva.

CULTE SIRIENE ŞI PAXMIRIENE

111. Inscripţie fragmentară din marmură albă, găsită în templul zeilor palmirieni (în. 13 cm; lţ. 10 cm) posibil de corelat zeului Malagbel. CIL, III, 7957

LJG... T

112. Altar din marmură de Bucova, rupt în partea dreaptă, cu baza şi capitelul profilate, frontonul ornat cu palmete. CIL, III, 12580; G. Teglâs, P. Kirâly, AEM, XIII, 1890, p. 192; pi. IX/2.

Deo\Malag\bcli\T. Fl(avius) Aper\scrib{a) c[ol(oniae)]jex vot[o\.

Muzeul de istorie Deva.

TIBISCUM

113. Placă de marmură de Bucova cu inscripţie (în. 28 cm; lţ. 19 cm; gr. 5 cm; în. lit. 4,3—2,2 cm). Din tabla cu inscripţie s-a păstrat doar partea centrală. N. Gostar, ArhMold, II —III, 1964, pp. 209-302; pi. VIII/5.

... M\alach\belo\ ...pro sal(ute) d(ominorum) nţostrorzim) Au~\g{us~torum) (trium) P(ublius) A[el(ius) .../ ...vet(eramis) ex op\l(ione) ...

Muzeul de istorie Lugoj.

114. Placă de marmură, din care s-a păstrat un fragment din partea stingă (în. 18 cm; lţ. 8,5 cm; în. lit. 5 cm) cu două rînduri de inscripţie şi reprezentarea unei urechi umane. M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul,* pp. 42 — 43, foto şi desen; pi. VIII/4.

Malag[belo] sau *Deo ... Malag\belo~\\Ael{ius) V ...*

Muzeul Banatului Timişoara.

115. Incertă.

Colonetă votivă fragmentară din marmură de Bucova (în. fusului 22 cm; în. lit. 3 cm). C. Daicoviciu, ACMIT, II, 1929, p. 3 13 (= *Dacica,* pp. 147—148; Kerenyi, *Die Personennamen,* nr. 1935; D. Tudor, *Ist. scl-,* p. 246, nr. 25; AnnEp, 1959, nr. 301; S. Sanie, *in In memoriam C. Daicoviciu,* p. 364, n. 32.

[Deo?]jMalala ...\Epipodius\Aug{usti) n{ostri) vernajvilictisj v(otum) s(olvit) [l(ibens] m(erito)].

în r.2 a fost propusă lectura *Malaild} gbeli(?)-este* Jposibil însă să fie un antroponim ca *Malalaa.*

iluzeul din Sarmizegetusa.

Texsele pa miriene ale unor inscripţii descoperite la Tibiscmn

		IDRilll, 15l>	IDR,ill,IS7	IDR,III,170	!OR,lll,17B	fragmentul găsit recent
!'!		1"Vf « -I.T3L	?/i»'WriT33?	%i"a.?m -n	3 C "?[mx]	/xVta
1 tŞ	ǁ	T'fciatT	T)'31D/)\n...XV2 nnu n-rn/ccccu»			"pun
A	* C	K,	K v			%
B	n		a y ^	id a		
G	a	^				
D	TI		H.			
H						
W	1	?	1 7 1			1 V,
' /	n		£			G,
H						
J	c a	6	5?			
Y		"3 5 9			0	V 3 *
L						
M						
N	1 5	(	i «; ;			
'A	S >		i			
P	S	jd				

ZD C i J) 1 .>'	7 * 1 n ; *20* *mu*	^<	**!?** **y ^ *Â* *:l*** 3 3 5 , , *..,,,	\ ***Ji***		v-V 1 Ti

TRADUCEREA INSCRIPŢIILOR *

-l. „Puterii divine şi Virtuţilor născute unde apare fierul, Naturii (zeului) Bonus Eventus şi puterii divine a împăratului Cacsar Titus Aelius Hadrianus Augustus Pius. Terentius..."

Discuţiile asupra completărilor posibile *supra,* p. 37.

2. „Lui Jupitcr cel prea bun şi mare Dolichenus, pentru sănătatea împăratului, Aelius Valentinus, veteran, preot, templul prin,cheltuiala sa l-a reparat".

3. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Dolichenus, Aurelius Alexander şi Flaus, negustori sirieni, făgăduinţa (tăcută zeilor) cu bucurie au pus-o."

4. „Lui Jupitcr cel prea bun şi mare Dolichenus, (zeiţei) Dea Suria, (zeiţei) Magna Caelestis pentru salvarea eternului Imperiu roman şi legiunei a XIII-a Gemina, Flavius (fiul lui) Barhadadus, preot al (zeului) Jupitcr Dolichenus la legiunea sus scrisă, făgăduinţa cu bucurie a pus-o după merit."

5. „Lui Jupiter cel prea bun şi marc Dolichenus şi Zeului Commagenus, Aurelius Marinus şi Adele Barsemei şi Oceanus Socratis preoţi, făgăduinţa (făcută zeilor) cu bucurie au pus-o."

6. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare (zeului) etern al Commagenilor, Marinus (fiul lui) Marianus Basţus *sau* sus) preot al (zeului) Jupiter cel prea bun şi mare Dolichenus pentru sănătatea sa şi a tuturor al lor săi făgăduinţa (făcută zeilor) a pus-o".

* Pentru inscripţiile cuprinse în volumele II, IIIi şi III_2 ale IDR-ului (cf. Tabel de concordanţe...) am ţinut seama, folosit sau readaptat traducerile lor din respectivele lucrări, fără a căuta neapărat variante diferite (ex: IOM Dolicheno = „Dolichenul", „din Doliche" sau „I. Dolichenus").

7. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Dolichenus, Modes(tus?)."
•8. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Dolichenus, pentru salvarea eternului Imperiu roman, (împăratului) Marcus Antonius Gordianus Augustus, Aurelius Gaius *beneficiarius consularis,* făgăduiala (făcută zeilor) a pus-o după merit."
9. „Zeului etern Conimagenus Dulcenus..."
10. „[Lui Jupiter cel prea bun şi mare] Dolichenus..."
11. „Lui Jupiter prea bun şi mare Dolichenus, Publius Aelius Proculinus *beneficiarius consularis* în legiunea a V-a Macedonia Gordiana (?) (două rînduri şterse) pentru sănătatea sa şi a tuturor al lor săi făgăduiala (făcută zeilor) cu bucurie după merit a .îndeplinit-o pe cînd erau consuli Arrianus şi Papus."
12. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Dolichenus, S;antius Lucius *beneficiarius consularis, agens curam* al staţiei, după făgăduiala (făcută zeilor) a pus-o".
13. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Dolichenus, Titinius *beneficiarius consularis* al legatului (imperial sau al legumei) făgăduiala (făcută zeilor) a îndeplinit-o după merit".
ÎL „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Dolichenus..." (celelalte rînduri incomplete).
15. „Lui Jupiter cel prea bun 'şi mare Dolichenus, pentru sănătatea stăpînilor noştri, (împăratului nostru) Marcus Aurelius Antoninus Pius Augustus, Publius Iulius Firminus *beneficiarius consularis,* făgăduiala (făcută zeilor) a îndeplinit-o cu bucurie după merit."
16. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Dolichenus, pentru sănătatea stâpînului nostru Marcus Antonius Gordianus piosului, fericitului, Augustului şi al Sabinei (?) Tranquillina Augustei, Sol? Scr...?inus, Ter... cu ai săi? [făgăduiala a îndeplinit-o cu bucurie după merit]".
17. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Dolichenus, pentru sănătatea împăratului Septimius Severus Pius Pertinax şi al caesarilor Marcus Antoninus Augustus şi Publius Septimius Geta, Caius Valerius Ingenus, *signifer* al legiunii a XIII-a Gemina făgăduiala (făcută zeilor) a pus-o".
18. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Dolichenus, Gaius, *optio* al cohortei I Hispanorum, făgăduiala (făcută zeilor) a îndeplinit-o cu bucurie după merit."
19. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Dulcenus, Valerianus *i(mmunis)* [sau *imaginifer]* (purtător al imaginii) al legiunii a X-a Fretensis, Reser? Neridonis, făgăduiala (făcută zeilor) a îndeplinit-o cu bucurie după merit".
*1*20. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Dolichenus, Ulpius ? Paternus ? şi Iustinus".

21. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Dolicherius, pentru sănătatea lui Aelius Lycinius procurator al auguştilor..."
22. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Dolichenus, pe altarul Miciei, M... prefect al cohortei a Ii-a Flavia a Commagenilor, celui care a bine-meritat a pus (altarul)".
23. „Lui Jupiter cel prea bun Dolichenus Commagenul, Iulius Trophimus făgăduiala a îndeplinit-o cu bucurie după merit."
2L „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Dolichenus, pentru sănătatea lui Marcus Bassus Aquila şi a lui Gaius Gaianus din colegiul meşteşugarilor decuria a 4-a, promisiunea (făcută zeului) a îndeplinit-o cu plăcere după merit".
25. „Lui Jupiter cel prea bun şi marc Dolichenus, Gaius Gaianus şi Proculus ApoIIofanes negustori sirieni, pentru sănătatea lor, din făgăduinţă (juruinţă, ax: pus această ofrandă)".
26. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Dolichenus, Iulius Valentinus, *flamen* al municipiului Tibiscum, pentru sănătatea sa şi al lor săi şi a tuturor camarazilor făgăduiala cu bucurie după merit a pus-o." Pentru sensul cuvintelor *contubernalis, is* şi *con'tubemium, ii, supra,* p. 60.
27. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Dolichenus, Q. Petronius *Novatus* prefect al cohortei a V-a de Galii, făgăduinţa (făcută zeului) a pus-o ?".
28. „Aelius Septimius (?), decurion al coloniei (Ulpia Traiana?) [juruinţă făcută zeului a împlinit cu bucurie]".
29. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Dolichenus, clin porunca puterii divine a lui Aesculapius, sfătuit pe cînd dormea, Veturius Marcianus veteran al legiunii a XIII-a Gemina (a pus acest altar) pentru sănătatea sa şi al lor săi".
30. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Dolichenus al Commagenilor...V..."
31. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Dolichenus, Probus centurion al legiunii şi Apollonia (soţia) sa făgăduiala (făcută zeului) au îndeplinit-o" .
32. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Heliopolitanus, Q. Licinius Macrinus, centurion al legiunii a IV-a Flavia Felix, făgăduiala (făcută zeului) a împlinit-o cu bucurie".
33. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Heliopolitanus, L. Licinius Messalinus centurion al legiunii a XIII-a Gemina (a pus acest altar)".
34. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Heliopolitanus, Caius Domitius Valens centurion (?) în legiunea a XIII-a Gemina, din (avutul) său (a pus monumentul)".
35. „Lui Jupiter Erapolitanus, Casius Rufus a făcut (altarul), făgăduinţa (către zeu) a dat-o". '

.36. „Lui Jupiter Turmazgades, cohorta a Ii-a Flavia, cu cavalerie, a arcaşilor commageni pe care-i comanda Marcus Arruntius Agrip • pinus, făgăduiala (către zeu) au împlinit-o cu bucurie după merit".
37. „Geniului (zeului) Turmazgades, Aurelius Dionisius *curator* a pus (altarul)."
38. „Lui Turmazgades, Maximus Maxi minus şi Iulianus Maximinus făgăduiala (făcută zeului) au pus-o".
39. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Balmarcodes şi Jtmonei, Xanuarius veteran al legiunii... a pus (?)".
40. „[Zeiţei] Dea Suria, Aurelius Gaianus decurion al municipiului Porolis-sum preot (a pus altarul)".
■41. „[Zeiţei] Dea Syria pentru sănătatea stăpînului nostru împăratul Caesar M. Aurelius Antoninus Pius fericitului August, învingător al părţilor, învingător al brittanilor, învingător al germanilor şi Iuliei Domna mama stăpînului nostru şi al castrelor, senatului şi a patriei protectoare, Lucius Marius Perpetuus consul al celor trei Dacii, Aurelius Claudius Nepotianus(?), pe fraţii.......locul primit din... . Decretul decurionilor pe cînd erau Messala şi Sabinus consuli".
42. „[Zeiţei] Dea Syria, M. Ulpius Phoebus cu bucurie, celui care a meritat (a pus altarul)".
43. „[Zeiţei] Dea Syria (?), Regina, ala I Hispanorum Compagonum prin grija lui M. Plantius Kufus prefect al alei *equs publicus,* făgăduiala (făcută zeului) a împlinit-o cu bucurie după merit."
44. „[Zeiţei] Atargatis în sănătatea (pentru viaţa?) lui Kagysbel".
45. „[Zeiţei] Baltis-Caelestis, sau „zeiţei Baltis (şi zeiţei) Caelestis".
46. „[Zeului] Bonus Puer Phosphorus".
47. „[Zeului] Bonus Puer Phosphorus Aurelius Chrestus făgăduiala a împlinit-o cu bucurie după merit".
48. „[Zeului] Bonus Puer Phosphorus, T, Flavius Italicus *primus III vir* al municipiului Aurelium Apulense cu soţia Statilia Lucia şi ai lor (au pus) făgăduinţa (făcută zeului)".
49. „[Zeului] Bonus Puer Phosphorus, lui Apollo Pythius, T. Flavius Titus şi T. Flavius Philetus pentru sănătatea sa şi al lor săi (a pus altarul)".
50. L. Flavius Valens pentru onoarea preoţiei a dat (altarul) lui Bonus Puer [Phosphorus]".
51. „Iulia Secunda zeului Puer Phosphorus celui prea bun şi mare, ofranda a dat-o şi a dedicat".
52. „Lui Bonus Puer Phosphorus Laelia Curillia, pentru sănătatea sa şi al lor săi făgăduiala a împlinit-o cu bucurie după merit".

53. „Lui Bonus Puer Aphrodisius (fiul lui) Alexander a pus făgăduiala (făcută zeului)".
54. „[Zeului] Bonus [Puer] Phosphorus lui Apollo Pythius, D. Iulius Rusonius custode al armelor, pentru sănătatea sa şi al lor săi făgăduiala (făcută zeului) a împlinit-o cu bucurie după merit".
55. „Zeului Azizos Bonus Puer, pentru sănătatea stăpînilor noştri Valerianus şi Gallienus auguşti şi al nobilului Caesar Valerianus_ şi a Corneliei Salonina Augusta şi a legiunii a V-a Macedonica Pia fideliş, Donatus prefectul aceleiaşi legiuni m... templul început l-a terminat".
56. „Lui Bonus Puer, Firminius Bellicus veteran *corniculatius* (sau centurion), făgăduiala (făcută zeului) a îndeplinit-o cu bucurie după merit".- ■ '
57. „[Zeului] Puer Bonus, Arimo făgăduiala cu bucurie (a îndeplinit-o)".
58. „Soarelui neînvins, Q. Caecilius Laetus *legalus Augusti* al legiunii a XIII-a Gemina, făgăduiala (făcută zeului) cu bucurie a îndeplinit-o".
59. „Soarelui neînvins făgăduiala (a îndeplinit-o)".
60.. „Soarelui neînvins templul a reconstruit C. Caerellius Sabinus, *legatus Augusti* al legiuirii a XIII-a Gemina".
61. „Soarelui neînvins pentru salvarea Imperiului, a senatului şi poporului roman şi ordinului coloniei Apulensis, Caius Iulius Valens *haruspex* (prezicător care consultă intestinele victimelor) al coloniei sus scrise şi *antistes*, (preot) al aceluiaşi loc,/...P".
62. ,',Soarelui, Q. Marcius Victor Felix Maximillianus *legatus* al auguştilor al legiunii a XIII-a Gemina şi Pullaiena Caeliana strălucita sa femeie şi Pi Maroiiis Victor Maximillianus strălucitul copil, fiul făgăduiala (a îndeplini,t-=o)". . ,.'.-, ,•,,
63. „Zeului Soare L. Vajerius Felix, făgăduiala a împlinit' .
64. „Neînvinsului zeu, făgăduiala a îndeplinit".
65. „Lui Jupitercel prea bun şi mare, I.unonei, Minervei, celor (12 mani) zei *corisentes,* lui Salus, Fortunei Rcdux, lui Apollo, 33ianei Victrix, zeiţei Nemesis, lui Mercur, lui Hercules, .Soarelui neînvins, lui Aesculapius, Hygiei, zeilor şi zeiţelor nemuritoare, P. Aelius Hammonius *vir egregius* (bărbat destoinic), procurator al celor'doi auguşti (a pus altarul)".
66. „Soarelui neînvins, L. Domitius Primanus, făgăduiala (făcută zeului) i ! a împlinit-o cu bucurie după merit". .....
67. „Zeului Soarelui neînvins, pentru, sănătatea sa şi al lor săi, M. Coccenis Genialis bărbat destoinic *(vir egregius)* procurator' al celor doi auguşti ai noştri, provincia Dacia Porolissensis făgăduiala (făcută zeului) cu bucurie după merit a pus-o"., . . .'I"
68. „Neînvinsului [Soare], Aurelius Montanus soldat al legiunii a V-a Macedonica cu bucurie a pus (altarul)".,
69. „Soarelui, pentru sănătatea stăpînului nostru Augustului, marelui preot... Septimius Antiochianus..."
Noua completare a lui L Pisor „Lui 'Jupiter cel,prea bun şi. mare Dolichenus pentru stăpînul nostru, Augustului..., preot, al municipiului Septimium Porolissensis ' şi' Ăntiochiăn d(u)s.'..p? sae..."
70. „Zeului neînvins,' Publius Aelius Euphorus pentru sănă'tâtW sa şi al lor săi templul din temelii'l-a tăcut".' ■ '! ′ > ■ I ; ■ ■ i ■■ •■'•'• - •

71. „Soarelui neînvins pentru sănătatea lui Gaius Iulius Valentinus conductor al salinelor, C. Iulius Omucio, libert *actor* a pus (altarul)".
72. „Soarelui neînvins închinare, Aelius Iulius făgăduiala (făcută zeului) a îndeplinit-o cu bucurie după merit (preot?)".
Pentru s posibilă şi altă completare.
73. „Neînvinsului [Soare], Valerius Valerianus, făgăduiala (făcută zeului) a pus-o". ,
74. „Altarul închinat Soarelui pentru sănătatea (componenţilor) alei I Hispanorum pia fidelis gradaţii şi pentru..."
75. „Virtuţilor zeului Aeternus, L. Aquila Ambrosius a pus (altarul)".
76. „Din porunca zeului Apollo a reparat din temelii fîntina (zeului) Aeternus, Ulpius Proculinus *speculator* al legiunii a XIII-a Gemina Gordiana".
77. „Lui Jupitcr cel prea bun şi mare Aeternus, T. Flavius Flavianus *augustalis* al municipiului Septimium Apulense şi docurion al colegiului, de meşteşugari, cu Aelia Vindia, soţia, care pentru sine şi ai lui Flavius Restutus Flavinus şi Flavius lanuarius Flavianus fiii lor, au făcut legămînt, au îndeplinit cu bucurie după merit făgăduinţa".
78. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Aeternus, C. Iulius Valentinus *IUI vir primus annualis* al municipiului Septimium Apulense şi patron al colegiului de meşteşugari al municipiului sus-scris făgăduiala (făcută zeului) a pus-o".
79. „Zeului Aeternus, Aelius Gallicanus veteran fost *beneficiarius consularis,* pentru sănătatea sa şi al lor săi a pus (altarul)".
80 „...Zeului Aeternus, Clodia Maxima şi Flavia Valeria..."
81. „[Zeului] Aeternus".
82. „[Zeului] Aeternus celui mai sfînt şi mai pios, Caius Iulius Diocletianus, cavaler cu cal de la stat, decurion şi augur al coloniei Sarmizegetusa, decurion al coloniei Apulum, *patronus causarum* (avocat) făgăduiala (făcută zeilor) a pus-o".
83. „Zeului Aeternus, C. Betulus Galatus făgăduiala (a pus-o)".
84. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Aeternus, pentru sănătatea împăratului caesarului ...primei se...s centurion al legiunii a XIII-a Gemina *tabularium-vd* (depozitul arhivelor) l-a reparat din temelii".
85. „Zeului (Aeternus), Aurelius Marinus fiul lui Marinus, *vexillarius* (purtător al stindardului) al colegiului meşteşugarilor, /5/ pentru sănătatea sa şi al lor săi în urma unei juruinţe făgăduiala (făcută zeului) a pus".
86. „Zeului Aeternus, Herennius Gemellinus, *vir egregius,* procurator al celor trei împăraţi ai noştri, pentru Aelia(?) Saturnina soţia şi (pentru) /5/ Herennius Ursus, Herennius Gemellinus şi Herennius Super (şi Herennius?) Saturninus, făgăduinţa cu bucurie a împlinit".
87. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Aeternus, pentru sănătatea lui lanuarius (sclav) al împăratului, casier, şi a Vitiei Threpte (soţia) sa, Flavius Bellicus în urma unei promisiuni făcute (a pus monumentul)".
88. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare' Aeternus, Quintus Attius Anthimris *augustalis* în colonia (Ulpia Traiana), făgăduinţa (faţă de zeu) şi-a împlinit-o buciiros şi pe merit".

89. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare Aeternus, Titus Flavius Aper, secretar-scriitor al coloniei, în urma unei făgăduinţe (făcute zeului) [a pus monumentul]".
90. „Lui Deus Aeternus şi Junonei şi îngerilor, Marcus Procilius Aphrodisius *augustalis* în colonia metropolis şi Seximia Hermione şi Procilia fiica, (membrii confreriei religioase) slujitorii (zeului) în dar au donat."
91. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare, Aeternus, L. Romulius Quiiitus (a pus altarul)".
92. „Lui Silvanus zeului Aeternus, Quintianus, decurion al alei făgăduinţa a împlinit-o cu bucurie după merit".
93. „Zeului Aeternus, Zmaragdus libert al împăratului *tabularius* şi Aurelia Urbica soţia şi Matrona fiica, făgăduinţa au împlinit-o cu dragă inimă după merit".
94. „Lui Jupiter cel prea bun şi mare, Aeternus, păstrătorului, Callistus *dispensator* al împăratului nostru, pentru sănătatea sa şi al lor săi: a pus altarul (zeului) [după făgăduinţă]".
95. „Lui (Deus) Aeternus, Aurelius Secundinus... în coloniile Sarnrizegetusa şi Napoca, fiu al lui Marcus Aurelius Secundus fost cavaler roman cu cal de la stat şi decurion al coloniei Sarmizegetusa, făgăduiala (făcută zeului) cu bucurie a împlinit-o".
96. „C. Iulius Tato, zeului Aeternus, făgăduinţa a pus-o".
97. „Zeului Aeternus, Aurelius Maximus decurion al coloniei, *quaestor* al municipiului Apulum...a pus..."
98.. „[Zeului] Aeternus, închinare, Aurelia Galba soţia lui Aurelius Decimus *imagini'fer ...* m"
99. „Lui Zeus preaslăvitul, milostivul (ascultătorul rugăciunilor), Aelius Apol(l)inarius procurator şi Maximia (soţia sa, au pus) ofranda".
100. „Zeului preaslăvit, milostiv-ascultător, prinos de recunoştinţă a(m) pus Aelia Cassia."
101. „Iateimos ..., zeului preaslăvit..."
102. „Lui Jupiter cel mai înalt, superior, stăpîn al faptelor divine şi umane, arbitru al destinelor ... şi pentru ... legiunea".
103. „Pentru sănătatea împăratului Marcus Aurelius Antoninus Augustus Pius Felix, zeului strămoşesc Bel, numerus Palmyrenorum Sagittariorum templul distrus de foc cu banii lor l-au reclădit, inaugurarea fiind făcută de E.T....IO guvernator de rang consular al celor trei Dacii, fiind procurator al provinciei (Dacia) Porolissensis Ulpius Victor prin grija lui Titus Flavius Saturninus centurion din legiunea a V-a Macedonica Pia Constantis."
104. „Lui Bel zeul Palmirei, Aelius Zabdibol, *armorum custos* (custode al armelor) din numerus Palmyrenorum, făgăduinţa făcută a împlinit-o cu bucurie după merit".
105. „Zeului Soare Hierobolus, Aurelius Bassinus decurion al coloniei Aequensis, preot al puterii divine, făgăduinţa a împlinit-o cu dragă inimă după merit".
106. „Zeului Iarhibolus, Ael. Nisa, preot, a pus (altarul)."
107. „Zeului Soare Ierhabolus, pentru sănătatea stăpînilor noştri (doi auguşti) Aurelius Laecanius' Paulinus veteran fost *custos armorum* (custode al armelor) în cohors I Vindelicorum şi decurion al coloniei Sarmizegetusa făgăduiala (făcută) cu bucurie a împlinit".

TRADUCEREA INSCRIPŢIILOR

108. „Zeilor Părinteşti Malagbel şi Bebellahamon şi Benefal şi Manavat, Publius Aelius Theimes *duumviralis* în colonia (Ulpia Traiana) a făcut templul din temelii şi pe cheltuiala sa pentru sine şi toţi ai săi, datorită bunăvoinţei (zei)lor (părinteşti) faţă de sine, din porunca lor l-a făcut şi i-a adăugat o culină" (bucătăria templului).
Cf. discuţiile *supra,* p. 176.

109. „Zeului sfînt Malagbel, întru sănătatea împăratului caesar Marcus Aurelius Severus Alexander Pius Felix Augustus şi a Iuliei Mamaea, augusta mamă a împăratului nostru şi a castrelor (cetăţi), Primitivos libert al împăratului, *tabularius* al provinciei Dacia Apulensis a pus".

110. „Zeului Soare Malagbel..."

111. L/G...T

112. „Zeului Malagbel, Titus Flavius Aper *scriba* (scriitor, secretar) al coloniei, din făgăduinţă (a pus prinosul)".

113. „(Zeului) Malagbel pentru sănătatea stăpînilor noştri auguştii (trei), Publius Aelius..., veteran fost *optio..."*

114. „Lui Malagbel, Aelius V..."

115. „(Zeului?] Malagbel? Epipodius *verna* (sclav născut în palat) al împăratului nostru, *vilicus* (administrator-intendent al unei proprietăţi, întreprinderi) făgădniala a împlinit".

INSCRIPŢIILE VOTIVE COMENTATE ÎN LUCRARE. SURSELE ŞI CONCORDANŢA CU CIL, III ŞI IDR

Nr. în catalogul lucrării	CIL, III	Inscripţii ne inc lu se în CIL. Locul primei publicări	IDR
i	1128		
2	7760		
3	7761		
4	—		
5	130l-b		
0	130l-b		
7	1302		
8	—		
9	7832		
10	7630		
11	—		
12	—		
13	—		
14	—		
15	7645		
16	—		
17	—		
18	—		
19	7625		
20	7660		
21	7659		
22	—		
23	—		
24	1431		
25	7915		
26	7997		
27	—		

„Apulum", V, 1965,
pp. 172-l80
„Apulum", VII, 1968, p. 401
ActivMuz, II, 1956, p. 131
ActivMuz, II, 1956, p. 123
JOAI, V, 1902, Bblt. 105
„Apulum", VI, 1967, p. 189
ActaMN, V, 1968, p. 457
Dolg, II, 1911, p. 269
JOAI, VII, 1904, Bblt. 149
„Klio", X, 1910, p. 498
„Materiale", I, 1953, p. 762
III/2, 202
III/2, 203

<mşa 7. Altare cu inscripţii către /OM *Dolich.enus,* găsite la Casei (1), Napoca şi Tibiscum (5) ; basorelief cu reprezentare dolic.heniană şi inscripţie (2) şi lespede cu inscripţie (4) de la L'lpia Traiana Sarmizegetusa.

MiOPOLffK-i
QtKINtVM
CMNW *y*
IftMîfrFF
"*xj;'
«..i>;.

i î

rr^fc-d
LDEL
1 ««a

■ ' L 'Li'-l; {'

I lansa II. Inscripţiile către *IOM Dolichenus* şi *IOM Heliopolitanus* de pe alta de la Potaissa (1) şi Micia (2); placă triunghiulară dolicheniană de la Ra (3); altar cu inscripţie dolicheniană de la Certiae (4); altar cu inscripţie df Tibiscum (5).

I

f

■y- *v* j
M

Planşa III. Fragment de plachetă triunghiulară de la Potaissa (1); mînavotivă le la Mişcov = Myszkov (3) ; altare cu inscripţii către *Sol invictus* şi *Dea Syria* de la Napoca (2) şi Micia (4); relief sculptural cu reprezentare turmasgadiană şi inscripţie, găsit la Romula (5).

>____„*

~x

Planşa IV
Invictus, B
Turmasgades
Altare
onus Puer
găsite la
cvi inscripţii
Phosphorns,
Micia (1, 5,
N

6

închinate zeilor:
IQM Dolichenus,
7), Apulum (2-3),
apoca (6).

I. Erapolitanus, l)cus
I. lieliopolitanus şi *l*
Pojejena de Sus (4) şi

Planşa V. Mîna votivă de la C
marmură cu reprezentarea 1
(5) ; placă

1

Ainărăştli de Sus
itnne
ui /.
triuni
e de Sus (1); statuete de bronz si
Dolichenus de la Desa (2), Ilişua
inulară dolichen'iană de la Răcar
statuie
(3) şi
i (4).

I

Planşa VI. Reliefuri sculpturale cu posibile semnificaţii cultuale (1, 4); reprezentare dolicheniană (3) şi cu inscripţie pentru *deus Aeternus(2).*
RUtHMiW'

MIYYI

/\l /\7\

riA

/~Âo

4m

)

Planşa VII. Placă votivă şi altare pentru *Theos Hypsistos* descoperite la Ulpia Iraiana Sarmizegetusa (1, 3 şi 4); altar închinat lui *Sol invictus* găsit la Germisara (2).

mSBSWHBSm
HHHHW
:•:

/
Planşa VIII. Plăci votive .şi altar pentru *Malachbelus* delaUlpia TraianaSarmm zcgetusa (1, 2) şi Tibiscum (4, 5) ; inscripţia *Balti-Cadesli* (3) ; fragment găsit' separat şi altarul dedicat lui *Belus* de la Tibiscum (6)
!

2
%*îK
:
*Planşa IX?.*Placă cu inscripţie de la templul zeilor palmiricni (1) şi altare cu inscripţii către zeii Malachbelus şi Iarhibolus găsite la Ulpia Traian'a Sarmizegetusa (2) şi Tibiscum (3).

$1

j ' 1

ii;

,.PR0,SALVTEuvs<ftVA v M^

i;|AN0NN1AVCm££L^EO

PtyMVIlGMS^NSVfcm

PECvN1ASVA-REST1TVER«

, CANTF'T T//////////////////////////**IO**

I CO&roDAC!ARVM-VlPIOVICTOre fc

1' *noQKsramQ\lHO* P0R01CVRAACW i

f TE-T-FtSATVRNINOnEG'VMA&PC" i

■c~

Planşa XI. Templul zeilor palmirieni — Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

J

3F
(]'!!

n

F
ja
13
4
E
îs
p
f

■XiL

m.
1

Planşa XIII. Inscripţii funerare bilingve latino-palmiriene ele la Tibiscum (1 — 4)
Apulnm — Altar cu inscripţie pentru zeul palmirian Iarhibolus (5)

Planşa XIV. Relieful sculptural dolicheniaii cu inscripţie de la **Suceagu.**

..yn ia

***>*h* vj**

1Q

-pCj>\ ;>V fc^-H

3a

*

toba ijy•

-li i Rwa'?

Vw,&.n n» KYIJ

2 a

' *Jhi*]

3

7\tt "■v/y/^t"

4a

.■*V*A

^X

***)tt.l**

5a

5

xC^I

Planşa XV. Inscripţiile bilingve latino-palmiriene descoperite la Tibiscum: 1 — Textul palmirian; la — transliterarea în quadrata hebraica: BR TYB [WL], „fiul lui Taibol". 2 — Textul palmirian; 2 a — transliterarea în quadrata hebraica GWIf YDY HPTYN, „Gora (fiul lui) ladai *oplio".* 3 - Textul palmirian; 3a...... transliterarea în quadrata hebraica:...LYS. Slîrşitul unui gentiliciu ca Aurelius [WR] LYS, Aelius sau lulius. 4 —Textul palmirian; 4a— transliterarea în quadrata hebraica: „'BD MLKW/ LNg' ... W... WN/SNT 470 BYRH TBT" (A făcut Malchus lui Neses... /în anul 470 (= 159 e.n.) în luna Teveth). 5 —Textul palmirian; 5 a — transliterarea în quadrata hebraica: WTRN ^- *vtteranus,* „veteran".

»iife#w^iP^^^ă^afe#^'

Planşa XVI. Apulum. Altar şi lespede cu inscripţii votive dolichc

iwscRrpTIttE
VOTJ.VE
COMENTATK ÎN LUCRARE
'nscripții neinchise *în* CIL.
Locul primei publicări
EmlKel, 1957, p. 78
ActaMN", *V, 1968,* p. 459
AEM, IV, 1880, p. 134
AISC, I, 1, 1932, p. 102
„Materiale:", I, 1953, p. 773
JOAI, V, 1902, Bblt. 121
„Dacia", VlT_viH 1041
p. 325 J, 1941>
^olg, iv, *]913> pl 255*
frfiMold, IV, 19fir, _ ,;.,
ActaMN, i, *m4>* ^ 20y
■®*Ş*" VIl.-viir
1937-l940) I94i n w
^Sargetia", V, 1968, p 87
D<%- Szeg., IV IQ?K ,,,
■Matenale", VI, 1959P p.877
IDR
HI/2, 201
II, 201
foi/2, 243
II, 340
in/2,2^1
UI/2, 2S0

Nr, în catalogul lucrării	CIL, III	Inscripţii neincVuse în CIL. Locul primei publicări	IDR
74	—	SCIV, XVI, 2, 1965, p. 360	II, 510
75	988	—	—
76	*990*	—	—
77	1082	—	—
78	1083	—	—
79	7736	—	—
80	7737	—	—
81	7738	—	—
82	—	„Apulum", II (1937-l945) 1946, p. 98	—
83	—	„Apulum", II (1937-l945) 1946, p. 99	—
84	—	ActaMN, VII, 1970, p. 165	—
85	7900	~	III/2, 186
86	7901	—	III/2, 188
87	7912	—	HI/2, 189
88	7913	—	III/2, 185
89	7914	—	III/2, 187
90	—	ArcbJjt, XXXII, 1912, p. 401	III/2, 190
91	1352	—	—
92	—	JOAI, V, 1902, Bblt. 131	—
93	1286	—	—
94	1301	—	—
95.	7996	—	IIIi, 133
96	7880	—	—
97	—	„Materiale", I, 1953, p. 758	—
98	6258	—	—
99	—	ACMIT, IV (1932- 1935), p. 409	III/a, 222
100	—	AISG, I, 1, 1932, p. 85	III/a, 223
101	—	ErdMiiz, 1895, p. 366	III/ai 224
102	1090	—	—
103	—	ACMIT, V, 1942, pp. l- 10	—
104	—	ActaMN, VIII, 1971, p. 552	III,., 134
105	1108	—	—
106	—	*Epigvaphica,* 1977, p. 236	—
107	—	„Tibiscus", I, 1971, p. 44	IIIi, 137
108	7954	—	III/2, 18
109	7955	—	III/a, 262
HO	7956	—	III/a, 265
111	7957	—	III/2, 364
112	12580	—	III/2, 264
113	—	ArhMold, II-III, 1964, p. 209	IIIi, 142
114	— .	M. Moga, I. I. RTISSU, *Lapidarul,* 42	IIIi, 143
115	—	ACMIT, II, 1929, p. 313	III/2, 263

ADDENDA

Lucrarea în prima formă cuprindea materialele accesibile pînă în anul 1975 şi am căutat să-i adăugăm materialele descoperite după această dată, fără a putea include totdeauna şi comentariile. Colegii clujeni I. Piso, V. Wollmann şi N. Gudea ne-au semnalat recent **noi** epigrafe care completează **mai** ales informaţiile asupra onomasticii şi cultelor palmiriene. Pentru culte modificările sînt interesante şi confirmă elemente care erau doar sugerate.

O carte ştiinţifică dublată de un album de artă: Radu Florescu—Ion Miclea, *Tezaure transilvane la Kunsthistorisches Museums din Viena.'Ed.* Meridiane,Bucureşti, 1979,pp. 33—34, nr. 53, fig. *Al,* pune în circulaţie un splendid monument sculptural dolicbenian descoperit la Surducu Mare, corn. Farotic, jud. Caraş-Severin. Monumentul fragmentar înfăţişează pe Iuppiter Dolicbenus în ţinută de *imperator,* asemănătoare celorlalte reprezentări, stînd pe un taur. Din statuia zeului lipseşte mîna dreaptă cu labrysul — toporul bipen — şi din stînga mănunchiul de fulgere. Corpul taurului are ca punct de sprijin şi un altar simbolic. între descoperirile de pe teritoriul ţării noastre, cele mai apropiate asemănări pot fi stabilite cu monumentul sculptural de lâ Cerna, jud. Tulcea (I. T. Dragomir, SCIV, *15, 4, 1964,* pp. 535-^543). Piedestalul păstrează inscripţia: / *(om) 0 (ptimo) M (axirno) D (olicheno) j Aurelii Sabinianus ei Ma/ximus et Apollinarius sac(erdotes)* / *ex voto eo pos (uerunt)* şi litere răzleţe dintr-o inscripţie semită asupra cărora vom reveni cu alt prilej. Epigrafa ne aduce numele altor trei preoţi ai zeului: Sabinianus, Maximus şi Apollinarius, rolul cu totul deosebit pe care l-au avut aceştia în răspîndirea şi conservarea cultului în formele lui originare fiind adeseori subliniat şi pe parcursul lucrării.

în afara volumelor *Inscripţiile Dacici romane* (I, II, IIIi, III2) prezente cel puţin în Tabelul de concordanţă a inscripţiilor votive, au mai apărut lucrări, note şi recenzii. Cititorii vor putea găsi elemente utile problemei cercetate în următoarele lucrări:

N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscripţii şi monumente sculpturale în Muzeul ie istorie şi artă Zalău,* Zalău, 1975.

E. Toth, *Porolissum. Das Castellum in Moigrad,* „ Rcgdszeti Fuzetek", Ser. II, No. 19, Budapesta, 1978.

I. I. Russu, *Despre cultele orientale în Dacia Inferior,* SCIVA, 28, 1, 1977, pp. 105-l10.

I. Berciu, Al. Popa, *Jupiler Dolichenusîn Dacia,* Leidcn, 1979.

D. Alicu, *Note asupra templului sirian de la Sarmizegetusa,* SCIVA, *30,* 4, 1979, pp. 625-629.

C. C. Petolescu, „Revista de istorie", *32,* 1979,11, pp.2201—2206.

*

Două interesante inscripţii au fost publicate de N. Gudea în *Acta Musei Porolissensis,* IV, 1980, pp. 89—90:

1. *I(ovi) O('ptimo) M(aximo) j P. Ael(ius) Mjala-chu(s) I flamen I q(uin)q (uennalis) mun(icipii) / S(epti-■mii) P(orolissum) el sajcerdosjDei n(umeri) P(almyreno-rum) P (orolissensium) j v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).* Prin această inscripţie cunoaştem încă uri *sacerdos* al zeului *Belus,* căci lui i-au ridicat şi apoi reclădit un templu militarii palmirieni (cf. *supra,* p. *115).*

Dedicaţia acestui personaj, cu multiple atribuţii administrative şi religioase, către prima divinitate a panteonului roman, ilustrează şi relativitatea conservatorismului palmirian. Despre *sacerdoies* ai unor zei orientali în unităţile militare, cf." *supra,* p. 45. Cognomenul *Malachus* adaugă o variantă la *Malchus* cunoscut prin inscripţia bilingvă de la Tibiscum (cf. *supra,* p. 218), mai apropiat de teonimul *Malachbelus.*

2. *I(ovi) O(plimo) M(aximo) j P(ublius) Ael(ius) lacubus I dec (urio) mun (icipii) Por (olissensis) / v (olum) s (olvit) l (ibens) m (erito).* Inscripţia votivă recent publicată aduce un cognomen de origine iudaică, *lacubus,* neates-•otat pînă acum în onomastica Daciei romane. La populaţia eterogenă din „oraşul deşertului" sînt bine . cunoscute şi influenţele reciproce în antroponimic

între inscripţiile descoperite în anul 1980 în săpăturile desfăşurate la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (colectivul şantie-rului: H. Daicoviciu, I. Piso, C. Pop, D. Alicu) se află şi o dedicaţie către *Bonus Puer*-alături de alte divinităţi, prima atestare a acestui zeu în capitala Daciei. Multiplele aspecte cercetate care au ca punct de plecare textele epigrafelor ar putea amplifica excesiv aceste adăugiri care au avut în vedere îndeosebi problemele cultelor si onomasticei orientale.

JT

=^-e=sip

LIIJIJ i I i I i I i „J

0123(5

Tf

a

n

^r

LJ-.1 1 1 i .LJjJ

0 12 3 4 5

încercare de reconstituire a templului zeilor palmirieni de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (după D. Alicu)

INDICI

INDICES

DENUMIRI GEOGRAFICE

GEOGRAPHICA

A

B

c

K

L

M

N

O

P

R

S

ANTROPONIME ANTICE
PRAENOMINA, NOMINA ET C0GNOMINA VIRORUM ET MULIERUM

ANTROPONIME ANTICE

G

I

L

M

ANTROPONISIE ANTICE

DIVINITĂŢI, EROI, ABSTRACŢIUNI DIVINIZATE
DII DEAEQUE

A

B

D

K

L

M

N

O

R

UNITĂŢI MILITARE
RES MILITAKIS

N

AUTORI

A

B

c

H

■HHB
AUOTRI

V

W

AUTORI

Redactor: IDEL SEGALL
Tehnoredactor: MIRCEA NASTA
Coli de editură: 19,5 -f- 16 planşe alb-negru
-f-4 planşe color. Bun de tipar: 10.09.81.
*"IClZl"^*
Tiparul executat sub comanda
Nr. 1402 la
întreprinderea poligrafica
„13 Decembrie 1918".
str. Grigore Alexandrescu nr. 89—97
$ Bucureşti
Republica Socialistă România